

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Pál János	
A kisebbségi lét ajándékai? Magyar kisebbségi jövőkép/kilátások a Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházkör elemi oktatásügyének tükrében (1919–1931) II.	3
Márk Attila	
Az árkosi unitárius felekezeti oktatás története	48
Szakál Anna	
„Azok a dús tartalmu levelezések [...] méltók volnának megörökítésre.” Kiss Mihály életpályája és hagyatékának hiányzó részei.	115
L. Balogh Béni	
„Kedves Miniszterelnök Úr!” Kiss Elek unitárius püspök és Petru Groza barátsága	131

MŰHELY

Orbán Dezső	
A történeti Jézus – a hit Krisztusa	140

VARIA

Furu Árpád	
A Vallásszabadság Házában kiállított festményekről.	152

KÖNYVSZEMLE

Kovács András: *Pákei Lajos*, szerk. Gy. DÁVID Gyula, Az építészet mesterei, sorozatszerk. SISA József (Budapest: Holnap Kiadó, 2023), 260 pp. 187

Kivonatok 191

TANULMÁNYOK

Pál János¹

A kisebbségi lét ajándékai? Magyar kisebbségi jövőkép/kilátások a Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházkör elemi oktatásügyének tükrében (1919–1931) II.

A második tanév megszervezése: 1920/1921

Az 1920/1921. tanév megszervezésének alapelveiről az EKT 1920. június 24-én rendelkezett, és a felekezeti iskolák szükségességét az egyetemes emberi célokon túlmenően elsősorban a nemzeti érdekekkel indokolta. „A magyar ifjúság – írták – erkölcsi és értelmi nevelése soha nem volt annyira életbevágóan fontos kérdés, mint éppen ma. Az általános emberi művelődés és haladás nagy érdekeiben belül a mi nemzeti és faji jövőnk igen nagy részben attól függ, hogy mennyire lesz értékes jövőnk nemzedékünk. Éppen ezért egyházunknak – a többi keresztény magyar egyházzal teljes egyetértésben – eltökélt szándéka, hogy ifjúságunk jövő nevelése és minden irányú kiképzése és ennek révén az élet küzdelmei sikeres megvívhatására erős szellemi és erkölcsi fegyverekkel ellátása érdekében összes erőit megfeszítve minden lehetőt megtesz.”² Figyelembe véve a bizonytalan viszonyokat, az egyházvezetés az 1920/1921. tanévet átmeneti esztendőnek tekintette, és azt az előző tanév irányelvei szerint kívánta megkezdni. Elismerve, hogy a „magyar tanítói kar az elmúlt évben a hazafias áldozatkésztségnek a legvégső határáig ment el”, az EKT legfontosabb célkitűzésnek a tanítói fizetés méltányos rendezését jelölte meg, és utasította az egyházközségeket, hogy

¹ Pál János (1978, Barót) homoródszentmártoni lelkész, történész, kutatási területe a 20. századi unitárius egyháztörténet. Elérhetőség: paljanosfelso@gmail.com.

² HszentmártoniUELvt., 1920. évi iratcsomó, 10. l.

költségvetéseikben olyan összeget állapítsanak meg tanítóik számára, amely lehetővé teszi a minimális megélhetést, továbbá szervezzenek a hívek között gyűjtést, hogy annak segítségével könnyebben juthassanak élelmiszerhez és közszükségleti cikkekhez.³ A körirat – a magyar egyházak között létrejött egyezés alapján – rendelkezett a felekezetiileg vegyes településeken felállítandó iskolákról is. Ahol a létszám nem indokolja – írták –, ott csak egy iskolát tartsanak fenn a település magyar felekezetei. A vegyes iskolákban a fenntartó felekezeteknek közösen kell összeállítaniuk a költségvetést, az adminisztrációt pedig az a felekezet végzi, amely a legtöbb tanulóval vagy a nagyobb infrastruktúrális résszel rendelkezik. Ahol egy adott felekezet diákjai meghaladták a huszonöt főt, ott a méltányosság szempontjából saját felekezetű tanító is beválasztandó a tantestületbe.⁴

Az EKT utasítását a székelyudvarhelyi egyházkör gyülekezetei igyekeztek maradéktalanul teljesíteni. Az iskolák felállításának népszerűsítéséért a lelkészek minden alkalmat megragadtak, és a körirathoz hasonlóan, ők is elsősorban a nemzeti érdekre hivatkozva próbálták ösztönözni híveiket. Augusztus 9-én például Zoltán Sándor humoródszentmártoni lelkész azzal a kéréssel fordult keblitanácsának tagjaihoz, hogy buzdítsák a híveket áldozatvállalásra és gyermekeik felekezeti iskolába való beíratására, mert csak ezáltal biztosítható gyermekeik nemzeti öntudatra és önértékre nevelése.⁵ Kénosban Sándor Gergely lelkész a nemzeti megmaradás biztosítékaként aposztrofálta iskolájukat, amelynek a fenntartásához a legmesszebbmenő anyagi támogatást kell nyújtania a gyülekezet tagjainak.⁶ Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Pál Ferenc esperes az 1921. július 12-én Gyepesben tartott egyházköri közgyűlésen, ahol összefogásra szólította fel a jelenlevőket abból a célból, hogy a nemzet megmaradását szolgáló egyházat és iskoláit fenntarthassák: „A jövődöt nem ismerjük, mit hoz a számkra, nem tudjuk. Egy azonban bizonyos: iskoláinkat fenn kell tartanunk! Ezért arra kérem a gyűlés minden tagját s általuk gyülekezeteinket s azok népét, hogy az ügyet öleljék szívükhez, ezért áldozni legyenek készek, mert ha igaz volt valaha, úgy az mostan, hogy nyelvében él a nemzet... Iskola nélkül pedig halál lenne sorsa nyelvnek és nemzetnek...! Ennek ápolására most az egyház van el-

³ HszentmártoniUELvt., 1920. évi iratcsomó, 10. l.

⁴ HszentmártoniUELvt., 1920. évi iratcsomó, 10. l.

⁵ HszentmártoniUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1912–1928)*, 169.

⁶ KUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1930)*, 130.

hívva...! Templom és iskola – pap és tanító – ölekezzenek össze forró szeretettel... Így munkálkodva áldás fakad nyomukon...!”⁷

A székelyudvarhelyi egyházkör iskolái számára az 1920/1921. tanév bizonyult vízválasztónak. Ebben az esztendőben több olyan, az állam által szándékosan előidézett akadály jelentkezett, amelyeket tulajdonképpen csak három egyházközség iskolájának (Oklánd, Székelyderzs, Vargyas) sikerült túlélnie. Pál Ferenc esperes 1921. július 6-án írt jelentésében a következőképpen értékelte ezt a tanévet: „Az iskolaügy okozott legtöbb gondot. Ott lévén legtöbb akadály egyházi érdekeink útjában. És e téren – sajnos – ma sokkal szűkebb téren vagyunk, mint voltunk s mozoghattunk egy évvel ezelőtt. Akkor e kör mindenik egyházközségében felekezeti iskola volt újból szervezve, ma pedig csak Vargyason és Derzsben 3-3, Oklándon 2 tanerős iskoláink vannak önállóan, Szentmártonban és Muzsnán pedig a reformátusokkal közösen szervezve.”⁸

Az első és egyben az egyik legsúlyosabb csapást a KMKÁ 1920. október 21-én megjelent állami iskolák fenntartására vonatkozó rendelete jelentette. Eszerint az 1919/1920. tanévben az állami iskolák tantermeit azért boc�átották a felekezetek rendelkezésére, hogy az oktatás ne szüneteljen a népnevelés kárára. Az 1920–1921. tanévtől azonban az állami oktatás visszaállítandó mindazokban a községekben, ahol korábban állami iskola működött, mégpedig azokban az épületekben, amelyeket a múltban is erre a célra használtak. „Következőleg az állam nincs többé abban a helyzetben – szólt a konklúzió –, hogy az állami iskolai célokra bérbe adja, hanem minden állami iskolához olyan tanítót fog alkalmazni, aki az oktatást a gyermek anyanyelvén fogja végezni. Felhívjuk a tanfelügyelő urat, hogy minden bérbe adott iskolahelyiséget vegyen vissza, és az őszi kinevezésekből kimaradt üres tanítói állásokat töltsse be magyar, német, cseh, rutén anyanyelvű és elsősorban esküt tett tanítókkal, vagy azok közül, kik alkalmaztatásukat a régi helyükön kéri. A felekezetek nem támaszthatnak igényt az állam használatában levő iskolaépületekre, mivel azok szerződés alapján adattak át, és az állam a szerződési kötelezettségeknél meg fog felelni.”⁹

⁷ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: Ad7-1920. Pál Ferenc esperes 1920. július 12-én kelt közgyűlési jelentése.

⁸ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 274-1921. Pál Ferenc esperes 1921. július 6-án kelt közgyűlési jelentése.

⁹ HszentmártoniUELvt., 1920. évi iratcsomó, 18. l.; A rendelet elleni egyházi tiltakozás „pusztában elhangzott szózat volt” az EKT szerint, és megállapításuk szerint hadjáratot indítottak a székelyföldi iskoláik ellen. Az egyház két szempont miatt tartotta jogsértőnek a KMKÁ intézkedését. 1. A békeszerződés ratifikálásával a magyar államhatalom az elcsatolt területeken megszűnt, ennek következtében az egyház és a magyar állam között meg-

Az iskolaépületek visszavétele már jóval a rendelet megjelenése előtt eldőlt, illetve megkezdődött: március 3-án Joachim Nistor tanfelügyelő arról tájékoztatta az esperest, hogy a Kormányzótanács VKO-nak január 10-i rendelete értelmében a „jövőben nincsen többé feljogosítva az áll[ami] iskolaépületeket használatra átengedni” az egyházközségeknek.¹⁰ Pár hónappal később, augusztus 20-án már egyértelműbb utalás történt arra, hogy az iskolák nem maradhatnak egyházi kézben: ekkor a tanfelügyelő arra szólította fel Pál Ferencet, hogy utasítsa egyházközségeit az ideiglenesen átvett épületek felszereléssel együtt való visszaadására azoknak a hatóságoknak, amelyek ezeket a felekezeti iskoláknak használatra átadták. Erre azért van szükség – fejtette ki indoklásában –, mert „az állam a jelenleg is érvényben levő fel nem bontott szerződések rendelkezéseinek figyelembevételével az állami iskolákat működésbe helyezi”.¹¹ A leiratról a főhatóságot két levélben is tájékoztató esperes – látni fogjuk, egyáltalán nem indokolatlanul – a felekezeti oktatás megszűnésének valós veszélyét, lehetőségét vizionálta a tanfelügyelői rendelkezés végrehajtása esetén. Mint írta szeptember 3-án, ha az épületeket át kell adniuk, nem tudja, hogy hová fogják költöztetni az iskolákat, de ha kerülnének is erre alkalmas helyiségek, semmiféle berendezéssel és tanfelszereléssel nem rendelkeznek. Ez utóbbiak rövid időn belüli előállása egyfelől „borzalmas nehézségekkel” járna, másfelől azonban nagy rejtély előtte, hogy miként és hol találnak milderre fedezetet. „Tanácstalanul állunk” – zárta levelét,¹² szeptember 7-én kelt feliratában pedig úgy fogalmazott, hogy a „legnagyobb kétség és bizonytalanságban vagyunk iskolaügyünk jövője felől”, és mivel egyáltalán nincsenek tekintettel az épületek tulajdonjogára, ebből arra következtethetnek, hogy „nyakát óhajtják szegni a mi felekezeti iskoláztatásunk-

kötött szerződések ipso facto érvényüket veszítették, vagyis a román állam jogutódként nem tarthat igényt az egyházközség ingatlanjaira. 2. Az állami iskolák székelyföldi felállítással, valamint a felekezeti oktatás megszervezésének akadályozásával megsértették az 1919. december 9-i párizsi kisebbségi szerződés tanügyi önkormányzatot biztosító kitételét. *A Magyar Unitárius Egyházi Főtanács 1921. okt. 30–31. napjain Kolozsvárt tartott gyűlése jegyzőkönyve*, 1921, Cluj-Kolozsvár, 23–25.

¹⁰ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 30.

¹¹ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 374-1920. Joachim Nistor tanfelügyelő 1920. augusztus 20-án kelt leirata Pál Ferenc espereshez.

¹² HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 374-1920. Pál Ferenc esperes 1920. szeptember 3-án kelt levele az EKT-hoz; MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 4.

nak, mert abban látják a magyarság erejét. Ezt letörni, gúzsba kötni minden áron, a cél, úgy látszik!”¹³

Adataink szerint a Székelyudvarhelyi Egyházköriben az iskolaépületek visszavétele szeptember közepétől november végéig tartott,¹⁴ párhuzamosan az állami iskolák megszervezésének a folyamatával. Az ingatlanlefoglalások hidegzuhanyként érintették a működtető egyházközségeket, ez az intézkedés azonban még nem torpantotta meg a többséget, amely különféle elképzelések mentén igyekezett megoldani a tantermek és tanfelszerelések hiányát. Lókodban a lelkész lakásának egy szobáját ajánlotta fel iskolának,¹⁵ Székelyderzsben,¹⁶ Homoródkarácsonyfalván¹⁷ és Oklándon¹⁸ épületeket béreltek, Homoródújfaluban a használaton kívül álló kántori lakásba terveztek átköltözni.¹⁹ Gyepesben szintén a bérlés mellett döntöttek, de nem találtak megfelelő épületet. Pál Dénes lelkész ugyan felajánlotta a papi lakást, azonban a keblitanács azt alkalmatlannak találta, és további keresésre szólította fel a lelkészt és gondnokot.²⁰ Recsenyédén sem mondtak le az iskola fenntartásáról, és bár maguk sem tudták a döntés pillanatában, hogy hol és milyen formában, de úgy határoztak, hogy a tanterem elvétele ellenére az oktatást folytatni kell egy arra alkalmas helyen.²¹ Hasonló helyzet állt fenn Homoródjánosfalván is, ahol az iskola átadásának napján, 1920. október 18-án – konkrét intézkedések megnevezése nélkül – csak arról határoztak, hogy az iskolát fenn fogják tartani.²² Recsenyédén az egyházközség épületből október 17-én kilakoltatott iskola a községházán rendezkedett be, innen azonban 22-én, miután a homoródszentpáli csendőrőrmester a gyermekeket „szétkergette” és a

¹³ HszentpáliUELvt., *Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: Ad374-1920.* Pál Ferenc esperes 1920. szeptember 7-én kelt levele az EKT-hoz.

¹⁴ Homoródszentmártonban szeptember 17-én, Oklándon október 16-án, Recsenyédén október 17-én, Homoródjánosfalván október 18-án, Homoródkarácsonyfalván és Homoródújfaluban november 30-án vették át az állami hatóságok az iskolákat fenyegetések közepette és karhatalom segítségével. MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 4., 15., 38., 39.

¹⁵ LUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1916–1922)*, 66.

¹⁶ Székelyderzsi Unitárius Egyházközség Levéltára (SzderzsiUELvt.) *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1919–1930)*, 127.

¹⁷ HkarácsonyfalviUELvt. *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1926)*, 155.

¹⁸ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1902–1921)*, 328.

¹⁹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 36.

²⁰ GyUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1901–1924)*, 318–319.

²¹ RUElvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 178.

²² Homoródjánosfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára (HjánosfalvaUELvt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1931)*, 48.

tanítót „kioktatta”, szintén költözniük kellett, éspedig a tanítói lakás nyári konyhájába, amelyet természetesen a tanfelügyelő alkalmatlannak nyilvánított mérete és felszerelése miatt.²³ Egy október 22-én kelt esperesi jelentés szerint Homoródjánosfalván az egyházközség ugyancsak a községházán kívánta elhelyezni az iskoláját.²⁴ Városfalván teljes bizonytalanság és határozatlanság uralkodott, itt a keblitanács és iskolaszék november 30-án csak arról döntött, hogy a tanító meghatározatlan időre adjon szünidőt, amíg a „helyzet látható lesz”.²⁵ Hasonló, tanácstalan helyzet állt elő Homoródkarácsonyfalván is, ahol december 16-án Bálint Ödön lelkész a nehézségek bemutatásával párhuzamosan útmutatást kért esperesétől a folytatáshoz. Nincs terem, és nem tudják, hogy hol folytathatnák a tanítást, illetve hogy miképpen szerezhetnek be tanfelszerelést és bútort – panaszkolta –, ugyanakkor fenáll a veszélye annak, hogy amíg valami megoldást találnak a helyzet orvoslására, a gyermekek egy része át fog vándorolni az időközben beindított római katolikus felekezeti iskolába.²⁶ Homoródmáson a közművelődési ház két terében,²⁷ Vargyason a község kezeléséből visszavett régi iskolaépületben folyt tovább az oktatás.²⁸ Abásfalva, Homoródszentpál, Homoródszentpéter, Kénos és Székelymuzsna esetében nem találtuk nyomát annak, hogy a fentiekben ismertetett megoldások valamelyike legalább elméleti szinten felmerült volna.

Adataink szerint Homoródszentmártonban, Homoródkeményfalván és Lókodban az iskolaszervezés kudarcot vallott. Homoródszentmártonban október 24-én az egyházközség közgyűlése ugyan az iskolafenntartás mellett döntött,²⁹ de kénytelenek voltak tervükről lemondani, miután a szeptember 17-én karhatalmi segédlettel lefoglalt egykori felekezeti iskolaépület helyett³⁰ nem találtak megfelelő tanterme(ke)t. Itt a felekezeti oktatás ügyét a helybeli református egyházközség vette át az unitárius egyházközség támogatásával.³¹ Homoródkeményfalván október 28-án a közgyűlés az iskolafelállítás mellett döntött azzal

²³ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 30.

²⁴ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 15.

²⁵ VfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1922)*, 183.

²⁶ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 39.

²⁷ HalmásiUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1927)*, 157.

²⁸ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1920. október 24-én felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv.

²⁹ HszentmártoniUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1912–1928)*, 173–174.

³⁰ HszentmártoniUELvt. 1920. évi iratcsomó, 16. l.

³¹ HszentmártoniUELvt. 1922. évi iratcsomó, 22. l.

a kikötéssel, hogy annak költségeit a főhatóság fogja hordozni.³² Az elhatározásból azonban nem valósult meg semmi, a keblitanács november 24-i jegyzőkönyvében ugyanis azt olvashatjuk, hogy az egyházközség „lelkessedéssel, ügybuzgósággal kívánja” az iskolát felállítani, azonban „fél a csendőrség azon határozott fenyegetőzésétől, hogy az iskolafelállítókat becsukja”.³³ Lókodban azzal az egyedi esettel találkozunk, hogy nem is törekedtek megszervezni a felekezeti oktatást. Október 19-én a keblitanács elfogadta Benedek Sándor felekezeti kántor és tanító kinevezését a községi állami iskolához, alkalmazta a kántori állásra, és az állami hűségeskü letételére szólította fel. Döntését azzal indokolta, hogy az általános szegénység miatt a felekezeti iskolát, a tanítói lakást, az azzal járó költségeket, valamint a fizetést nem tudja fedezni semmilyen formában.³⁴

Az iskolák sorsának alakulását döntő mértékben a tanítók állásfoglalása pesztelte meg, akik 1920 nyarán a hűségeskü letétele miatt kényszerhelyzetbe kerültek a következő okok miatt: biztosítaniuk kellett a tanítói pályán való maradásukat és az azzal járó jogokat, továbbá választaniuk kellett az egzisztenciális biztonságot kínáló állami és a kiszámíthatatlan megélhetést kilátásba helyező felekezeti iskola között. Az első híradás a kibontakozó problémáról Pál Ferenc tollából származik, aki augusztus 14-én arról értesítette püspökét, hogy a tisztviselők esküjének határideje felkavarta a negyven szolgálati évet teljesítő vagy az ahhoz közelálló tanítók nyugalalmát, és veszélyeztetve érezvén nyugdíjukat, az unitárius felekezeti tanítók közül is többen hűségesküre jelentkeztek, illetve fontolóra vették annak megélését.³⁵ Ajtay János lelkész 17-én espereshez intézett jelentése szerint ez a kérdés nem csak az idősebb korosztályt, hanem lényegében a teljes tanítói kart foglalkoztatta. A tanfelügyelő augusztus 4-i rendelete – írta – minden addigi munkájukat, reménységüket fenekestől felfordította, ugyanis két tanítónőjük 15-én közölte vele, hogy eskütételre és állami szolgálatra fognak jelentkezni, mégpedig azért, mert az iskola visszavételével a felekezeti iskola fenntartása lehetetlenné válik, következőképpen állásuk megszűnik, ha pedig megtagadják az eskütételt, akkor másokat fognak alkalmazni az állami iskolához, és ezzel lezárul előttük az elhelyezkedésüknek útja. A felekezeti iskolával szemben megrendült bizalmat igazolja még az a tény is, hogy Ajtaynak nem sikerült lebeszélni a két tanítónőt szándékáról, és utóbbiak a megélhetésük szem-

³² MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 22.

³³ HkeményfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1917–1930)*, 45.

³⁴ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 29.

³⁵ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 13.

pontjából biztonságosnak látszó állami iskola mellett döntöttek a felekezeti ellében.³⁶

Bedő Albert homoródkeményfalvi tanító szeptember 7-én espereshez írott levele alátámasztja Ajtay beszámolóját, nevezetesen, hogy az eskütételnek és az állami szolgálatba állásnak legfőbb indítéka a felekezeti iskolák roppant ingatag és bizonytalan helyzetében gyökerezett, ugyanakkor arra is bizonyítékot szolgál, hogy a tanítóknak egy része kellő garanciák mellett hajlandó lett volna továbbra is a felekezeti oktatás kötelékében maradni. Bedő augusztus 16-án jelentkezett állami szolgálatra, vallomása szerint erre a lépésre a községben kialakult „szorult” helyzete kényszerítette, azonban a felekezeti oktatás híveként szívesen működne továbbra is felekezeti tanítóként, ha a főhatóság a szükséges feltételekről gondoskodni fog. Bedő hat pontban összefoglalt kérését részletesebben ismer-tetjük, ez ugyanis egyfelől tömören összegzi a tanítók egyházzal szembeni elvárásait, másfelől pedig rámutat azokra az általános problémákra, amelyekkel az unitárius felekezeti iskolák ebben az időszakban küzdöttek. A nagyrészt kérdések formájában megfogalmazott garanciafeltételek a következők voltak: tudja-e a főhatóság biztosítani azt, hogy a hűségeskü elutasítása esetén a tanfelügyelő ne nevezzen ki a faluba egy állami tanítót, aki majd karhatalom segítségével huszonnégy órán belül kilakoltathatja őt és várandós feleségét az állami tulajdonban levő tanítói lakásból? Tudja-e a főhatóság biztosítani az addig használt tantermet felszerelésével együtt a felekezeti iskola céljára, mivel a községben más erre alkalmas épület nincs. Tudja-e az esperesi hivatal biztosítani azt, hogy az egyházközség által megszavazott javadalmazást a tanító meg is kapja, ugyanis az előző tanévre jóváhagyott pénzüsszegekből és tűzifából semmit sem kapott kézbe. Tudja-e biztosítani a főhatóság a nyugdíját, valamint a szolgálati évének megfelelő fizetést? A tanítói fizetés mellett biztosítsák a többi kántor díjazásának megfelelő énekvezéri illetményt is.³⁷ Bedő levelének zárogondolatai szerint a felekezeti tanítók többségének komoly erkölcsi gondot jelentett a román állam szolgálatába állás, mivel úgy érezték, hogy ezzel a lépéssel a közösségük melletti nemzeti elkötelezettségüknek a hitelessége kérdőjeleződött meg. „Tudom, s meg vagyok győződve – írta –, hogy kollégáim s én is, pedig ugyancsak szerencsétlen helyzetben vagyok, ha a fent kért biztosítékokat megkapjuk, s különösen az én helyzetemre megkapom, készséggel vállaljuk ott a munkát, hol a székelység ügyét a legsikeresebben, a leghatározottabban tudjuk szolgálni. Ha a fentiekre írásbeli határozott biztosítékokat nem lesz szerencsém kapni, úgy engednem kell

³⁶ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 5.

³⁷ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 2.

a megélhetési kényszernek s úgy helyezkednem el, hogy családomnak legalább a szűkös mindennapit biztosítani tudjam, ez kötelességem. Ha felesküszöm is a román államnak, vér vízzé ott sem válhatik, maradok olyan jó székelynek, mint voltam eddig, s módját találok majd Isten segédelmével itt is, hogy a székelység ügyéért az eddigi odaadásommal küzdhessek.”³⁸

A fentiekben elmondottakból jól látható, hogy a felekezeti tanítók már 1920 nyarán válaszút elé kerültek, és ahogy közeledett a tanév kezdete, illetve éreztették hatásukat az állam felekezeti iskolák elleni intézkedései, úgy arányosan fokozódott a tanítókra nehezedő nyomás is, hogy sorsdöntő határozatot hozzanak személyes és családi egzisztenciájuk szempontjából. Forrásaink szerint ezen a ponton a felekezeti oktatásügyet a teljes zűrzavar és kilátástalanság állapota jellemezte. Roppanó beszédek ebben a tekintetben Pál Ferencnek a főhatósághoz intézett feliratai. Szeptember 11-ei helyzetjelentésében a következőket írta feleteseinek: az iskolák jövőjét illetően teljes bizonytalanság uralkodik az egyházközelemben, a tanítók és lelkészek naponta folyamodnak hozzá szóban és írásban tájékoztatásért. Különösen a tanítók körében nagy a nyugtalanság, mert attól tartanak az állomáshelyükről elmozdított jegyzők példája alapján, hogy őket is kilakoltatják, miután több állásra már pályázatot hirdetett a tanfelügyelőség.³⁹ Október 9-én arról írt, hogy még mindig bizonytalanok, és a legtöbb helyen nem mertek nekifogni az iskolaszervezésnek, mert várják a főhatóság értesítését az állami hatóságokkal folytatott tárgyalás eredményéről. Ők maguk teljesen tanácstalanok, mivel egyik nap azt a hírt kapják, hogy teljesen állami lesz az oktatás, a másikon pedig azt, hogy felekezeti.⁴⁰ November 12-ei felirata, amelyben a tanítói fizetéseket is tartalmazó költségvetések kiküldését, valamint a részleges fizetések utalását sürgette, azt jelzi, hogy anyagi vonatkozásban is a teljes kiszámíthatatlanság jellemezte az egyházi iskolarendszert. A költségvetések késedelmek sokakat nyugtalanít, a fizetésekre pedig sokan „epekedve” várnak – mutatott rá plasztikusan az érintett személyek problémáira és lelkiállapotára⁴¹ –, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy november elején a tanító és iskolavezetés előtt teljesen ismeretlen volt az, hogy mennyi lesz a fizetése, illetve az iskola fenntartására elkölthető pénzkerete, de jelentette azt is, hogy eddig a pontig a tanítók semmiféle javadalomban nem részesültek munkájukért. Ez utóbbi felíratra 22-én küldött válaszlevelében az EKT is elismerte oktatásügyük kétségbeejtő hely-

³⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 2.

³⁹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 2.

⁴⁰ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 9.

⁴¹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 29.

zetét, és átláthatatlan állapotokról, valamint súlyos gazdasági gondokról beszéltek. A költségvetéseket – írták – nem tudták véglegesíteni, mert még mindig nincsenek tisztában azzal, hogy hol nyithatnak iskolát és hol nem, azaz, hogy hány iskolával indul a tanév, és milyen arányban osszák szét a támogatást, illetve „a pénzbeváltás folytán az egyházra szakadt rendkívül súlyos pénzügyi helyzet ma még a nagyobb mérvű kiutalásoknak leküzdhetetlen gátként áll útjában”.⁴²

A tanítók átállásának és ezzel együtt az iskolák sorsának a kérdése december elején dőlt el véglegesen. Pálffy Ákos tanítónak a homoródszentpáli egyházközség közgyűlése előtt elmondott tájékoztatója szerint az ide vezető út origója a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 31356-os rendelete volt, amely az 1918 előtt állami oktatást szolgáló iskolaépületek birtokba vételére és azokba hűségesküt tett állami tanítóknak a kinevezésére adott utasítást. A következő fokozatot a VKM kolozsvári államtitkárságának 31358-as rendelete képezte, amely egyfelől a felekezeti tanítókat a hűségeskü letételére szólította fel, másfelől pedig az ellenszegülőket a közoktatásból való kizárással, valamint a nyugdíjjogosultság elvesztésével büntetett. A probléma, amivel tanítókként először is szembesülnek, az – mondta Pálffy –, hogy a két éve tartó szervezkedési munkálatok alatt helyzetük nem jutott nyugvópontra, és sem a fizetésüket, sem pedig a nyugdíjukat nem sikerült törvényesen rendezni az iskolájuk nyilvánossági jogának hiánya miatt. Másodszor, ha nem teszik le a hűségesküt, akkor máshonnan neveznek ki tanítókat a községbe, őket pedig nem alkalmaznák helyben az állami iskolánál, de megtörténhet az is, hogy a felekezetinél sem helyezkedhetnének el abban az esetben, ha az nem kapja meg a nyilvánossági jogot. Kérdése – zárta beszámolóját –, hogy ő és tanítótársa állami vagy felekezeti tanítóként tegyék-e le a hűségesküt, ha pedig ezt az utóbbi minőségben teszik, az egyházközség hajlandó-e gondoskodni iskolaépületről, fizetésről és nyugdíjról.⁴³

A Pálffy által megfogalmazott kérdések természetesen a főhatóság felé is elhangzottak, ugyanis az egyes felekezetek tanítói főpásztoraiktól vártak végső biztosítékot az egzisztenciájukat szavatoló követeléseikre. Mivel a személyes tárgyalások rendjén nem kaptak egyértelmű választ igényeikre, december 4-én az Udvarhely megyei felekezeti tanítók többsége úgy döntött, hogy miután jövőjüket és anyagi biztonságukat az egyházak nem garantálják, állami szolgálatába állnak, mert további várakozás esetén másokkal töltik fel korábbi állásaikat, és az

⁴² MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 29.

⁴³ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 35.

elhelyezkedésük így még kilátástalanabbá válik.⁴⁴ Siketes Sándor homoródújfalvi kántortanító, aki a felsőrákosi, oklándi és vargyasi kollégáival csak azt követően (december 11-én) jelentkezett állami szolgálatra, hogy Kolozsváron az egyházvezetés közölte velük, nincs más választásuk, a következőképpen összegezte a felekezeti tanítók december 4-i határozatának okait: „Miután az 1907. évi erre vonatkozó törvényeink az 1 évre szóló ideiglenes kinevezést el nem ismerik olyannak mint aminőre eskü kivethető – e fegyvert ellenünk fordítva – a tanítóságot súlyos kérdés elé állította. A tanítók Kolozsváron járt küldöttsége végleges kinevezésre biztosítékot nem kapott. A bajokhoz hozzájárult a pénzbevéltás által okozott irtóztató anyagi csapás, csüggedés és reménytelenség egyeseknél, amiknek a nyomor és szenvedés izgató ördögei voltak s bekövetkezett a nem remélt állapot: a tanítók még küzdő csoportja is kevés kivétellel feladta a nemes harcot s állami szolgálatra jelentkezett dec. 4-én.”⁴⁵

A tanítók döntését alapvetően tehát a felekezeti oktatásügy biztos távlatainak a hiánya mozgatta. A tantermek állami kezelésbe vétele a felekezeti iskolák működését teljesen viszonylagossá tette, és ugyan a legtöbb egyházközség elviekben iskolája fenntartása mellett foglalt állást, a valóságban azonban – egy-két esetet leszámítva – gyakorlatilag a nullával volt egyenlő az iskolaépületek pótlásának az esélye. Az így kialakult kilátástalanságot, bizonytalanságot – ami különben az előző tanévet is folyamatosan jellemezte – tetőzte az állami tanítóképtől jóval alacsonyabb javadalmazás. Amikor tehát Pállfy Ákos 1920. december 1-én feltette a kérdést az egyházközség közgyűlésének, hogy az fenntartja-e az iskolát, gondoskodik-e a nyugdíjáról és a mindenkori tanítói javadalomnak megfelelő fizetésről, illetve hajlandó-e új iskoláról gondoskodni, akkor karrierjében tulajdonképpen azt a kétéves időszakot kívánta lezárni, amit vallomása szerint teljes bizonytalanságban élt meg, lelkileg és anyagilag is teljesen kimerülve.⁴⁶ Bálint Balázs kénosi tanító december 8-án közölte egyházközsége előljárással, hogy állami szolgálatba áll. Írásban előterjesztett vallomása szerint döntésének meghozatalára a súlyos megélhetési nehézségei késztették, mivel felekezeti tanítóként olyan kilátástalan anyagi helyzetbe került, amely veszélyeztette családjá létét, és amely miatt nem maradt más választása, mint a biztos egzisztenciát

⁴⁴ HkarácsonyfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1926)*, 155–156.; HszentpáliUELvt. Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: ad627-1920. Bálint Balázs kénosi tanító 1920. december 8-án kelt levele az egyházközség vezetéséhez; A kénosi, homoródkarácsonyfalvi, homoródszentpáli, homoródszentpéteri tanítókról tudjuk, hogy csatlakoztak a tanítók határozatához.

⁴⁵ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 36.

⁴⁶ HszentpáliUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1903–1928)*, 238–239.

szavatoló állami állás elfoglalása. „Nagy lelki tusa után beteges állapotom s kétévi nyomorúságos helyzetem arra késztetett, hogy esküt tegyek [...]. – írta öngigazoló levelében. – Nem volt nyomasztó a helyzetem, mikor minden 5-6 napra szükséges orvosság árát egyik-másik szomszédtól kellett kérnem, hogy meggyengült egészségemmel életem éveit nyújtsam 3 nevetlen gyermekem jövője biztosítására? Mégis több éjszakát kellett nagy betegségek között átvirrasztanom azért, mert már szégyelltem orvosságra kölcsönért folyamodni, mire tanúm sokat sírt feleségem és gyermekeim. Nem volt nyomasztó a helyzetem, mikor családommal ruha és lábbeli nélkül kellett a téllal szembe nézmem s lerongyolódott, didergő gyermekeim állapotán kellett töprengenem? Oh, számtalan ily állapotot kellett elviselnem s kiállanom, mi gyenge egészségemet még gyengébbé tette. Ebben a helyzetemben hiába panaszkodtam, mert ugyebár fizetési előlegért hiába kereste meg az egyházközség elöljárósága a község jobb módú gazdáit? Kölcsönt nem kapott sehonnan. Hiába kerestük meg kölcsön folyósításáért a vármegyei pénzügyintézeteket, onnan sem kaptunk semmit. Az egyházi főhatóság is csak ígéretben tehetett eleget fizetési kötelezettségének ismeretlen okok miatt. Ebben a helyzetben mit volt tennem? Azt, amit más tanító is tett és tesz.”⁴⁷

Idekíváncoznának még zárópéldaként Boros György recsenyédi tanítónak az állami és felekezeti tanítói státusz közötti különbségekre, utóbbinak az állami hatóságokkal, tisztviselőkkel szembeni kiszolgáltatottságára rámutató sorai is. Pálfi László kinevezett állami tanító – írta elkeseredett és frusztrációtól átítatott levelében – „állását elfoglalta és tapogatózik. Minden kecsgetető ígérekkel arra törekszik, hogy a beírt és már iskolába járó tanítványaim elharácsolja, lábát megvesse, iskolánk jellegét megváltoztassa, s engem az útra tegyen. A csendőrség is már kerülget, s les, mikor akadjon belém. Neki jó fizetése, sok kecsgetető ígérete: ingyen minden! Nekem sem jóváhagyott költségvetésem, sem fizetésem, sem egy halvány reményem erre, hogy valamikor, ha halvány, de biztos megélhetést megkapom kitartásom, tanítói munkásságom után”⁴⁸

Végkövetkeztetésként tehát elmondhatjuk, hogy a hűségeskü, ami a tanítói pályán való maradásnak az alapfeltétele volt, határköté képezett a frissen újjászervezett felekezeti iskolák életében, és felszínre hozta ennek a rendszernek minden gyengeségét. Kiderült, hogy az állam intézkedései, mindenekelőtt az épületek-irálások, olyan helyzetet teremtettek, amelyre már nem tudott érdemben rea-

⁴⁷ HszentpáliUELvt. Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: ad627-1920. Bálint Balázs kénosi tanító 1920. december 8-án kelt beadványa az egyházközség vezetőségéhez.

⁴⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 11.

gálni az egyházközségek többsége. Forrásaink szerint a Bedő és Pálffy által megfogalmazott kérdések minden iskolafenntartó egyházközségben elhangzottak, és a fennebb említett hármat leszámítva mindegyikben arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy lemondnak az iskolafenntartásról, mivel anyagi helyzetük nem teszi lehetővé az elvett épületek pótlását, valamint a tanítók bérezését.⁴⁹ Az előbbieken megnevezett két probléma közül az esetek többségében – például Homoródjánosfalván⁵⁰ – egyiket sem tudták orvosolni, volt azonban, ahol az épületek jelentették a legfőbb akadályt, máshol pedig a tanítók hiánya. Kénosban például a keblitanács és iskolaszék úgy nyilatkozott, hogy még ha fizetné is a főhatóság a tanítót, akkor sem tudnák az iskolát fenntartani tanterem és tanítói lakás hiányában.⁵¹ Gyepesben tanterem hiánya miatt döntöttek a bezárás mellett.⁵² Homoródmáson ezzel ellentétben a végső lökést a tanítók követelése jelentette. Itt a két tanévben a felekezeti iskola kétszer volt kénytelen költözni: először az állami iskola épületéből, aztán a közművelődési házból. Amikor 1920. december 1-től a járási főszolgabíró kitiltotta az iskolát a közművelődési házból, az egyházközségnek még sikerült orvosolni a tantermek kérdését a lelkeszi iroda és a magtár átalakításával. A tanítók követelését azonban már itt sem tudták teljesíteni a pénzforrások hiánya miatt. Az egyházközségek nyomorúságos anyagi helyzetét és rendkívül korlátozott lehetőségeit egyébként jól példázza az egyházkör legnagyobb lélekszámú gyülekezetének, Homoródmásonak az esete, ahol az 1920/1921. tanévben az iskola 34 420 lejesre tervezett költségvetésében a főhatóság hozzájárulását 29 550 lejben, az önrészt pedig 4870 lejben állapította meg a keblitanács.⁵³ Alélekszám tekintetében közepesnek mondható Homoródújfaluban a főhatósági segély aránya a költségvetés 84%-át képezte: a 11 660 lejesre tervezett kiadási tételből az egyházközség mindössze 1902 lejt tudott fedezni.⁵⁴ A legszélsőségesebb és legabszurdabb helyzet azonban Homoródkeményfalván állt elő, ahol a közgyűlés mindössze 20 lej hozzájárulást szavazott meg megszerve-

⁴⁹ AUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1921)*, 272–275.; HkarácsonyfalviUELvt. *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1926)*, 155–156.; HszentpáliUELvt. *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1903–1928)*, 239.; KUELvt. *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1930)*, 137.; SzderzsiUELvt. *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1919–1930)*, 195–196.; VfalviUELvt. *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1922)*, 184–185.

⁵⁰ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 48.

⁵¹ KUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1930)*, 137.

⁵² MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 42.

⁵³ HalmásiUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1927)*, 160.

⁵⁴ HújfalviUELvt., 1916–1923. évi iratcsomó, 112. l.

zendő iskolája javára az egyházközség és hívei szegénységére hivatkozva.⁵⁵ Forrásaink szerint pénzügyek tekintetében nemcsak egyházközségi, hanem főhatósági szinten is rendkívül súlyos állapotok uralkodtak. Minderre azokból a levelekből következtetünk, amelyekben az egykori felekezeti tanítók fizetésük kiadását kérték az 1920/1921. tanév első három hónapjára (1920. szeptember–december), amikor még egyházi szolgálatban álltak. Boros György tanító például 1921. szeptember 9-én harmadszorra kérte elmaradt fizetését, az EKT november 30-i válaszában pedig csak annyit tudott üzeni az esperesen keresztül, hogy azt „közelebről” utalni fogja.⁵⁶ Özvegy Kelemen Lajosné elhunyt férje után 1921. április 24-én,⁵⁷ Bencéné Györffy Ilonka volt homoródszentpáli tanító pedig 1922. február 15-én kérte elmaradt fizetése kiutalását. Pál Ferenc EKT-hoz intézet levele szerint ez utóbbi dátumon még mindig nem sikerült megoldani az elmaradott fizetések kérdését. „Bizony jó volna, ha már valahogy ez a kellemetlen ügy lekerülne napirendről – írta Bencéné levele kapcsán –, s nem kellene hallanunk az elkeseredés kitöréseit.”⁵⁸ A főhatóság kritikus pénzügyi helyzetének egy másik dokumentumát Bedő József és Bedőné Szigethy Ilona oklándi tanítók 1921. június 16-i levele szolgáltatja, amelyben fizetéseik kiutalását sürgették a tanév bevégeztével. Itt a két tanító az egész tanévben csak egyszer kapott fizetést, 1200 lejt az egyházközségtől és 1500 lejt a főhatóságtól.⁵⁹ Az egyházi iskolarendszerből kilépett kollégáikkal szemben a még szolgálatban lévő tanítók elsőbbséget élveztek a kifizetések tekintetében. Minderre abból következtetünk, hogy pár nappal az oklándi tanítók panasza után a püspök arról értesítette az esperesét, hogy június 25-én megbízottja kézbesíteni fogja az egyházkör érintett tanítóinak (oklándi, székelyderzsi, vargyasi) a fizetéseket.⁶⁰

Habár az iskolák tömeges bezárását 1920 decemberében az épületek elvétele, a tanítók „átállása” és az egyházközségek döntő többségének szerény anyagi helyzete pecsételte meg, akadt azonban még két tényező, ami felgyorsította a le-

⁵⁵ HkeményfalviUELvt., *Kebllitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1917–1930)*, 43. A közgyűlés iskolája fenntartására 1000 lej segélyt igényelt a főhatóságtól. A kvázi nulla értékű hozzájárulását az iskola fenntartásához a hívek és az egyházközség szegénységével (nincs magtára, pénztökéje, ingatlana) indokolta. Az általános szegénység háttérben az állt szerintük, hogy a mintegy 500 főt számláló falu mindössze 250 hold földbirtokkal rendelkezett.

⁵⁶ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 50., 54., 67.

⁵⁷ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 63.

⁵⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 69.

⁵⁹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 52.

⁶⁰ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 52.

mondást eredményező keblitanácsi és közgyűlési határozatokat: az állami iskolák létrehozása, illetve a felekezeti iskolák ellen megindított erőszakra épített aknamunka.

A vizsgálatunk alá vetett egyházközségekben a román állami iskolahálózat beindítása a nagyobb településeken már az 1919/1920. tanévben megkezdődött, ismereteink szerint ebben a tanévben Homoródalmáson, Homoródszentmártonban, Székelyderzsben és Vargyason létesült állami iskola. Az 1920/1921. tanévben egyértelműen megmutatkozott a román állam eltökélt szándéka a saját iskolahálózata kiépítésére, és ezzel párhuzamosan a felekezeti iskolarendszer felszámolásának a célja. A magyar nyelvű állami iskolák felállítása, akárcsak a tizenkilencedik század második felében, azzal a reménységgel kecsegtetett, hogy az iskolafenntartás terhe lekerül a közösség tagjainak vállairól. Több forrásunk jelzi azt, hogy a hívek körében konkrétan is felmerült az állami iskola előnyben részesítésének a gondolata a nyomorúságos gazdasági helyzetük vagy az anyagi terhektől való szabadulás szándéka miatt.

Ajtay János lelkész már 1920. augusztus 17-én kételyét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy ha választás elé kerülnek hívei, akkor vajon kitartanak-e majd az iskolájuk mellett. Félelmeit a következőkre alapozta: az állami iskolának minden anyagi eszköze megvan az oktatáshoz, a felekezeti pedig szinte semmivel nem rendelkezik. Előbbit az állam tartja fenn, a híveknek semmivel sem kell hozzájárulni a kiadásokhoz, utóbbi beiratkozási díjat, tűzifát, gabonát és közmunkát kell kérjen ahhoz, hogy működni tudjon. Ha az állami iskola három tanerővel magyar nyelven megindul, akkor alig van kilátásuk arra, hogy a sajátjukat fenntarthassák, mivel előbbiben ingyenes lesz a tanítás, és a többség meg fogja tagadni az önrészt követelő felekezeti fenntartását.⁶¹

Homoródszentpéteren Bedő Miklós lelkész az október 10-i közgyűlésen számolt be arról, hogy „olyan hangok merültek fel” a gyülekezetben, amelyek szerint át kellene adni az iskolát az államnak, mert a „községnek ez volna az érdeke”.⁶² A felekezeti iskola ügyével ütköző községi érdekről Bedő püspökhöz írt leveléből tudunk meg bővebb információkat. Eszerint 1917-ben az állam egy új tanítói lakást is magába foglaló iskola felépítéséről döntött, aminek az elkészítése után a községháza a régi iskola épületébe kapott volna helyet. A világháború miatt ezekből az elképzelésekből semmi sem valósult meg, de mivel szeptember 15-én meghalt a saját lakással rendelkező kántortanító, ezért az iskolát működtető egyházközségnek új lakásról kellett gondoskodnia. A község bírója megoldás-

⁶¹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 5.

⁶² HszentpéteriUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1919–1951)*, 99.

ként az állammal 1914-ben megkötött szerződés megújítását, vagyis az iskola államosítását javasolta. Véleménye szerint ennek meglépésére elsősorban azért lett volna szükség, mert így ezt a kérdést az állam oldotta volna meg saját forrásból egy új, tanítói lakást is magába foglaló iskola felépítésével. Az államosításból származó beruházás másik előnyét a közösség szempontjából az jelentette volna, hogy a megüresedett iskolaépületbe a székhellyel nem rendelkező község háza költözhetett volna be. Bedő szerint a falu többsége a felekezeti iskolát támogatta levele megírásának idején, azonban ez az álláspont képlékeny volt annak tudatában, hogy egy esetleges állami építkezés – amire ígéretet is kaptak – két községi építkezés alól (tanítói lakás, község háza) is mentesítheti a lakosságot. A híveket csak abban az esetben lehet az iskola ügye mellett megtartani, ha a főhatóság tanítójuknak lakást épít, és biztosítja annak a teljes fizetését; ennek az ígéretét és ennek a hangoztatását várják el tőle – zárta levelét Bedő, ami a gyakorlatban az jelentette, hogy a homoródszentpéteriek állásfoglalását nem az érzelmi, identitásbeli (nemzeti, vallási), hanem a gazdasági szempont határozta meg.

Kénosban 1920 őszén került terítékre az állam versus felekezeti iskola vitája. Az október 20-án tartott közgyűlésen a lelkésznek sikerült ugyan a község lakóit a felekezeti iskola mellé állítani, de csak azzal a feltétellel, hogy „ne kelljen fizetni a felekezeti iskoláért” sem egyénileg, sem pedig az egyházi vagy politikai község tagjaként. Az iskola fenntartásának a költségeit – hangoztatták egyöntetűen – biztosítsa a főhatóság, mert ahhoz a közösség „egy fillérrel is járulni nem tud”.⁶³ A közgyűlés határozatáról az esperes tájékoztató Sándor Gergely lelkész szerint a felekezeti iskola mellett való kiállásáért megfenyegették, majd a hívek magatartásával kapcsolatban rezignáltan vont le a szomorú végkövetkeztetést: „Valóban nehéz időköt élünk s a földhöz ragadtság nem enged szentebb célokért is áldozni és lelkesülni.”⁶⁴ A Sándor Gergelyéhez hasonló csalódottság szólalt meg Pál Ferencből is a határozattal kapcsolatban, és a hívek negatív magatartásáért a pénzügyi helyett ő is a lelki tényezőt, a közömbösséget és tudatlanságot tette felelőssé. „Benti j[egyző]k[öny]vet – írta – sajnálattal, szinte megbotránkozással vettem tudomásul. Istenem, milyen sivár lehet a lelkivilága a népnek, ahol a mai viszonyok között írásba foglal ilyen kijelentéseket: akarja, óhajtja a felekezeti iskolát, de áldozni érette egy fillért sem tud, vagy nem akar.”⁶⁵

⁶³ KUELvt., *Kebblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1930)*, 130–131.

⁶⁴ HszentpáliUELvt., *Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 469-1920.* Sándor Gergely lelkész 1920. október 22-én kelt levele Pál Ferenc espereshez.

⁶⁵ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 19.

Mielőtt továbblépnénk, fontos pár mondatban ismertetni a kénosi közgyűlési határozat körülményeit, hátterét. Sándor Gergely már említett levele szerint a közgyűlést megelőzően „valaki”, akit egyébként jól ismernek, a felekezeti iskola ellen agitált azzal, hogy a tanterem és tanítói lakás biztosítása „tetemes költséget” fog jelenteni a közösség számára.⁶⁶ A levél hátlapján olvasható esperesi megjegyzés igen érdekes összefüggésben világít rá a felekezeti iskolával szembeni ellenséges megnyilvánulás hátterére. Pál Ferenc szerint a gyűlés előtt három nappal Bálint Balázs már kérvényezte állami tanítóvá való kinevezését Székelyudvarhelyen, emiatt pedig alapos a gyanú azt illetően, hogy ő hergelte a közhangulatot a felekezeti iskola ellen.⁶⁷ Összevetve a lelkész és esperes által írtakat, szinte egyértelműen kijelenthető, hogy a tanítót az a szempont vezérelte, hogy a községben a számára biztos megélhetést nyújtó állami iskola alakulhasson meg, mivel amint azt az egyházközség vezetőségéhez benyújtott és fennebb idézett bejelentésében írta, a felekezeti iskola még a létminimumot sem tudta nyújtani a munkájáért. Állításunkat látszik alátámasztani Sándor Gergelynek egy későbbi, december 20-án kelt levele is. Eszerint Bálint Balázs nemmel válaszolt, és állami tanítónak mondta magát akkor, amikor arról kérdezték, hogy hajlandó-e a felekezeti iskola tanítói állását vállalni.⁶⁸ Fentiekből arra következtetünk, hogy mivel a tanítók számára egzisztenciális szempontból sokkal előnyösebb volt az állami iskolákban való tanítás, mint a teljes bizonytalanságban működő és a megszűnés határán álló felekezeti tanintézményekben, ezért a többség közvetlenül érdekelt volt abban, hogy községében állami iskolák létesüljenek.⁶⁹

A felekezeti iskolák ellen indított hatósági támadásokról bőséges információanyaggal rendelkezünk. Homoródszentmártonban az egyházközség vezetőségének a VKM-hoz intézett október 10-i memorandumában a következő túlkapásokról olvashatunk: a csendőrség parancsnoka veréssel fenyegette az iskola megszervezésében és működtetésében részt vevő személyeket, az állami tanító megbízottai pedig „házzról-házra járva súlyos megbírságotalással fenyegetik a szü-

⁶⁶ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 469-1920. Sándor Gergely lelkész 1920. október 22-én kelt levele Pál Ferenc espereshez.

⁶⁷ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 469-1920. Pál Ferenc esperes 1920. október 25-én kelt megjegyzése Sándor Gergely lelkész leveléhez.

⁶⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 38.

⁶⁹ Állításunkat Máthé Mihály homoródkeményfalvi lelkész Pál Ferenc espereshez írt jelentése is megerősíti. Beszámolója szerint az 1920. október 28-án tartott keblitanácsi gyűlésen Bedő Albert tanító a felekezeti iskola fenntartásának a hátrányairól beszélt. MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 22.

lőket, ha nem íratják be gyermeküket az állami iskolába, s nyíltan hirdetik, hogy csak az állami iskolába szabad beíratni a tanköteleseket”.⁷⁰ Ugyanitt a helyi csendőrparancsnok Zoltán Sándor lelkészt is veréssel fenyegette meg abban az esetben, ha a községben a felekezeti iskola ügyét népszerűsíti.⁷¹ Homoródalmáson szintén a csendőrség segítségét vették igénybe az állami iskola benépesítéséhez a szülők négy szemközt vagy üzenetek általi megfenyegetésével. A csendőrterror itt annyira sikeresnek bizonyult, hogy az egyházközség gondnoka tanúk jelenlétében nyilatkozott úgy lelkésze előtt, hogy az iskolájuk berendezésére többet egy lépést sem fog tenni, mert az őrmester háromszor üzent neki, hogy hagyjon abba minden tevékenységet, „nehogy meggyűljön a baja”. A megfélemlítési akció mértékének további beszédes adata, hogy a szülők mélyen hallgattak az elszenvedett zaklatásokról, és a már említett gondnok is csak a lelkész hosszú faggatása után volt hajlandó elárulni azt, hogy ki állt az őt fenyegető üzenetek mögött.⁷² A csendőri beavatkozásnak egy brutálisabb megnyilvánulási formájával találkozhatunk Recsenyében, ahol október 22-én a homoródszentpáli csendőrőrmester kikergette a gyermekeket az iskolából, a tanítót pedig a községi bíróhoz vitte „kioktatás végett”. Boros György tanító szerint itt a hatósági zaklatások olyannyira megsokasodtak, hogy a község elöljárósága a hűségeskü letételére és „kuruckodásának” a feladására szólította fel abból a célból, hogy a román csendőrök „ne rémisztgessék” többé a gyermekeiket.⁷³ Homoródkeménfalván október 22-én a helyi csendőrőrmester két másik csendőr kíséretében megjelent az egyházközség közgyűlésén, hogy azt megakadályozza az iskola megszervezésében.⁷⁴ Székelyderzsben a felekezeti iskola tanítóját és az egyházközség jegyzőjét szeptember 14-én a főszolgabíró az állami iskola elleni izgatással vádolta meg, őket téve felelőssé a kis létszámú beiratkozásért.⁷⁵ Ajtay János EKT-hoz címzett december 13-i jelentése a szülők befolyásolását is a felekezeti iskolák ellen folytatott kampány részének nyilvánította. Mint írta, a hívek túlnyomó többségét olyan mértékben befolyásolták, hogy az nem hajlandó a „felekezeti iskola céljára áldozni”. Ugyanitt arról is beszámolt, hogy amikor az iskolát bezárták a bizonytalan viszonyok miatt, akkor döntésükben közrejátszott a „község lakosságának

⁷⁰ HszentmártoniUeLvt., 1920. évi iratcsomó, 27., 29. l.; MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 66.

⁷¹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 4.

⁷² MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 17.

⁷³ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 30.

⁷⁴ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 22.

⁷⁵ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 2.

a békéjét is megóvni, amelyet bizonyos egyének az iskola kérdése címen folyton zavarni törekedtek”.⁷⁶

Az állami adminisztráció felekezeti iskolákkal szembeni túlkapásait kezdetben és formailag a KMKÁ is elismerte: szeptember 24-én kiküldött rendeletében arra utasította tanfelügyelőségeit, hogy lépjenek sürgős érintkezésbe a közigazgatási hatóságokkal (ispán, főszolgabíró), és szólítsák fel azokat, hogy ne korlátozzák a szülők szabad iskolaválasztási jogát, illetve ne zárassák be önkényesen a felekezeti iskolákat, mert azok elismert nyilvánossági joggal rendelkeznek.⁷⁷ A KMKÁ rendelete a fentiekben ismertetett példák tanúsága szerint pusztá formáság maradt, a karhatalom pedig könyörtelenül hajtotta végre a felekezeti iskolahálózat felszámolását célzó intézkedéseket: épültrekvirálások, gyermekek beiratása, szülők, egyházközségi vezetők zaklatása, megfélemlítése. A csendőrség túlkapásai ellen az egyházvezetés több ízben is panaszt nyújtott be a KMKÁ-hoz. Ez utóbbi egy ideig mélyen hallgatott a jogorvoslatot követelő beadványokra, majd amikor mégis válaszolt, akkor semmitmondó tagadásba burkolózott. A november 27-én beadott főhatósági átiratban ezzel az eljárással kapcsolatban a következőket olvashatjuk: a folyó tanévben beadott számos beadványokra semmi választ nem kaptak, és nem sok remény van az újabb előterjesztés elintézésére sem, mindazonáltal kötelesek jelenteni és jogorvoslatot követelni az iskolai ügyekben való csendőri túlkapások ellen, amelyek főleg Udvarhely megyében sokasodtak meg. Mivel az iskolák ellen fellépő csendőrök arra hivatkoztak, hogy nekik szóbeli parancsuk van, ezért intézkedjenek, hogy a csendőri befolyás szűnjön meg az oktatás területén. A hatalom cinikus magatartására nemcsak a elmaradó jogorvoslatból következtethetünk, hanem az éppen a november 27-i beadványra adott államtitkári válaszból. Ebből a szempontból mindenekelőtt a válasz keltezését érdemes megemlíteni, ugyanis az 1921. február 22-i időpont szándékos csúsztatásra utal, magyarán a választ célzatosan egy olyan időpontban fogalmazták meg, amikor a jogsértések kérdése gyakorlatilag teljesen okafogyottá vált a felekezeti iskolák felszámolásának lezárulásával. Egyszerűbben fogalmazva, amíg a csendőri zaklatások folytak az állami iskolák megszervezésének céljából, a KMKÁ csendben maradt. A cinizmus természetesen tartalmi szinten is tetten érhető: a válaszadó érdemben nem reagált a jogsértésekre, mindössze azt a semmitmondó és problémamegkerülő állítást tartalmazta, hogy sem ők, sem pedig a tanfelügyelőség ilyen utasítást nem adtak.⁷⁸ Ugyancsak február 22-én a KMKÁ

⁷⁶ HalmásiUELvt., 1920–1925. évi iratcsomó, 321. l.

⁷⁷ HalmásiUELvt., 1920–1925. évi iratcsomó, 350. l.

⁷⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 32.

külön válaszban reagált a homoródszentmártoni egyházközség ama panaszára, hogy a helyi hatóságok kényszerítő eszközöket alkalmaztak a gyermekek állami iskolába történő beiratásához. Ez a válasz az előzőhöz hasonló logikát tartalmazott, tagadta a jogsértések elkövetését és létezését. A kényszerítő eszközök alkalmazása – írták –, nem felel meg a valóságnak, ezt pedig az igazolja, hogy felekezeti iskola működik a községben ötven-hatvan tanulóval⁷⁹ – a felekezeti iskola léte tehát érvelésük szerint kizárta a jogsértések lehetőségét!

Ha összegezni szeretnénk az 1920/1921. tanév eredményeit, akkor azt nyugodtan tekinthetjük a kudarc esztendejének. Pál Ferenc az 1921. július 6-i lókodi közgyűlésen ennek okait nagyon leegyszerűsítve a következőkkel magyarázta. „Az ok részben tán a bizalmatlanság főhatóságunk segélyt nyújthatása iránt, főképpen pedig az iskolai épületek kíméletlen elvételével beállott helyiség és felszerelési hiány, amihez máshol járulhatott a hívek részéről az esetleges tehertől való szabadulás gondolata is.”⁸⁰ Hellyel-közel hasonlóan vélekedett az iskolabezárásokról Ürmösi József is, aki az 1920. december 5-én EKT-hoz írt levelében rendkívüli éleslátással adta tudomásul feljebbvalóinak azt, hogy egyházközségben a felekezeti oktatás a végállomásához érkezett, és teljesen értelmetlen ezt az ügyet tovább erőltetni. Hosszabban idézünk leveléből, amely tömör és tárgyilagos látélet a felekezeti oktatásügy ellehetetlenülésének folyamatáról és okairól. „A román közoktatási hatóságok 31356 sz[ámú] rendelete kivette a tantermeket és isk[ola] felszereléseket kezeinkből, s ezzel felekezeti iskoláink életfónala el van metszve. Egyházközségeink népe új iskolaterem építésére és felszerelésére vállalkozni nem tud, s erre buzdítani őket hiábavaló, sőt kényes is több olyan okból, melyet írásban itt nem fejthetek ki. Ha még fenn is tudná tartani sok egyh[áz] község a felekezeti iskolát, az oda kinevezett állami és felekezeti tanítók, meg a nép között is, állandó súrlódás, heccelődés lenne. Elkövetkezhetnék olyan helyzet is, hogy a román hatóságok a felekezeti iskola tantermét és felszerelését nem tartja a törvény kívánalmainak megfelelőnek, becsukják s akkor a tanítók állás nélkül maradva az egyh[áz]községek nem vállalhatják értük a felelősséget. Mindezeknek a fenti rendelettel kapcsolatban való megbeszélése, megfontolása arra készítette a tanítóságot, hogy a függő válságos állapotban helyzetét biztosítsa, nehogy az ellentálló tisztviselők bizonytalan és szomorú sorsára jussanak. Egyh[áz] községeink többsége biztosítékot nem vállalhatván a következőkről s e[gyházi] főhatóságunktól sem kapván a fenti rendeletre vonatkozólag semmi

⁷⁹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 65.

⁸⁰ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1921. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 274-1921. Pál Ferenc esperes 1921. július 6-án kelt közgyűlési jelentése.

tájékoztatást, a kántortanítók és tanítók többsége f[olyó] hó 4-én értekezletükön kimondták az állami szolgálatra való jelentkezést. Az egyes egyházközségek kántortanítóiknak e tekintetben feloldást adtak, mert reájuk és a gyermekekre is jobb, hogy a régi személyek maradjanak meg állásaikban, hogysen újjakat helyezzenek oda. [...] Mi lelkészek is fájlaljuk ezt a változást, de tanítóink bizonytalan helyzetét, pénztelenségét s jövő aggodalmaikat tekintve tovább nem biztathattuk őket, mert a még mindig állásnélküli tisztviselők jajszava, panasza erre figyelmeztetett. Tömegesen és együttesen határoztak, mely elé gátat vetni úgy sem lehetett.⁸¹ December 6-án Ajtay János is a felekezet iskolarendszer összeomlásáról beszélt a tanítók átállása, valamint a lelkészek által működtetett iskolák bezárása miatt, EKT-hoz írt helyzetjelentését pedig azzal zárta, hogy teljesen tehetetlenül állnak a kialakult helyzettel szemben.⁸²

Az egyházközségtől beérkezett jelentések természetesen nem maradtak háttalanul, 1920. december 15-én espereseihez intézett leiratában Ferenc József püspök is elismerte, hogy a kialakult kényszerhelyzetben kénytelenek meghátárálni. A felekezeti iskolák felállításához és fenntartásához való jogukról nem mondhatnak le – üzente –, de a „jelenlegi helyzet erőhatalmi kényszere előtt az egyes egyházközségek kétségtelenül meghajolni lesznek kénytelenek, s így ha iskolaépület vagy tanítói személyzet hiánya jelenleg lehetetlenné teszi az iskola további fennállását, átmenetileg ezt a helyzetet tűrni lesznek kénytelenek, mert a hívek megosztását s az áldatlan személyi tusákban pártokra szakítását kerülni kell”.⁸³

Ha az impériumváltás utáni második tanévet minősíteni akarjuk, akkor azt nyugodtan nevezhetjük az összeomlás esztendejének, ugyanis a tizennyolc felekezeti tanintézet közül tizenöt vagy meg sem nyitott, vagy pedig bezárta a kapuit 1920 decemberében. Az iskolabezárásoknak és az akörül kibontakozó konfliktusnak az egyházközségek mellett az egyes közösségek tanköteles gyermekei is közvetlen elszenvedői voltak, egyrészt a későn induló tanév, másrészt a szeptembertől novemberig tartó épületekquirálások miatt. Ez utóbbi esetben a tanítás szünetelt az iskolabezárásig, vagy pedig átmenetileg újraindult az ideiglenesen berendezett tantermekben. (6. táblázat)

⁸¹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 35.

⁸² MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 36.

⁸³ HszentmártoniUeLvt., 1920. évi iratcsomó, 24. l.

Sor-szám	Egyházközség	1920/1921. tanév megkezdése	Iskolaépület elvétele	Iskola bezárása
1	Abásfalva	1920. 10. 11.	-	1920. 12. 10.
2	Gyepes	1920. 10. 18.	-	1920. 12. 27.
3	Kénos	1920. 10. 18.	-	1920. 12. 19.
4	Lókod	-	-	1920. 10. 19. ⁸⁴
5	Homoródalmás	-	-	1920. 12. 09.
6	Homoródjánosfalva	1920. 10. 11.	1920. 10. 18.	-
7	Homoródkarácsonyfalva	1920. 10. 11.	1920. 11. 30.	1920. 12. 30.
8	Homoródkeményfalva	-	-	-
9	Homoródszentmárton	-	1920. 09. 17.	-
10	Homoródszentpál	1920. 10. 14.	-	1920. 12. 01.
11	Homoródszentpéter	1920. 10. 20.	-	1920. 12. 05.
12	Homoródújfalú	-	-	1920. 12. 26.
13	Oklánd	1920. 10. 04.	1920. 10. 16.	-
14	Recsenyéd	1920. 10. 11.	1920. 10. 17.	-
15	Székelyderzs	1920. 10. 25.	-	1922. 06. 01.
16	Székelymuzsna	-	-	-
17	Vargyas	1920. 10. 18.	-	-
18	Városfalva	-	-	1920. 12. 05.

6. táblázat: *Kimutatás a tanítás megkezdésének, valamint az iskola bezárását kimondó keblitanácsi és közgyűlési határozatoknak az időpontjáról*⁸⁵

A „túlélő” iskolák

Bár az 1920/1921. tanév katasztrofálisnak bizonyult, az egyházvezetés nem mondott le eredeti tervéről, hogy minden egyházközség iskolát működtessen.

⁸⁴ Lókodban az 1920. október 19-én tartott keblitanácsi gyűlés lemondott a felekezeti iskoláról, mivel nem tudta fedezni a tanítói fizetést, sem a szükséges infrastruktúrát (tanterem, tanítói lakás). November 26-án felülírta ezt a határozatát, és az iskola fenntartását mondta ki, az adatok hiánya azonban arra utal, hogy a szándékkinyilvánításon túl már nem történt konkrét lépés az oktatás megkezdésére. LUELvt. *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1916–1922)*, 64–65., 66–67.

⁸⁵ A kimutatást a MUEKvGylvt. 2i-1920. jelzetű iratcsomójában található jelentések alapján állítottuk össze. Az iskolabezárásokról döntő közgyűlési határozatokat dőlt betűkkel szedtük.

Ennek szellemében 1921. július 13-i körlevelében az EKT az egyház „lényegéből és történelméből” fakadó jogára hivatkozva minden egyházközséget iskolafenntartásra szólított fel. A kötelezettség alól csak átmenetileg és egy esztendőre lehetett felmentést kapni az egyházkör által alaposan megindokolt előterjesztés alapján.⁸⁶ Az iskolák fenntartását egyházi és nemzeti szempontból létfontosságúnak nyilvánítható rendelet maximális áldozatkészségre hívta fel az egyházközségeket, de természetesen tudatában volt annak, hogy a legtöbb közülük már elérte gazdasági teljesítőképességének határát, és úgy kell hozzálátnia az új tanév megszervezéséhez, hogy gyakorlatilag nem rendelkezik a szükséges pénzforrásokkal. „Ahol pedig elmentek az áldozatkészség végső határáig – irták –, és semmi más forrás nem áll rendelkezésre, ott keresni [kell] s Isten után bízva-remélve, hogy meg is fogjuk találni az iskolák fenntartására szükséges anyagi feltételeket.”⁸⁷ Információink szerint az EKT leiratát mindenhol pozitívan fogadták, és elismerték az iskola felállításának fontosságát, de három egyházközségen kívül (Oklánd, Székelyderzs, Vargyas) mindegyik felmentést kért nyomorúságos gazdasági helyzetére hivatkozva. Abásfalván például az 1921. július 31-i közgyűlés „örömmel” vette tudomásul az EKT iskolafelállításra felszólító körlevelét, és elviekben támogatta is az abban leírtakat, azonban már „sajnálattal” állapította meg azt, hogy a hívek áldozatkészségére nem lehet támaszkodni, mert a „gazdaközönségnek még a mindennapi szükséglete sincs biztosítva a sziklás földek terméketlensége folytán.”⁸⁸ Hasonló következtetésre jutott ebben a kérdésben az augusztus 7-én tanácskozó gyepesi közgyűlés is: a felekezeti oktatást egyhangúan támogatják, annak szükségességét elismerik, azonban az 1921/1922. tanévre képtelenek iskolát szervezni, mivel tanterem nincs, az anyagi nehézségeik miatt pedig nem tudnák fizetni a tanítót sem.⁸⁹ Városfalván a július 31-én üléselő keblitanács az iskola újjászervezését mondta ki a helyzet kedvezőre fordulása esetén, azonban ők is úgy nyilatkoztak, hogy az előttük álló tanévben a pénzhiány, a gyenge termés és az „általános szegénység” miatt a felekezeti oktatás beindítása a „lehetetlennel határos”.⁹⁰

A „túlélő” iskolák közül időrendben elsőként a székelyderzsit érte utol a végzet, miután 1922. május 10-én Udvarhely megye Közigazgatási Bizottsága közegészségügyi szempontból alkalmatlannak nyilvánította az iskolahelyiségeket, és

⁸⁶ HújfalviUELvt., 1916–1923. évi iratcsomó, 141. l.

⁸⁷ HújfalviUELvt., 1916–1923. évi iratcsomó, 141. l.

⁸⁸ AUUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1921)*, 291.

⁸⁹ GyUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1901–1924)*, 340.

⁹⁰ VfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1922)*, 203–204.

bezáratta a megyei főorvos javaslatára. Utóbbi jelentésében a következőkkel indokolta az iskolabezárást: a 178. szám alatti szoba, amely alig felel meg három személy lakhatási igényeinek, ötven gyermeknek ad helyet, a 223. szám alatt pedig egy kisebb és nagyobb szobában huszonöt, illetve ötven gyermek van összesítve.⁹¹ A tanítók írásban beterjesztett kérdését az iskola jövőjére, fizetésükre és nyugdíjukra vonatkozóan június 1-én tárgyalta a keblitanács, és rövid helyzetfelmérés után úgy döntött, hogy mivel megfelelő épülettel nem rendelkezik, és a fizetésekre sincs pénzfedezete, ezért az iskoláját megszünteti, ha tanítóit az állami iskola hajlandó lesz átvenni.⁹² A keblitanács határozatát november 12-én a közgyűlés is elfogadta, és lelkészét megbízta azzal, hogy az iskolafenntartás kötelessége alól egyéves határidőre kérjen felmentést a főhatóságtól.⁹³

Az 1920. január 7-én megnyitott iskolát fennállásának rövid ideje alatt árnyékként kísérte végig a felszámolás veszélye. Három hónappal a megnyitást követően (április 6.) a megye tanfelügyelője már bezárással fenyegette meg az iskolaszék vezetőit a higiéniai és didaktikai feltételek hiánya miatt.⁹⁴ Egy esztendővel később (1921. április 15.) a KMKÁ részesítette megintésben az iskolát, és a következő törvénysértésekre hívta fel a figyelmet a tanfelügyelőség jelentésére hivatkozva: az oktatás eredménye nem kielégítő, az iskolahelyiség nem megfelelő, nem tanítják Románia földrajzát, történelmét és alkotmányát, nem biztosítják a 2300/919-es rendeletben előírt tanítói fizetést, nincs érvényesítve a tanítók oklevele, nincs elegendő bútor és tanfelszerelés, nincsenek az oktatásügyi minisztérium által jóváhagyott tankönyvek.⁹⁵ A KMKÁ kifogásait 1921. június 30-án tárgyalta az egyházkör nevelésügyi bizottsága, és a következőket állapította meg: a tanítás eredménye jó; a helyiség az iskolaátvétel miatt nem lehet megfelelő; a földrajz, történelem és alkotmány a kormányzótanács rendelete szerint tanított; az oklevelek érvényesítése az állami tanítók esetében sem történt meg, a felekezeti tanítókat erre felszólító rendeletet pedig visszavonták; a szemléltető eszközök beszerzése az állami iskolák számára is lehetetlen azok hiánya miatt; ez utóbbi az oka a tankönyvek hiányának is; a fizetésre vonatkozó rendeletet nem ismerik.⁹⁶ Mint látható a bizottság vizsgálatából, a székelyderzsi iskola ellen emelt kifogások egy része indokolt volt, azonban ezeknek egy része – tanfelsze-

⁹¹ SzderzsiUELvt., VII. iratcsomó (1921–1926) 192. l.

⁹² SzderzsiUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1919–1930)*, 195–196.

⁹³ SzderzsiUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1919–1930)*, 217–218.

⁹⁴ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 10.

⁹⁵ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 51.

⁹⁶ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 62.

relés, tankönyvek hiánya – tőlük független tényezőkön múlt, másfelől pedig olyan feltételeket is számon kértek, amelyeket az állami iskolák sem teljesítettek – tanfelszerelés, oklevelek érvényesítése –, vagy amelyek éppen nem vonatkoztak a felekezeti iskolákra (tanítói oklevelek érvényesítése). Az EKT szeptember 20-án a megintés hatályon kívül helyezését kérte a KMKÁ-tól, és úgy fogalmazott, hogy a helyiségre vonatkozó kifogás felemlegetése nem indokolt addig, amíg a magyar államnak átadott felekezeti iskola ügye nem nyer végleges döntést.⁹⁷ A nevelésügyi bizottság, valamint az EKT érvelése természetesen nem hatotta meg az állami hatóságokat, és 1922 tavaszán végül sikerült bezáratniuk a komoly vetélytársat jelentő felekezeti iskolát, amely az 1921/1922. tanévet három tanerővel és 115 beiratkozott tanulóval kezdte az állami iskola tizenegy gyermekével szemben.⁹⁸

Az oklándi iskola viszonylag rövid története magán hordozta mindazokat a kórtüneteket, amelyek az unitárius felekezeti oktatást jellemezték ebben az időszakban: megfelelő infrastruktúra és pénzalapok hiánya, állami hatóságok zaklata. Akárcsak máshol, Oklándon is az egyik fő problémát az alkalmas iskola-épület hiánya képezte. A községi iskola megalakulása után a használaton kívül került felekezeti iskolát lebontották, az impériumváltást követő első tanévben azonban sikerült bebocsátást nyerniük az állami tulajdonban levő iskola épületébe.⁹⁹ Miután innen 1920. október közepén költözniük kellett,¹⁰⁰ az 1920/1921. tanévben az iskola egy bérelt épületben kapott helyet, az 1921/1922. évben pedig a kántortanítói lakásban, mivel a bérelt ingatlan tulajdonosa nem volt hajlandó megújítani a szerződést.¹⁰¹ Az 1922/1923. évet a prefektus jóváhagyásával a járásbíróság épületének két bérelt termében kezdték meg szeptember 20-án,¹⁰² október 26-án azonban már kénytelenek voltak ezeket kiüríteni a járási őrmester, községbíró és jegyző jelenlétében. Az iskola kitelepítését telefonhívással a prefektus rendelte el, az egyházközség lelkészének levélben és táviratban hozzá intézett megkeresései pedig megválaszolatlanok maradtak.¹⁰³ A hatóságok eljárását

⁹⁷ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 62.

⁹⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 28.

⁹⁹ Az Udvarhely megyei tanfelügyelő 1920. október 12-én, illetve az oklándi járási főszolgabíró 1920. október 15-én az egyházközséget az állami iskola épületének átadására szólította fel, mindez arra utal, hogy az 1919/1920. tanévben a felekezeti iskola itt működött. OUELvt. 1914–1923. évi iratcsomó, 301., 302. l.

¹⁰⁰ OUELvt., 1914–1923. évi iratcsomó, 301., 302. l.

¹⁰¹ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1902–1921)*, 327–328.

¹⁰² OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 21.

¹⁰³ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 28.

Pál Ferenc lelkész szándékos támadásként értékelte: „Végtelen sajnálattal tapasztaljuk – mondta –, hogy a megátalkodott rosszindulat a hatóság részéről nem hiányzik, karhatalommal tiltott ki az épületből.”¹⁰⁴ A kilakoltatást követően felmerült a gyermekek állami iskolába történő átengedése is, ezt a lépést azonban sikerült elkerülni egy újabb ingatlan kibérelésével. Az 1923. február 24-i közgyűlésen elmondott jelentésében Pál Ferenc még zavartalanul folyó oktatásról beszélt, a március 16-i keblitanácsi és iskolaszéki gyűlésen azonban Kozma Ferenc tanító arról tájékoztatta a jelenlevőket, hogy a hírek szerint az épületet el akarják rekvirálni a csendőrség számára. Kozma értesülése igaznak bizonyult, és májusban az iskolának ismét költöznie kellett, újból a kántortanítói lakásba,¹⁰⁵ ahol a következő, 1924/1925. tanévben is működött. Az 1925/1926. iskolai évben az oktatás két épületben zajlott: egy bérelt teremben, valamint a kántortanítói lakás egy szobájában,¹⁰⁶ és úgy tűnik, hogy a következő és egyben utolsó tanévben is ezekben az ingatlanokban kapott helyet az egyházi iskola. Felmerül természetesen annak a kérdése, hogy miért nem maradhatott az iskola mindaddig a kántortanítói lakásban, amíg a tantermek kérdését nem lehetett megnyugtatóan rendezni. A válaszuk erre az, hogy egyfelől a kántor igényt tartott a neki hivataltól járó lakásra, másfelől pedig folyamatosan fennállt a veszélye annak, hogy az ingatlant oktatásra alkalmatlannak nyilvánítják, és erre hivatkozva bezárják.¹⁰⁷

Az egyházkörben egyedülként az 1925. június 11-i iskolaszéki gyűlésen felmerült egy iskola építésének a gondolata is. Pál Ferenc lelkész ennek szükségességét két okkal támasztotta alá: az állami hatóságok kitilthatják gyűléseiket a polgári község épületéből, gondoskodni kell tehát egy helyiségről, ahol ezeket megtarthatják, illetve ahol az oktatáson keresztül „nemzeti fajunkat, vallásunkat, műveltségünket, nyelvünket biztosítsuk”.¹⁰⁸ Pál álláspontját osztotta Máthé István egyházköri felügyelőgondnok is, aki javasolta, hogy az egyházközség fejezze ki ragaszkodását a felekezeti oktatás iránt, és iskoláját az építés által igyekezzen megtartani.¹⁰⁹ Az építés kérdését első ízben a június 11-i közgyűlés tárgyalta, a jelenlevők azonban nem tudtak dönteni sem az iskolafenntartás, sem pedig az építés ügyében.¹¹⁰ Augusztus 23-án újabb közgyűlést hívtak össze, és akárcsak az előző alkalommal, az építés fontosságát az azt támogató személyek most is nem-

¹⁰⁴ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 30.

¹⁰⁵ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 44–45., 52.

¹⁰⁶ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 143.

¹⁰⁷ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 54.

¹⁰⁸ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 128.

¹⁰⁹ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 128.

¹¹⁰ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 129–130.

zeti szempontokkal indokolták. Felszólalásában Pál Ferenc azzal érvelt, hogy a „helyzet igazolja a fel[ezkezeti] iskoláztatás szükségességét, amikor a magyar nyelvű áll[ami] iskolák Udvarhelyen kezdve át fognak alakulni rom[án] nyelvűekké. Iskolánkban – hangsúlyozta –, ha a román nyelvet tanítják is, az általános tanítási nyelv azért magyar.”¹¹¹ Ez alkalommal a jelenlevőknek sikerült egyezsége jutni – az iskola felépítését az 1926/1927. évre ütemezte be a közgyűlés –, azonban az a kijelentés, miszerint az „építés attól függ, hogy az államhatalom mit ró ránk, mert eddig még minden következő év terhesebb volt”,¹¹² már előjelezte azt a helyzetet, hogy az építés ügye távolról sem volt lezárva az egyháztagok egy részének a szemszögéből.

Az iskolafenntartás és -építés egyházközségi vezetők általi erőltetése ellenreakciót szült a hívek körében, és úgy tűnik, hogy az ellenérzés fokozatosan erősödött, ugyanis szeptember 18-án Kozma Miklós arról számolt be a keblitanács és iskolaszék tagjainak, hogy a faluban többen azt a véleményt hangoztatták, hogy jó volna, ha a tanító átmenne az állami iskolához. Kozma szerint ezt az álláspontot az a megfontolás szülte, hogy az egyházközség ilyen formában megszabadulhatna az iskolafenntartásból származó anyagi tehertől.¹¹³

A lappangó, hírek formájában jelentkező ellenállás az 1926. január 19-i közgyűlésben jutott kifejezésre nyilvánosan, amikor is határozni kellett arról, hogy két építkezési terv közül az egyházközség melyiket szeretné megvalósítani. A kialakult közhangulatról és az ellentétes véleményen levő két tábor erőviszonyairól igen sokat elárul az a tény, hogy az építés érdekében lényegében csak ketten szóltak fel, a lelkész és a tanító. Pál Ferenc többszöri hozzászólásában elvi alapon próbálta meggyőzni a jelenlevőket, és az iskolaépítést nemzeti és egyházi érdeknek nevezte. Kozma Miklós gyakorlati érvekkel igyekezett megnyerni a kételkedőket: a személyenkénti hozzájárulás – hangoztatta – lényegesen kevesebb a faluban rémhírként elterjesztettnél, ugyanakkor Berecz János erdőmérnöktől azt az ígértet kapta, hogy annyi fát fog kiutalni, amiből az „összes kiadásokat fedezni lehet”. Kovács József egyháztag az emberek vagyoni helyzetére és az éppen építésben levő jegyzői lakás terheire hivatkozva tartotta kivitelezhetetlennek az építés megkezdését. Ugyanő arra is figyelmeztetett, hogy a járás két leggazdagabb egyházközsége (Homoródalmás, Hómoródszentpál) sem tart fenn iskolát, de két évvel korábban lemondott erről a jogáról a sokkal jobb helyzetben levő Székelyderzs is. Ha iskolát is építenek – zárta ellenérveinek sorát –, meglehet, hogy azt

¹¹¹ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 135.

¹¹² OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 136.

¹¹³ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 141.

be fogják zárni egy rendelettel. Egyed Albert kifogásolta a magas költségeket, feleslegesnek és céltalannak tartotta az építést, érvelésében pedig ő is arra hivatkozott, hogy más egyházközségben sem lehet látni az áldozatkészségnek jeleit. Megfogalmazódtak egészen szélsőséges álláspontok is, amelyek már nemcsak az építés, hanem az iskolafenntartás létjogosultságát is tagadták. Egyed József egyháztag például az iskola teljes megszüntetését javasolta, Elekes András pedig úgy fogalmazott, nem kell iskola, mert helyette ott van az állami. Miképpen az a fentiekből látható, az építés terve egyöntetű elutasításba ütközött, és csupán arról született határozat, hogy az iskolát az év végéig fenntartják.¹¹⁴

Az iskolafenntartás költségeivel szembeni idegenkedés az egyetemes egyházi adó kérdésében is határozottan megmutatkozott. A január 19-i közgyűlésnek az iskolák finanszírozására 1922-ben bevezetett adó begyűjtése felől is határoznia kellett. Január 6-án a keblitanács úgy döntött, hogy az adót a hívek vagyoni helyzetének figyelembevételével úgynevezett kirovással fogja begyűjteni. A javaslatot jogerőre emelni hivatott közgyűlésen a keblitanács indítványa azonban heves ellenállást váltott ki a jelenlevők többségéből. A jegyzőkönyvet vezető Kozma Miklós szerint a vitában az iparosok és munkások voltak a „szóvivők”, elsősorban ők elleneztek az adót. A vita hevében „haragos, kihívó, részben kommunista megnyilatkozások” is elhangzottak, és olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy „elhagyom a vallást, nem kell templom, iskola stb.”¹¹⁵ A gyűlés végül határozathozatal nélkül zárult – a jelenlevők elhagyták a gyűléstermet –, és mivel nem született döntés az adó behajtásáról, a tanítók 1925/1926. tanévi fizetését a főhatóság egyenlítette ki.¹¹⁶ Az egyetemes egyházi adó befizetésének elmaradása az 1926/1927. tanévben is megghiúsította a tanító pontos időben és megfelelő összegben történő javadalmazását. Ebből fakadóan 1926. május 24-én a keblitanács arra kényszerült, hogy amíg az adóból vagy főhatóságtól valami pénz érkezik be, addig az egyházközség pénztárából fizessen ki háromezer lejt tanítójának.¹¹⁷

Az oklándi iskola anyagi helyzetének ingatagsága, a hívek fásultsága, az iskola iránt érdektelenül viselkedők negatív hatása az aktív egyháztagokra egyértelműen kihámozható Pál Ferenc 1927. január 24-én keblitanácsi és iskolaszéki gyűlésben elmondott jelentéséből. Eszerint az 1925/1926. évi adót 1927 januárjában, az 1926/1927. évit 1927 szeptemberében kellett befizetni a főhatóság

¹¹⁴ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 159–163.

¹¹⁵ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 163., 170.

¹¹⁶ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 179.

¹¹⁷ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1922–1926)*, 196.

pénztárába úgy, hogy az 1923/1924. és az 1924/1925. évekre még 18 000 lej tartozása volt az egyházközségnek a főhatósággal szemben. Az első két évben önkéntes alapon a hívek még valamivel több mint 16 000 lejt adományoztak (évenként 8000 lejt), az 1925/1926. évben azonban már csak két egyháztag volt hajlandó fizetni (1080 lejt). A többi egyháztag, aki addig adományozott, a nem fizetőkre hivatkozva elzárkózott az adakozástól. A tanítói fizetéseket – zárta Pál Ferenc beszámolóját – ezért az egyházközség pénzalapjaiból, valamint a főhatóságtól kapott pénzsegélyekből tudták csak kiadni.¹¹⁸ A tanítói fizetések fedezése céljából a gyűlés az előző esztendőhöz hasonlóan az adó vagyoni helyzet szerint történő kivetéséről határozott, és előzetesen mintegy 15 000 lejes bevétellel számolt. A határozat végrehajtásáról dönteni hivatott január 29-i közgyűlés azonban a javaslat felolvasása után általános káoszba sülyedt. A gyűlésen elnöklő lelkész a terem elhagyására szólította fel a javaslattal egyet nem értőket, aminek viszont az lett a következménye, hogy „megmozdult a tömeg, s a gyűlésteremből zajongva kivonult, csak mintegy 10-12 maradt vissza, s ezért a gyűlés véget ért”.¹¹⁹

Fenti adataink tükrében úgy összegezhethetünk, hogy az oklándi iskola hívek általi közvetlen finanszírozása minden erőfeszítés ellenére totális kudarcot valtott. Működése minden jel szerint a főhatóság pénzsegélyétől függött, ami az évek előrehaladásával folyamatosan növekedett. Az 1923/1924. évben például 47%, az 1924/1925. évben 55%, az 1925/1926. évben pedig 65% volt a központi támogatás aránya az iskola költségvetésében.¹²⁰ A folyamatosan romló pénzügyi helyzetet az iskola eladósodása is világosan jelzi: az 1925/1926. tanévben 14 500 lej kölcsön felvételére kényszerült az egyházközség különféle pénzalapjaiból,¹²¹ 1927 februárjában azonban az adóság már 24 500 lejre duzzadt, miután 10 000 lejnyi tartozást a tanítónőjével szemben is felhalmozott.¹²² Látva az egyetemes egyházi adó kudarcát, Pál Ferenc alternatív megoldásokat keresett: támogatásért fordult a helybeli közbirtokossághoz, polgári községhez, az egyházközség nő- és ifjúsági egyleteihez, valamint a megyei takarékpénztárhoz.¹²³ Mivel semmiféle információval nem találkoztunk a segítségkérés eredményét illetően, ezért azt

¹¹⁸ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 3–4.

¹¹⁹ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 8.

¹²⁰ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 13.

¹²¹ Az 1925/1926. tanév költségvetése 38 843 lejben volt megállapítva. Ebből a főhatóság 24 000 lejt bocsátott az iskola rendelkezésére. Az egyházközség része 14 843 lejt volt, és ebből 14 500 lejt hitelből fedezett. OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 12.

¹²² OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 13.

¹²³ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 13.

feltételezzük, hogy a felkérések megválaszolatlanul maradtak. A főhatóság iskolák melletti elkötelezettségét – és talán a szülők egyházi iskolával kapcsolatos el-lenszenvének a mérséklésére való törekedését – azonban jól illusztrálja az a tény, hogy 1927 júniusában a szülők tehermentesítése végett ő finanszírozta a tanulók vizsgadíját.¹²⁴

Az iskola feladását végül mégsem a pénzügyi nehézségek, hanem a nyilvánossági jog megvonása kényszerítette ki, azaz a közvetlen állami beavatkozás. Adataink szerint a nyilvánossági jogot az 1925/1926. tanévben veszítette el az iskola, és a következő, utolsó tanévben is a nélkül működött, noha az egyházi főhatóság személyes tárgyalások útján próbálta ezt a kérdést orvosolni. Mivel a nyilvánossági jog hiányában a tanulóknak egy állami iskolai tanítókból álló bizottság előtt kellett levizsgázzanak, ezért az állam minden eszközt megragadott a gyermekek elbuktatásához abból a megfontolásból, hogy a szülőket ezáltal tántorítsa el a felekezeti iskolától. Markáns példája ennek a taktikának az 1927. június 22-én lezajlott vizsga, amikor tizennégy tanuló állt a bizottság elé az oklándi állami iskolában. Mivel közülük négy hadiárva volt, ezért csak tíz gyermeknek kellett volna vizsgadíjat fizetnie. A bizottság elnöke azonban – Pál Ferenc szerint – „rosszkedvben lévén nem volt hajlandó engedni”, és a hadiárvak számára is kötelezővé tette az előző évhez képest megemelt vizsgadíjat. A szóbeli és írásbeli megmértetés „túlzott követelmények felállításával” délelőtt kilenc órától, egy-órás megszakítással, délután három óráig tartott, a végeredmény pedig katasztrofálisra sikeredett, ugyanis a jelentkezők közül mindössze négy tanuló kapott átmenő jegyet.¹²⁵

A nyilvánossági jog kérdését és az ezzel szorosan összefüggő vizsgaeredményeket július 24-én tárgyalta a keblitanács és iskolaszék együttes ülése, és az alábbi következtetésekre jutottak: az „állami közegek egyenesen iskolánk megsemmisítését célozzák”, a jövőt illetően pedig, mint „szomorú valóságot” látják, hogy „nyilvánossági jog nélkül hiábavaló az iskola fenntartása iránti minden igyekezete, s eredmény nélkül sárba kidobott a fenntartásra fordítandó minden anyagi áldozat”.¹²⁶ Érezhetővé vált a szülők felekezeti iskola ellen fordulása is, látva gyermekeik meghurcolását a vizsgák alkalmával, és az eltöltött iskolai évek feleslegességét a nagyarányú elbukások miatt. Célszerű lenne ezért ideiglenesen lemonda-

¹²⁴ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 28.

¹²⁵ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 28–29.

¹²⁶ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 29.

ni az iskoláról, a tanítókat átengedni az állami iskolához azzal a feltétellel, hogy egyikük a kántori állást is betölti.¹²⁷

Az utolsó híradást az iskolával kapcsolatban a szeptember 4-i keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv tartalmazza. Eszerint Pál Ferenc és az egyházközség gondnoka személyesen tárgyalt a tanfelügyelővel az iskola bezúntetéséről azzal a feltétellel, hogy a tanítókat átveszik állami alkalmazásba.¹²⁸

Vargyason az első tanév a bérelt állami iskolában kezdődött, az épület állami kezelésbe vétele azonban nem okozott akkora fejtörést, mint máshol, mivel 1920 októberében az egyházközségnek sikerült visszavennie a régi iskolaépületét, amelyet addig a község használt különféle adminisztratív célokra.¹²⁹ A három tantermes épületet főhatósági támogatással 1921-ben a követelményeknek megfelelően átalakították,¹³⁰ és a bezárás pillanatáig ez az ingatlan adott helyet a felekezeti iskolának. Kiss Károly kántortanító szerint az új épületben az oktatás a „puszta falak között” kezdődött meg, azonban a községben szervezett gyűjtés eredményeként sikerült a tantermeket bebútorozni.¹³¹ Vargyason tehát az infrastruktúra adott volt a zavartalan munkához, és az iskola annyira népszerű volt a lakosság körében, hogy több görögkeleti szülő is ide íratta be gyermekeit, a már működő állami iskola helyett.¹³²

Az iskola pénzügyi finanszírozásának nagyobb hányadát természetesen itt is a főhatóság vállalta magára. 1920. december 18-án Kiss Károly arról értesítette a keblitanács és iskolaszék tagjait, hogy a főhatóság ígéretet tett három tanító fizetésére, ezért az egyházközségnek csak a fenntartási költségeket kell hogy bizto-

¹²⁷ OUELt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 29–30.

¹²⁸ OUELt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1927–1951)*, 33–34.

¹²⁹ VUELt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1920. október 17-én felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv.

¹³⁰ VUELt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1922. március 4-én felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv; Az átalakításokat azt követően hajtották végre, hogy 1920 decemberében a tanfelügyelő és a járási főszolgabíró meglátogatta az iskolát, és a tanfelügyelő közölte az iskolaszék elnökével, hogy az iskolát a tantermek szűkös volta miatt bezáratja. VUELt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1920. december 18-án felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv.

¹³¹ VUELt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1920. október 24-én felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv; 1920. október 28-án felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv.

¹³² VUELt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1921. október 2-án felvett iskolaszéki jegyzőkönyv.

sítsa.¹³³ Későbbi adataink szerint, ha minimális összeggel is, de az egyházközség is hozzájárult tanítóinak javadalmazásához: az 1922. augusztus 20-án tartott közgyűlés például évi 1200 lejt hagyott jóvá tanítói fizetésre.¹³⁴ A rendelkezésünkre álló költségvetési számok azonban itt is jelentős aránytalanságot mutatnak a főhatósági hozzájárulás javára. Az 1920/1921. tanévben a 24 969 lejes költségvetésből 20 288 lej a főhatóság része volt,¹³⁵ az 1921/1922. tanévben a 35 473 lejből 31 100 lej,¹³⁶ az 1922/1923. tanévben pedig az 55 780 lejből 45 515 lej.¹³⁷ Forrásaink szerint az iskolai költségek egyházközségre eső részét a hívek önkéntes adományaiból fedezték, a főhatóság iskolai kiadásainak fedezésére bevezetett egyetemes egyházi adó azonban itt is heves ellenállásba ütközött: az azt megszavazni hivatott közgyűlések 1922–1927 között minden alkalommal határozatképtelenül zárultak a kérdés körül kialakult feszültség miatt. A jelek szerint az egyetemes egyházi adóba ebben az időszakban csak az önkéntesen befizetett adományok folytak be, és ez nem minden esetben tudta biztosítani az egyházközség iskolafenntartásban vállalt önrészét: az 1928/1929. tanévre például az EKT 37 090 lejt utalt ki az egyházközség helyett tanítói fizetésre.¹³⁸

Oklándhoz hasonlóan az iskola bezárását itt is a nyilvánossági jog megvonása okozta. Ezzel a helyzettel első ízben akkor szembesült az iskola vezetősége, amikor 1926. május 15-én közölte a tanfelügyelőség vele, hogy a vizsgákat állami bizottság előtt kötelesek megtartani. Püspöki utasításra – miszerint a rendelet alapját képező törvényszakasz nem vonatkozik rájuk – júniusban megtartották a vizsgákat a korábbi gyakorlat szerint, szeptember 1-én azonban a tanfelügyelőség jelezte az iskolaszékeknek, hogy az Oktatásügyi Minisztérium nem ismerte el a szigorlat eredményeit, ezért a beiskolázást csak a vizsgának egy állami bizottság előtt való megisméltése után kezdenek el. Ez utóbbira szeptember 6–8. között került sor, miután Mikó Lőrinc egyházi titkár bukaresti tárgyalásai eredménytelenül zárultak, ugyanis a vizsga megisméltetését is eszközként használták a fe-

¹³³ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1920. december 18-án felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv.

¹³⁴ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1922. augusztus 20-én felvett közgyűlési jegyzőkönyv.

¹³⁵ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1922. március 4-én felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv.

¹³⁶ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1923. február 11-én felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv.

¹³⁷ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1923–1929)*, 1924. február 5-én felvett keblitanácsi jegyzőkönyv.

¹³⁸ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 37.

lekezeti oktatás felszámolására irányuló akcióhoz. A bizottság munkáját ez esetben is az állami iskola létszámának gyarapítása befolyásolta, ugyanis mind a vizsga ideje alatt, mind pedig azt követően közölték a felekezeti iskola vezetésével, hogy a sikertelenül vizsgázókat hivatalból kötelesek átírni az államiba. A magas bukattási arány – 62 tanulóból 28 sikertelenül vizsgázott – távlatilag tehát a felekezeti iskola demográfiai úton történő ledarálását célozta meg. Ezt a stratégiát támasztja alá az a tény is, hogy bár az átírások kötelezettsége csak a vizsgára nem jelentkező tanulókra vonatkozott, a tanfelügyelőség mégis kötelezte a sikertelenül vizsgázókat arra, hogy a felekezeti helyett az állami iskolában folytassák a tanulmányaikat.¹³⁹ Hogy nem véletlenszerűségről vagy egyszeri kihágásról, hanem jól átgondolt és módszeresen alkalmazott taktikáról volt szó, igazolja mindaz, hogy az 1929. június 18-án 52 tanulóból elbuktatott 19-nek ugyanaz volt a sorsa, mint a fentiekben említetteknek: át kellett iratkozni az állami iskolába.¹⁴⁰ A tanügyi hatóságoknak ezt az eljárását „elnéptelenítési politikának” nevező Kiss Károly minderre a következőképpen emlékezett vissza: „Iskolai év végén az iskola tanulóit szabályszerű kimutatás (névsor) mellett át kell adni a községbeli állami iskola igazgatóságának, ahová a tanfelügyelőség megfelelő képvisellel kiszáll és a vizsgát szabályszerűen lefolytatja az érdekelt tantestület nélkül. A felekezeti iskola tantestületének a vizsgán részt venni nem lehet, még mint hallgatóságnak sem. A vizsga eredményét a felekezeti iskolával közlik, azzal a kiegészítéssel, hogy az elbuktatott tanulók az állami iskolába hivatalból beíratnak a következő iskolai évre. Sok tanuló bukott meg, mégpedig nem azok, akiket mi is elbuktattunk volna. Így az állami iskola tanulóinak száma évről évre nőtt, a felekezeti iskoláé pedig apadt.”¹⁴¹ Ugyanő felidézi a tanfelügyelőség egyik tagjával folytatott beszélgetését is, amikor utóbbi egyfelől annak a felismerésére hívta fel a figyelmét, hogy vegyék már észre, hova vezetnek a vizsgáztatások, másfelől pedig azt tanácsolta, hogy „meneküljenek” a felekezeti iskolából, mert az távlatilag elnéptelenedésre van ítélve, ergo munkahely nélkül fognak maradni.¹⁴²

A módszer hatékonysága jól illusztrálható egyébként két adattal: az 1923/1924. tanévben 118 tanuló járt a felekezeti iskolába, 58 pedig az államiba,¹⁴³ a nyilvánossági jog megvonása és az állami bizottságok előtti vizsgáztatás

¹³⁹ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1923–1929)*, 128–129.

¹⁴⁰ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 22.

¹⁴¹ *Ha meghalok, csillag leszek... Kiss Károly kántortanító emlékirata (1889–1975)*, szerk. KÁLNOKI-KISS Sándor (Budapest: magánkiadás, 2019), 43.

¹⁴² *Ha meghalok, csillag leszek...*, 43.

¹⁴³ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 1924. április 22-én felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv.

bevezetése után az 1929/1930. tanévben a felekezeti iskolába járók száma 52 volt, az államiba járóké pedig 132.¹⁴⁴

Mivel a nyilvánossági jogot az 1926/1927. tanévre nem sikerült megszerezni, Kiss Károly 1927. július 24-én már figyelmeztette az egyházközség keblitanácsát és iskolaszékét arra a veszélyre, hogy ennek a hiánya rövid időn belül az iskola elnéptelenedéséhez fog vezetni. A helyzet fenntarthatatlanságát a község vezetősége is érzékelte, és július elején lépéseket tett az állami iskola magyar tagozatának felállítására, ha a felekezeti iskola továbbra sem kapná meg a nyilvánossági jogot. A probléma ilyen módon történő megoldására az egyházi főhatóság is nyitottnak mutatkozott, és az egyházközség kérdésére azt a választ adta, hogy amennyiben nem sikerül a nyilvánossági jogot megszerezni, úgy gondoskodjanak arról, hogy az iskola tanítói nyerjenek elhelyezést a megszervezendő magyar tagozathoz.¹⁴⁵ Szeptemberben az egyházközség Bodor Ferenc gondnokon keresztül próbált eredményt kicsikarni Bukarestben, konkrét eredmény vagy ígéret helyett azonban csak azt a semmitmondó utasítást kapta egy minisztériumi tisztviselőtől, hogy szerezzenek be egy javaslatot a tanfelügyelőségtől, amely alapján majd megindíthatják a nyilvánossági jog megszerzésének eljárását.¹⁴⁶ A megtévesztés és halogatás taktikája a helyszínen is megtörtént, az iskolát meglátogató brassói főtanfelügyelő például ahhoz kötötte a nyilvánossági jog megadását, ha nem igényelnek államsegélyt az iskola számára. Szeptember 29-én a közgyűlés – a főhatóság anyagi támogatásának tudatában – a főtanfelügyelő tanácsának megfelelően határozott,¹⁴⁷ de természetesen ennek a gesztusnak semmiféle jelentősége vagy eredményessége nem volt az ügy előmenetelében.

Az állami vizsgabizottságok előtt magas arányban elbukó gyermekek száma, valamint az állami iskolába történő átírásuk arra a kétségbeesett elhatározásra készítette 1929. június 20-án az egyházközség vezetőségét, hogy egy háromtagú küldöttséget menessen az Oktatásügyi Minisztériumba a nyilvánossági jog megszerzéséért. Céljuk, mint fogalmaztak, hogy „ez a 4 év óta húzódó és iskoláinkat elsorvasztó s gyermekeinket az állami iskolába átterelő állapot megszüntődjék, s lássák be az intéző körök, hogy e kérdésben döntést nem csak a főhatóság sürgeti, de a nép türelme is elfogyott a kérdés huzavonája miatt”.¹⁴⁸ A főhatóság hozzájárulásától függővé tett bukaresti útra általunk nem ismert ok/okok

¹⁴⁴ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 42.

¹⁴⁵ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1923–1929)*, 158–159.

¹⁴⁶ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1923–1929)*, 165.

¹⁴⁷ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1923–1929)*, 173–174.

¹⁴⁸ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 22.

miatt nem került sor, és természetesen az 1929/1930. tanév is a megszokott „menetrend” szerint, azaz nyilvánossági jog nélkül indult. Az iskolával szembeni célzatos hatósági rosszindulat jeleként értékeljük egyébként azt az eljárást, hogy jóval az oktatás megkezdése után, csupán 1930. február 6-án reagált a tanfelügyelőség az egyházközség nyilvánossági jogot igényelő kérésére. A tanfelügyelőség képviselőinek helyszíni szemléje lesújtó eredménnyel zárult az egyházközségre nézve, ez ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a nyilvánossági jog megadását csak akkor javasolhatják, ha új iskolát építenek. A vizsgálaton jelen levő inspektor – talán nem véletlenül – a probléma megoldását abban látta, ha az állami iskolánál magyar tagozatot hoznak létre, ahova a felekezeti tanítók is át-mehetnének. Az iskolaépítés ötletét első alkalommal 1930. február 11-én vetette fel Kiss Károly, a keblitanács és iskolaszék jelen levő tagjainak véleménye szerint azonban erről „belátható időn belül szó sem lehet, amikor a szegénység dacára új állami iskolai épület és óvoda építése van tervbe véve”.¹⁴⁹ A legjobb és legbiztosabb megoldásnak az állami magyar tagozat létrehozását tartották, álláspontjukat pedig azzal támasztották alá, hogy a községben uralkodó hangulatból biztosan tudják, hogy építkezéstről szó sem lehet.¹⁵⁰

Az iskola jövőjéről a március 30-án összehívott közgyűlésnek kellett volna döntenie. A gyűlésen Kiss Károly garanciát követelt a tanszemélyzet jövőjének biztosítására, és kérte a jelenlevőket, hogy ennek tisztázása végett nyilatkozzanak arra vonatkozóan, hogy hajlandók-e a nyilvánossági jog megszerzésének költségeit fedezni, az új iskolát főhatósági segítséggel felépíteni, valamint a tanszemélyzet fizetését biztosító, személyenkénti harminclejes egyházi adót vállalni. Kiss nem kapott választ kérdéseire, és a közgyűlésnek az a határozata, hogy ezekben az ügyekben az egyházi főhatóság iskolaügyekkel megbízott képviselőjének a jelenlétében szeretne döntenie, úgy is értelmezhető, hogy a hozzájárulást kimondó válaszával alól így próbált kibújni.¹⁵¹ Állításunkat a május 25-i keblitanácson történtek látszanak alátámasztani, amelyen ismét terítékre került az iskolaépítés ügye. A gyűlésen Kádár Lajos helyettes lelkész és Bodor Ferenc gondok az építés fontosságát hangsúlyozták. Előbbi az állami iskolában látottakra hivatkozott, mint mondta, az ott tanuló gyermekek oktatása nem kielégítő, és mind a nemzeti, mind pedig a vallási érdekeik tekintetében veszélyes tendenciák tapasztalhatók. Bodor Ferenc azzal érvelt, hogy a felekezeti iskola felépítésével okafogyottá válna az állami építése, a régi felekezeti iskolát pedig ezt követően át

¹⁴⁹ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 84–85.

¹⁵⁰ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 85.

¹⁵¹ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 99–100.

lehetne alakítani óvodává, ami azzal az előnnyel járna, hogy kevesebb anyagi teher hárulna a község lakóira, és egy új épülettel is gazdagodna az egyházközség. Az építést ellenzők közül egyesek a lakosság gazdasági teljesítőképességének kiemelésére, mások pedig az államhatalom megbízhatatlanságára hivatkoztak: a hatalomban levők – mondták – bármit megtehetnek, és könnyen előállhat az a helyzet, hogy két iskolát és egy óvodát építtetnek a községgel. A vitában végül az építést ellenzők véleménye kerekedett felül, és abban állapodtak meg, hogy egy olyan szerződést fognak kötni az állammal, amely egyfelől szentesíti a magyar tagozat felállítását és a felekezeti tanítók alkalmazását, másfelől pedig a magyar tagozat mindenkor igazgatójának ismeri el az egyházközség által kinevezett mindenkor kántort.¹⁵²

Fenti határozat ellenére az 1930/1931. tanév is megkezdődött, a helyzet azonban ekkor már annyira tarthatatlan volt, hogy december 6-án a község bírója és jegyzője megbeszélésre szólította fel az egyházközség vezetőségét. A 7-én sorra kerülő gyűlésen a község jegyzője a felekezeti iskola támogatójának nevezte magát, mint mondta, az iskola létesítésekor készséggel juttatta vissza az épületet az egyházközségnek, mert meg volt győződve annak szükségességéről. Az elmúlt tizenegy év tapasztalata azonban az mutatja – folytatta gondolatmenetét –, hogy az iskola jelenlegi helyzetében nem szolgálja a község „egyetemes érdekét”, mert már hat éve nem rendelkezik nyilvánossági joggal, és kilátás sincs a megszerzésére. Ebből fakadóan a vizsgán megbukó gyermekek átkerülnek a román tagozatra, nem tudnak abszolváló vizsgát tenni, és tizennyolc éves korukig is iskolába járásra kényszerítettek, ami miatt általános a panasz és elkeseredés. A nyilvánossági jog megszerzésének feltételét képező építésre pedig a siralmas gazdasági helyzetben a község nem is gondolhat. Az egyetlen megoldás – zárta le álláspontját – tehát a magyar tagozat felállítása lenne az állami iskolában. Bodor Ferenc gondnok a jövő iránti felelősségre és az állam esetleges szerződésszegésére hivatkozva az építés mellett érvelt, és úgy vélte, hogy az megvalósítható. A gyűlésen született határozat a főhatóság válaszából tette függővé az iskola jövőjét. Ha megvan a nyilvánossági jog, ha a felekezeti iskolát fenntartók nem kötelezhetőek állami iskola fenntartására és építésére, ha a nyilvánossági jog megszerzése után az állami iskolába átkényszerítettek visszatérhetnek a felekezetibe, illetve ha a főhatóság hajlandó kamatmentes kölcsönrel támogatni az építést – szövegezte a határozat –, akkor a Bodor javaslatát fogadják el, ha azonban nincs meg a nyilvánossági jog, akkor függetlenül a többi tényállástól a jegyző indítványa emelkedik

¹⁵² VUELVt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 104–106.

jogerőre.¹⁵³ A püspök december 8-án válaszolt a feltett kérdésekre, és a következőket közölte az egyházközség képviselőjével szóban és írásban: a három nyilvánossági jogot igénylő kérésük „elveszett a minisztériumban”, a megyei tanfelügyelő nyilatkozata szerint a nyilvánossági jog elnyerésére semmi reményük nem lehet, és a tanerők átvételében sem bízhatnak, mert az állam a következő év elején több állást beszüntet. Mindezeknek tudatában december 18-án a közgyűlés az iskola megszüntetése mellett döntött, elismerve ezzel azt, hogy a nyilvánossági jog hiánya miatt a tanköteles gyermekek 70-75%-a anyanyelvi oktatás nélkül maradt.¹⁵⁴ A magyar tagozat létrehozásáról szóló rendelet 1931. május 13-án jelent meg a *Hivatalos Közlönyben*, szeptember 1-én pedig két tanítóval és 146 tanulóval megindult az oktatás az állami iskolában.¹⁵⁵ Érdemes megemlíteni a román állam homogenizáló nemzetpolitikájának bizonyítékaként még azt a tényt, hogy az 1931-ben 1839 lakosból 1817-en magukat magyar anyanyelvűnek való településen¹⁵⁶ 1935. szeptember 17-én egyik napról a másikra megszűnt a magyar tagozat.¹⁵⁷

Zárszóként két konkrét példát említünk meg – az államsegély elmaradása, a nyilvánossági jog megtagadása, valamint a gyermekek megbuktatása és állami iskolába kényszerítése mellett –, amelyek kétségbevonhatatlanul jelzik, hogy az állami hatóságok nem rettentek el egyetlen olyan eszköztől a használatától sem, amelytől a felekezeti oktatás megsemmisítését remélhették. Az első adatunk a beiratkozások állam általi manipulációjára vonatkozik. Eszerint az 1921/1922. tanévben Kiss Károly tanító a szülők kifejezett kérésére beiskolázott néhány görögkeleti vallású gyermeket is a felekezeti iskolába, nem sokkal a beiratkozás után azonban azt az értesítést kapta megbízható helyről, hogy a hatóságok nem fogják ezt tudomásul venni és eltűrni¹⁵⁸ – a tanköteles gyermekek felekezeti iskolából román nyelvű államiba való átirányítása közigazgatási úton egy államilag alkalmazott technika volt az egyházi iskolarendszer felszámolásának stratégiájában. A második forrásunk arról tudósít, hogy 1924 áprilisában a község területet adott át az iskolának faiskola létesítésére, „felsőbb intézkedésre” azonban ezt az intézkedést megsemmisítették, vagyis a felekezeti iskola fejlesztése zavarta a ma-

¹⁵³ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 134–136.

¹⁵⁴ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 137–138.

¹⁵⁵ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 160., 164.

¹⁵⁶ VARGA E. Árpád, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)*, <https://varga.adatbank.ro/?pg=3&action=etnik&id=196>, letöltve: 2023. június 10.

¹⁵⁷ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1929–1936)*, 288.

¹⁵⁸ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1921. október 2-án felvett iskolaszéki jegyzőkönyv.

gyar községvezetés felett álló döntéshozókat, és adminisztratív úton ez alkalommal is beavatókoztak annak életébe.¹⁵⁹

Felekezeti együttműködés – a nem működő alternatíva!?

Vizsgálódásunk idején a Székelyudvarhelyi Egyházkörben négy olyan település volt, ahol az unitárius mellett más felekezeteknek is működtek anya- vagy leányegyházközségei: Székelymuzsnában és Homoródszentmártonban önálló református egyházközségek, Homoródkarácsonyfalván önálló római katolikus plébánia, Homoródmáson pedig utóbbinak a főkegyházközsége működött. Ezen települések közül háromban jött létre együttműködés a felekezeti iskolák fenntartása érdekében. A közös fenntartású iskolák a magyar egyházak között létrejött megegyezés eredményeként alakulhattak meg, az ökumenikus összefogás pedig egyértelműen a felekezeti iskolák túlélési esélyeinek a növelését célozta meg a közösségek gazdasági erőforrásainak egyesítésével.

Homoródszentmártonban már az 1919/1920. tanévben létezett egyfajta együttműködés a helyi unitárius és református egyházközségek között abban az értelemben, hogy a református fél a község tanköteleseinek az 1–3. osztályai, az unitárius pedig az 4–6. osztályai oktatását látta el. A következő tanévben a magyar egyházak között létrejött megállapodás szellemében mindkét egyházközség vezetősége egy közösen fenntartott iskola mellett határozott.¹⁶⁰ Mivel az egykori unitárius felekezeti iskolát az állami hatóságok rekvirálták, ezért az iskolahelyiséget a református fél biztosította először egy magánházban, később a lelkészi lakásban. Az eredetileg két tanerősre tervezett iskolában – az állami iskola javára megindított erőszakos propaganda következményeként – az alacsony gyermeklétszám miatt egy református tanítóval indult meg az oktatás,¹⁶¹ utóbbi fizetését azonban az unitárius főhatóság fedezte az amerikai unitárius testvéregyháztól oktatási célokra kapott segélyből.¹⁶² Az együttműködés az 1921/1922. tanévet követően szakadt meg, ennek hátterében Zoltán Sándor unitárius lelkész szerint az állt, hogy az unitárius fél értesítése és tudomása nélkül a helyi református lel-

¹⁵⁹ VUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1924. április 22-én felvett keblitanácsi és iskolaszéki jegyzőkönyv.

¹⁶⁰ Hszentmártoni Református Egyházközség Levéltára., *Presbiteri jegyzőkönyv (1911–1921)*, 378.; HszentmártoniUELvt. *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1912–1928)*, 170.

¹⁶¹ HszentmártoniUELvt., *Iskolai vizsgálati jegyzőkönyv 1845*, 1921. augusztus 7-én felvett iskolaszéki jegyzőkönyv. (A jegyzőkönyv oldalai számozatlanok.)

¹⁶² HszentmártoniUELvt., 1922. évi iratcsomó, 26. l.

kész és tanító az iskolát református felekezetüként vetette nyilvántartásba a feleketes egyházi szerveinél.¹⁶³

Homoródkarácsonyfalván egy közös fenntartású iskola létesítését a helybeli unitárius egyházközség vezetősége kezdeményezte az EKT 729/1920-as számú rendelete alapján, amely a vegyes felekezetű településeken ilyen típusú iskolák felállítását szorgalmazta.¹⁶⁴ Bálint Ödön unitárius lelkész együttműködésre fel szólító kérését 1920. július 14-én tárgyalta a plébánia egyháztanácsa, és támogatásuk feltételeit a következőkben határozták meg: a lélekszámuknak és vagyosnuknak az arányában járulnak hozzá a költségekhez, az iskolaszékben a tanköteleseik számának arányában kapjanak képviselést, elfogadják az alkalmazásban levő két unitárius tanítót, de ha a nyugdíj előtt álló Kelemen Lajos helyett új tanerőt alkalmazna az egyházközség, és az iskola még fennáll, akkor helyére római katolikus vallású tanítót nevezzenek ki, aki a kántori feladatokat is elláthatja.¹⁶⁵ Az egyháztanács feltételeit aznap tárgyalta a keblitanács, és a személycserére vonatkozó javaslaton kívül minden feltételt elfogadott. Elutasító állásponjtjukat azzal magyarázták, hogy az iskolát ideiglenes jelleggel csak egy évre szervezik, ezért nem célszerű és nem időszerű egy ilyen probléma tárgyalása, mivel az felekezeti békétlenséget szülné, mindenekelőtt azért, mert ez idő alatt semmiféle kilátás nincs arra, hogy változás történjen Kelemen Lajost illetően, akiről az állásából való távozást feltételezik; kérésük elfogadásával – érveltek – nem szeretnék megsérteni a személyét. Az unitáriusok elutasítását tehát gyakorlati és erkölcsi szempontok motiválták, a felekezeti sovinizmus indítékát pedig azon az alapon zárjuk ki, hogy a keblitanács nem zárkózott el teljesen egy katolikus tanítónak az alkalmazása elől, és ennek a kérdésnek az eldöntését a főhatóság belátására bízták.¹⁶⁶

Az 1920. október 19-én tartott iskolaszéki gyűlésről felvett jegyzőkönyv szerint a két félnek valamikor sikerült kiegyezni, ugyanis október 14-én hatvan beiratkozott tanulóval megkezdődött a tanítás. Ugyanitt azonban már arról is olvashatunk, hogy a katolikus közösség visszakozni próbált, és önálló iskolának a fenntartását fontolgatta. Az unitárus fél ellenezte a megállapodás felrúgását, és a nemzeti egység megtöréseként értékelték a katolikusok ingadozását: „szerencsétlen és veszélyes kísérletnek tart [az iskolaszék] minden olyan mozgalmat –

¹⁶³ HsztmartoniUELvt., 1922. évi iratcsomó, 26. l.

¹⁶⁴ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 24.

¹⁶⁵ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 13.

¹⁶⁶ HkarácsonyfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1926)*, 1915–1926. 143–145.

hangoztatták –, mely békétlenséget szít, s az erők szétforgácsolását eredményezi, midőn éppen arra kellene törekedjünk, hogy minél erősebbek és egységesebbek legyünk minden más törekvéssel és erőszakkal szemben.”¹⁶⁷ Az unitárius fél egységre apelláló felhívása végül pusztába kiáltó szó maradt, az iskolaszék által óhajtott és féltett nemzeti egységre törekvés pedig teljes kudarcot vallott. November 11-én Gaál Tamás plébános öt-tíz gyermekkel megnyitotta az iskolát, amelybe úgy toborzott tanulókat Bálint Ödön lelkész szerint, hogy a katolikus szülőket lebeszélte arról, hogy gyermekeiket a közös iskolába adják, a felekezeti vegyes családokban pedig „arra vetemedett, hogy a család unitárius vallású gyermekeit sem engedte hozzánk beírni furfangos rábeszéléseivel”.¹⁶⁸ November 6-án az espereshez írt levelében Bálint Ödön az együttműködés megszűnését a plébános felekezeti türelmetlenségének tulajdonította,¹⁶⁹ Pál Ferencnek a homoródkarácsonyfalvi római katolikus kántortól szerzett információja szerint azonban a konfliktus gyökere Gyulafehérvárra vezetett, mivel az iskola megnyitását Majláth Gusztáv Károly püspök rendelte el, és a fizetést is a püspökség utalta.¹⁷⁰

Az utolsó híradásunk az „együttműködésről” különben azt sejteti, hogy a kudarcba fulladó közös vállalkozást nem sikerült egymás között békésen lezárni. 1921. január 28-án az egyháztanács azzal a megkereséssel fordult a keblitanácshoz, hogy az nyolcnapos határidőn belül térítse vissza a plébániának a tizenkilenc tanulója után befizetett 133 lej fenntartói díjat, mivel a közös fenntartású iskola bezárt. A keblitanács február 3-i határozata és válasza, miszerint, ha az egyháztanács nyolc napon belül kifizeti az iskolával szembeni 1324 lejes tartozását, akkor rögtön teljesíteni fogják követelésüket, egyszerre minősíthető élesnek, illetve gúnyosnak, és a két fél között kialakult feszült viszony konkrét bizonyítékként értelmezhető.¹⁷¹

Homoródmáson a római katolikus filia javaslatátételét egy közösen megszervezett iskolára vonatkozóan 1920. július 18-án tárgyalta az unitárius egyházközség keblitanácsa. Homoródkarácsonyfalvához hasonlóan a katolikus fél ajánlata itt is tartalmazta a lélekszám aránya szerinti anyagi támogatást, az iskolaszékben való képviselést, valamint egy kántori feladatok elvégzésére alkalmas

¹⁶⁷ HkarácsonyfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1926)*, 147–148.

¹⁶⁸ HszentpáliUELvt., *Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 527-1920.* Bálint Ödön lelkész 1920. november 11-én kelt levele Pál Ferenc espereshez.

¹⁶⁹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 26.

¹⁷⁰ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 26.

¹⁷¹ HkarácsonyfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1926)*, 167–169.

katolikus tanító alkalmazásának a követelményét. A feltételek közül a pénzügyi támogatás módjára vonatkozó javaslatot a keblitanács elfogadta, a katolikus filia szolgálatában álló tanító alkalmazásának kérését – ami a gyakorlatban egy vegyesen megszervezett iskolát jelentett volna – azonban nem. Azzal érveltek, hogy a homoródalmási gyülekezet számarányát és vagyoni helyzetét tekintve főlegesen egy tanító fenntartását magára vállalnia, mivel „tankötelesei magyar szellemű iskolázása itt éppúgy biztosítva van, mintha az iskola közösen lenne szervezve, mert a vallási tárgyakat, mint a múlt tanévben, úgy a jövőben is a róm. kath. plébános fogja tanítani, s a helybeli róm. kath. hívek is csak ugyanazon hozzájárulást adják az iskola fenntartásához, mint az unitáriusok.”¹⁷² Nem indokolja ezt az igényt a tankötelesek lélekszáma sem – zárták érvelésüket –, mivel az 1919/1920. tanévben a nyolc katolikus gyermekkel szemben kétszázötvenegy volt az unitáriusok száma. A keblitanács nem zárkózott el teljesen a közös szervezés gondolata elől sem, mint fogalmaztak, „testvéries készséggel megyünk bele ebbe is”, de előrebocsátották ez esetben is azt, hogy nem fogják támogatni azt az igényt, hogy a katolikus fél saját tanítót kapjon az iskola keretében. Egy ilyen lépésben az unitárius fél „már nem a magyar szellemű iskolázás biztosításának érdekét [...] látja, hanem egy tisztán hitfelekezeti érdek célzatát, a róm. kath. kántori állás szervezésének biztosítását, az ehhez való jogcímek tanügyi úton leendő megszerzését [...]”¹⁷³ A gyűlést záró javaslat, miszerint vegyék tudomásul az iskola megszervezését, küldjék bizalommal gyermekeiket az iskolába, és gondoskodjanak hitoktatásukról az addig alkalmazott szokás szerint,¹⁷⁴ arra utal, hogy az unitárius egyházközség továbbra is egy unitárius szervezésű és fenntartású iskolában gondolkodott, amelyet a katolikus közösség anyagilag fog támogatni.

A homoródalmási filia természetesen nem fogadta el ez utóbbi javaslatot, és Majláth Gusztáv Károly püspökhöz fordult segítségért szándéka érvényesítéséért. Követelésüket, egy katolikus tanítói állás létrehozását az unitárius iskola keretében, azonban jogvesztésként tálalták a római katolikus főpásztor felé ama állításukkal, hogy az unitáriusok ellenállása miatt a homoródalmási filia elesett a hitoktatás lehetőségétől és kántori állásának a betöltésétől.¹⁷⁵ A helyzet tisztázására felszólított Ajtay János unitárius lelkész 1920. november 6-án cáfolta meg a katolikus vádakát Pál Ferenc espereshez címzett levelében. A lakosság négy szá-

¹⁷² HalmásiUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1927)*, 153.

¹⁷³ HalmásiUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1927)*, 153.

¹⁷⁴ HalmásiUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1927)*, 153.

¹⁷⁵ HalmásiUELvt., 1920–1925. évi iratcsomó, 334.; MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 12.

zalékát kitevő katolikus filiának – írta – sohasem volt kántora, így nem állhatott fenn az a helyzet, hogy egy üresedésben levő funkció betöltését akadályozták volna meg. Az 1919/1920. tanévben mindössze nyolc katolikus tanköteles volt beírva, akiknek a hitoktatását, akárcsak korábban, a homoródkarácsonyfalvi plébános látta el; ez alkalommal sem fordulhatott tehát elő a tanítói állástól való megfosztás esete. A katolikus kántortanítói állás létrehozásának elutasításakor a magyar püspöki kar megállapodásának a szellemében jártak el, ez ugyanis úgy rendelkezett, hogy csak a huszonöt főt meghaladó létszámnál kell alkalmazni a gyermekek vallásával azonos tanítót. Homoródmáson a tanköteles gyermekek száma kevesebb tíznél, döntésükben tehát a lélekszám figyelembevétele volt a meghatározó szempont, az alkalmazást azonban a harmincöt fősre csökkent gyermeklétszám is időszerütlenné tette, mivel az iskola két tanítója átment az állami iskolába, és magával vitte a tanulók jelentős részét.¹⁷⁶ A vitáknak az iskola 1920. december 3-i bezárása vetett véget, amikor is tanítói állami szolgálatra jelentkeztek a megyei tanfelügyelőségen.¹⁷⁷

Ha az iskolák fenntartására irányuló együttműködés végeredményét nézzük az egyházkör szintjén, akkor azzal a valósággal szembesülünk, hogy a felekezeti öntudat erősebbnek bizonyult a nemzeti identitásnál, és felülírta a nemzeti egység szempontját. Esetünkben úgy tűnik, hogy az összefogásnak Homoródszentmártonban a reformátusok, Homoródkarácsonyfalván és Homoródmáson pedig a római katolikusok fordítottak hátat. A székelymuzsnai reformátusokkal közösen fenntartott iskola vonatkozásában nem tudunk súrlódásokról, ami arra enged következtetni, hogy az együttműködés itt zavartalanul folyt. Az unitárius egyház rugalmasságának és nyitottságának jeleként értelmezhetjük egyébként azt a tényt, hogy Homoródkarácsonyfalva esetében elfogadta azt a katolikus javaslatot, amely szerint az egyik tanítói állásnak a megüresedése esetén azonnal a plébánia vagy a római katolikus püspök által javasolt személyt nevezi ki iskolájához.¹⁷⁸

Következtetések

Ha a tanulmányunk címében felvetett kérdést a székelyudvarhelyi egyházkör felekezeti oktatásának a szemszögéből vizsgáljuk meg, akkor válaszunk két-

¹⁷⁶ HalmásiUELvt. 1920–1925. évi iratcsomó, 333. l.; MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 26.

¹⁷⁷ HalmásiUELvt. 1920–1925. évi iratcsomó, 320. l.

¹⁷⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 13.

séget kizáróan nemleges. A kisebbségi lét mindenekelőtt a román állam asszimilációs politikájának intézkedései miatt nem lehetett áldás. Mint láthattuk, hiábavaló volt a helyi közösségek, illetve az egyházvezetés minden erőfeszítése iskoláik fenntartásáért, az állam a tantermek rekvirálásával, majd a nyilvánossági jog megvonásával viszonylag rövid időn belül térdre kényszerítette még a leg-erősebbnek és legelszántabbnak bizonyuló egyházközségeket is.

A hatalom által teremtett ellenséges környezetet, diszkriminatív intézkedéseket az egyházközség tagjainak kellett volna némileg ellensúlyozniuk, semlegesíteniük. Az egyházvezetés elképzelése szerint a felekezeti oktatás fenntartásához a legfőbb mozgatóerőt az erős nemzeti és felekezeti öntudat, valamint az ezekkel szoros összefüggésben álló anyagi áldozatkészség kellett volna szolgáltatassa. Forrásaink szerint az egyházközségek vezető testületeiből és a híveknek egy részéből nem hiányzott a felekezeti és nemzeti öntudat, illetve áldozatkészség; erre abból következtettünk, hogy elismerték és támogatták a felekezeti iskola szükségességét, és egy bizonyos fokig hajlandónak mutatkoztak azt anyagilag is támogatni. Az anyagi áldozatvállalás mindezek ellenére sehol sem tudott olyan szintűvé válni, hogy pozitív irányba befolyásolhassa az egyházkör iskolaügyének alakulását. Ezért a körülményért – úgy tűnik – elsősorban a hívek nyomorúságos gazdasági helyzete volt a felelős. Az első világháború előtt sem túl rózsás anyagi állapotban levő egyházközségeknek/híveknek a lehető legkedvezőtlenebb helyzetben kellett reagálniuk az új kihívásra, mivel a négyéves hadigazdálkodás, az 1916-os román betörés, valamint az új impérium adópolitikája és a lakosságra hárított infrastrukturális befektetései egzisztenciális problémát eredményeztek a vizsgálatunk tárgyát képező közösségekben.

Az iskolák finanszírozására 1922-ben bevezetett egyetemes egyházi adó kérdésének egyházközségek általi tárgyalása, fogadtatása markánsan körvonalazza a térség lakóinak gazdasági helyzetét és képességeit. Lókodban az egyházközségre kirótt adó teljes összegű befizetését a következőkre hivatkozva utasította el a keblitanács 1922. szeptember 24-én: „Az 1910. évi megélhetési viszonyokhoz mérten ma a megélhetés százszorta nehezebb. Nálunk ma az élés nehézsége miatt igen sok fiatal gyermekorban levő kénytelen szolgálni, ami 1910 körül nem igen volt napirenden.” A régi 50%-os póttadóval szemben most 120%-os póttadót kell hogy fizessenek, a lakosság zöme pedig vagy csak 3-5 hold nagyságú birtokkal rendelkező kiscgazda, vagy pedig teljesen vagyontalan.¹⁷⁹ Homoródkeményfalván október 1-én a keblitanács „hosszasan és elkeseredetten” tárgyalta ezt a kérdést, és a tanácskozás – amilyen „a kellő határt átlépő kifejezések” is elhang-

¹⁷⁹ LUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1916–1922)*, 4.

zottak – végül a 10 860 lejben meghatározott adó kivetésének az elutasításával zárult arra hivatkozva, hogy a hívek a jelenlegi terheket sem biztos, hogy sokáig el tudják viselni. Indoklásukban tizenkét pontban foglalták össze döntésük okait: magas állami adó, 600%-os [?!] községi pótagó, kirovás jegyzői lakás és iroda építésére (30 000 lej) és iskolaépület javítására (7000 lej), évi húsz öl fa beszolgáltatása az iskolának, egy új út megépítése, illetve egy másik kikövezése, hivatalos személyek ellátása és szállítása, egyházközségi alkalmazottak kepeje, valamint magtári rovat. Október 8-i határozatában a homoródalmási keblitanács a következőképpen érvelt a főhatóság által megállapított adó összegének a csökkentése mellett: a község havasi fekvésű, ezért a gazdasági termelékenység 50%-kal kevesebb, mint az alacsonyabb régiókban, az állatok értékesítési árának a regátik javára történő leszorításával pedig a gazdák súlyos válságba kerültek, akár csak a lakosság mintegy fele az ipari termékek drágulása miatt. Mindezeket a nehézségeket tetézi az „eddig ismeretlen és hallatlan magas” sok adónem, amelyeket alig bírnak kifizetni, és amelyek miatt „verejtékes munkája után alig képes családját is fenntartani”.¹⁸⁰ Végül idézzük a homoródszentpáli keblitanács október 2-i határozatát, amely egyfelől kiválóan összegzi az egyes közösségek tagjait sújtó gazdasági terheket, másfelől pedig azt is jelzi, hogy az áldozatkészségnek nem az identitás, hanem a gazdasági valóság vonta meg a határvonalait. A keblitanács tagjai – fogalmaztak – átlátják a „cél kiváló fontosságát, de tekintettel arra a súlyos megterhelhetésre, melyet mint egyházközségi tagok kepeben és rovatokban viselnek, továbbá tekintettel a súlyos állami adózásokra, a nehéz és súlyos gazdasági helyzetre, melyben a gazdaember az ipar[ral] és kereskedelemmel szemben szervezetlenül és magára hagyatva áll, s így minden őt sújtja a legjobban és legérzékenyebben, mindezeket számba véve nem tudja vállalni a felelősséget a kirótt egyházi adó vállalására, s annál kevésbé annak felhajtására, mivel a legutóbbi időben a belső emberi kepen kívül is templomjavításra, harang- és orgonabeszerezésre annyira meg van terhelve minden egyháztag, hogy teherbíró képessége újabb terhet alig bírna, s ha ezekhez hozzávesszük a különböző társadalmi kötelezettségeket, keblitanács nyugodt lélekkel állíthatja, hogy itt e vidéken magyarsági kötelezettségeinek teljes anyagi erejével eleget tesz”.¹⁸¹

Az áldozatkészségre való hajlamot természetesen az állami iskolák megjelenése is csökkentette, az egyes közösségek tagjai ugyanis joggal gondolhatták feleslegesnek felekezeti iskolájuk fenntartását ott, ahol a községükben államilag finanszírozott magyar nyelvű iskola működött. Nem lehet azonban azt sem ta-

¹⁸⁰ HalmásiUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1927)*, 207.

¹⁸¹ HszentpáliUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1903–1928)*, 263.

gadni, hogy létezett egy rétege a híveknek, amely teljesen közömbösen viszonyult a felekezeti iskolaügyhöz.¹⁸²

Összegezve: az egyházvezetés által feltételezett és talán túlidealizált társadalmi szolidaritás nem tudott olyan gazdasági forrásokat mozgósítani, amelyekkel hatékonyan felvehette volna a harcot a román állam felekezeti iskolarendszert leépítő intézkedéseivel szemben. Az áldozatkészség mértékét a hívek nyomorúságos gazdasági helyzete, és nem a felekezeti és etnikai öntudata határozta meg; volt egy kritikus tűréshatár, aminek az átlépését már semmiféle motivációval nem lehetett kikényszeríteni. Ami tehát a címünkben felvetett kérdést illeti, a kisebbségi sors ebben az időszakban olyan zord miliőt jelentett a romániai magyarság számára, amelyben a közösség gazdasági, szellemi és infrastrukturális leépülése volt a jellemző tendencia.

¹⁸² OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1903–1928)*, 297.

Az árkosi unitárius felekezeti oktatás története

Az unitárius egyház megszervezése óta erkölcsi kötelességnek tartotta a felekezethez tartozó gyermekek vallási, erkölcsi és tudományos neveltetését. „Az iskola az egyház legdrágább kincse. Isten rendelése szerint kiegészítő része az egyháznak, s a kettőt egymástól elválasztani nem lehet.”²

Alsó vagy elemi iskola minden olyan egyházközségben működött, amely egy mestert el tudott tartani. Az elemi iskolák működésével az 1592. június 3-án, valamint a következő napokban Tordán tartott zsinat végzéseinek 4. és 8. pontja foglalkozott.³ 1614-ben felhívták az egyházközségek figyelmét, hogy az egyházi tisztségviselők semmiképpen se mulasszák el évenként a fiúk s még kevésbé a lányok tanítását, legalább Szent Mihály napjától Szent György napjáig, vasárnapokon a templomban. Később, 1694-ben a rendtartás gondoskodott arról, hogy az iskolamesterek évenként kétszer nyilvános vizsgát tartsanak 6 forint büntetés terhe alatt. Ha pedig az iskolamesterek kötelességüket nem akarták teljesíteni, 3 forinttal büntették őket. Az esperesek kötelessége volt a mesterek templomi és iskolai működéséről, de életéről is vizsgálatot tartani. A falusi iskolák tanítóinak, vagy ahogy akkor nevezték, oskolamestereknek képzése azonos volt a papokéval. Aki a filozófiai tanfolyamot elvégezte, az minden külön szakképzés nélkül képesítve volt a mesteri állásra.⁴

¹ Márk Attila (1963, Brassó) árkosi énekvezér, orgonakutató. Elérhetősége: erddaltu@yahoo.com.

² KÉNOSI TÖZSÉR János és UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* I., fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR B. Lehel, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/1. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 399.

³ Uo., 402.

⁴ Dr. GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története* I. (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1935), 545.

XVII. század

Árkoson a felekezeti oktatásnak több évszázados hagyománya és történelmi jelentősége van. Az 1600-as évek elején, amikor Keserűi Dajka János református püspök háromszéki „cirkálása” következtében Sepsiszentgyörgy unitáriusai elvesztették a vártemplomot az iskolával együtt, az árkosi eklézsia maradt a környék egyik legerősebb unitárius közössége, és zsinati határozattal körüli iskolahelelyül jelölték ki.⁵ Az adatközlő Kénosi–Uzoni-féle erdélyi unitárius egyháztörténet nem szolgál bővebb információval ezen iskolával kapcsolatban, csak annyit jegyez meg, hogy „már régen” történt. Nem ismerjük a 17. századi iskolatanítók névsorát, ellenben ismertek azoknak az Árkosról származó személyiségeknek a nevei, akik innen indulva hírnevet szereztek munkásságukkal, és akikre méltón büszkék a falubeliek.

Árkosról származott Árkosi Gelei Benedek (1615, Árkos – 1647. december 3.) unitárius egyházi szónok, író, orvos, illetve Árkosi Tegző Benedek (1630, Árkos – 1661. október 16., Kolozsvár) unitárius tanár,⁶ de meg kell említenünk Árkosi Dánielt is, aki az 1671-es zsinaton mint torockói igazgató vett részt, 1679. június 11-én szentelték pappá a magyarszováti zsinaton, majd 1688-ban Nagyajtán találjuk mint rektor.⁷

Az árkosi felekezeti iskolával kapcsolatos első forrás az 1693. február 3-án Árkosra érkező Almási Gergely Mihály püspök által vezetett vizitáció jegyzőkönyve, amely az árkosi mester béréről szól: „Az mesternek egy-egy kalongya búzát, zabot is annyit. Szaladot [csíráztatott gabonát – megj. M. Á.] minden házasember egy-egy köblöt, két rész a papé, harmada a mesteré. Az földek szántásával-boronálásával az falu tartozik. Egy-egy szekér fát is adnak, mint az szaladot is, ha pedig zabbal fizetnek, az egy köből szaladért öt véka zabot adnak.” A vizitáció meghagyta, hogy „az mester atyafiak, az kik arra alkalmasok, az fő

⁵ KÉNOSI TÖZSÉR János és UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* II., fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR B. Lehel, ELEKES Tibor, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 417.

⁶ Az 1733. évi Főtanács megjegyezte: „Az Árkosi Benedek magyar munkája peniglen legyen minden censurára menő atyafival, mely is magáé és nem másé legyen, mivel annak előtte való üdőkben is imponáltatott volt, hogy minden mester atyafiak elírják, olvassák és tanulják.” Uo., 253.

⁷ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története* II., 417.

innepeken egyszer-egyszer prédikálni tartozzanak.”⁸ A jegyzőkönyv nem említi a korabeli mester nevét. Kiss Mihály egykori árkosi unitárius lelkész-esperes egyházközségi monográfiájában megemlíttett egy 1693-ig visszanyúló számadásos jegyzőkönyvet, „részint folytatásos, részint kapkodott időrenddel”, amelyben valószínűleg több értékes adatot jegyeztek le az iskolával kapcsolatban. Sajnos ez a jegyzőkönyv ma hiányzik a levéltárból, sorsáról nem tudunk semmit. Az Unitárius Egyház törvényeiből tudjuk, hogy a mester egy esztendői szolgálat után köteles volt „ecclesiai köntöst” készíttetni, ellenkező esetben 3 forint büntetés járt.

XVIII. század

A XVIII. század írott forrásai, a vizitációs jegyzőkönyvek a kántortanítók nevei mellett a mesteri álláshoz, bérezéshez kapcsolódó adatokat is közölnek. 1732. május 6-án a püspöki vizitációs jegyzőkönyv megemlíti a korabeli mester nevét: Uzoni János.⁹ Számos érdekes adatot jegyzett fel róla a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet: édesapja, Uzoni Fosztó István szentpáli lelkész volt. Már a városfalvi és a nagyajtai iskolában folyékonyan verselt, ügyes értekezéseket és kis beszédeket szerkesztett. Amikor 1711-ben a kolozsvári kollégiumba jelentkezett, nem vették fel, hanem 15 társával együtt Tordára küldték, ahol a kuruc–labanc harcok idején kiégett kollégium épületét kellett újraépítsék. A hagyomány szerint nagyrészt saját kezűleg építették fel a szobákat, miután végigjárták az aranyosszéki eklézsiákat, és az építéshez szükséges anyagokat összekéregették.¹⁰ Kollégiumi pénztárnoksága idején Dersi Simon Istvánnal, az iskola akkori igazgatójával évente írtak egy-egy komédiát. 1713. szeptember 7-én mutatták be a *Vis regius juxta cor Dominis Electus* című darabot, amelyben az egyik szereplő Árkosról származó diák volt: „Raphael Sámuel, Árkosra való székelty”.¹¹ Tudunk Uzoni Fosztó János egy bizonyos naplójáról, amelynek 18. lapján többek között az 1718–19-es pestisjárványról írt:

„Posteritas! Ha ki ez könyvem kezedbe vészed,
Azt is jegyezd-fel mélyen eszedben!

⁸ MOLNÁR Lehel, *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a korai újkorban* (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2022), 313.

⁹ MUEGYLvt., Kolozsvár, *Generális vizitációk jegyzőkönyve 1715–1752*, 30.

¹⁰ KÉNOSI TŐZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, 404.

¹¹ Uo., 478.

Hogy ez ezerhétszáz tizen-nyólcz s' kilencben
Miként vert meg Isten minket Háromszékben.
Nem adott ránk essőt első esztendőben,
Részt sem az másodikban, az föld gyümölcsében.
Hanem nagyobb részünk dögös betegségben
Megölte s' juttatott fonnyasztó ehségben.”¹²

Azt is megírta a mester, hogy ötszáz temetés után a zárlat 1719. július 11-én oldódott fel, miután minden házban, ahol temetés volt, a ruhásszekrényeket elégették.¹³

Visszatérve az 1732-es vizitációs jegyzőkönyvre, az eklézsia javai sorában a mesteri háznál található kis, öntötttréz csengettyűt is felsorolja, amelyet valószínűleg az iskolában használtak. A rendeletek közül egy a tanításra vonatkozik: „Valamely kötelesség szerint tartozik az Papok tanítani az Leányokat, úgyszintén az Atyák is tartoznak Leányokat feljártatni az Tanításra, valahányszor aztat elveszteglük az Atyák toties quoties büntessék d[éná]r 24.”¹⁴ A következő adatunk 1744. június 21-éről való: a vizitáció alkalmával az akkori rektorról, Hévízi Mihályról az alábbi jegyezték fel a jegyzőkönyvbe: „a gyermekeket keze alól másuva adják tanítani, melyből kitetszik, hogy nem tanít szorgalmatosan.”¹⁵ A hívek nem merték ugyan színről színre megvádolni a rektort, a jegyzőkönyvben mégis nyoma maradt annak, hogy nincsenek megelégedve vele.

Az 1748. június 22-én tartott vizitáció alkalmával először találkozunk a kántortanítói telek leírásával: „A' Mesteri Funduson vagyon egy Ház Classissal és Pince vele együtt, Csűr, istállóval együtt.” A rektor a már említett Hévízi Mihály volt.¹⁶ Az árkosi unitárius egyházközség levéltárának egyik legrégebbi fennmaradt irata 1749-ből való, mely szerint az árkosi származású csegezi iskolamester, Árkosi Veres Sámuel egy földterületet adományozott az árkosi unitárius egyházközségnek, amint ő írja:

„az én Istenemhez, és az ő Felsége Ecclesiájához valo szeretetemből, szabad jó akaratomból [...] Mely örökség vagyon Sepsi Székben, Árkoson, Felszegbe az Hegyen, az Falu vége in vicinibus

¹² KÉNOSI TŐZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, 429–430.

¹³ Uo., 430.

¹⁴ MUEGYLvt., Kolozsvár, *Generális vizitációk jegyzőkönyve 1715–1752*, 30.

¹⁵ MUEGYLvt., Kolozsvár, *Protocollo generalis visitationis anno 1741–1758*, 103.

¹⁶ Uo., 157.

ab una Dél felől, Bako Ferencz posteritati Jóságok, és ez megírt örökséghez tartozandó egy kender áztató tavat, melyis vagyron ezen örökségnek lábjan lemenő Gödörnek belső részén.”¹⁷

Az örökséget az eklézsia papja és mestere számára hagyta úgy, hogy a mester harmadrészben részesüljön belőle.

Itt megszakad a mesterek névsora, a következő negyven év rektorairól nem találtam egyházi levéltári adatot. Cs. Bogáts Dénes Berecz Gyula *Háromszék vármegyei népoktatási intézetének története* című könyvébe tett bejegyzéseiben találtam két árkosi kántortanító nevét: 1776-ban Nagysolymosi Koncz Gábort, 1782-ben Kőkösi Györgyöt említi mint tanítókat.¹⁸ Nincs viszont ebből az időből semmi adatunk, ami az iskolai diákok számát, az iskolák felszerelését, a tanítás módszereit illeti. A korabeli zsinatokon hoztak viszont olyan határozatokat, amelyek az iskoláztatásra vonatkoztak, és amelyek az árkosi iskola működésére is érvényesek voltak. Így az 1751-es árkosi zsinaton elhatározták, hogy a lányok a nyári és templombéli tanításért egy napszámot kötelesek végezni a lelkésznek, ellenkező esetben fizetniük kellett. Nemfizetés esetén a kurátor a papi bérhez hasonlóan tartozott felhajtani az adósságot. Az 1753-as kénosi zsinat pedig elrendelte, hogy a mesterek naponként négyszer tartsanak leckét.¹⁹ Több zsinati határozat foglalkozik a mesterek helyes öltözködésével és viselkedésével: 1703-ban a kolozsvári „Generalis Consistoriumon” elhatározták, hogy a mester „decenti habitu” járjon, a templomba és temetésekre tógába járjon. Büntették a dohányzást és a helytelen öltözködést. Három forinttal büntették a „foszlányokban való járást”. Ugyanígy a tanítómester decensen öltözve kellett megjelenjen az iskolában. Az 1713-as kolozsvári Főtanács határozata szerint tilos volt a hosszú hajú diákok iskolába való beiratása: „ha bé akarnak állni a Scholában, az régi mód szerént nyírássák le hajokat.”²⁰

„Az Árkosi Unitaria legrégibb és népesebb Ecclésiának akarattyából” válaszított „Rektorok[na]k eddig házas személyek[ne]k lenni régentén meg nem

¹⁷ Árkosi Unitárius Egyházközség Levéltára [a továbbiakban ÁUELvt.], *Árkosi Veres Samuel Deák úr allegatioja az Árkosi Unit. Ecclahoz, 1742–1839-es iratcsomag*, lvt. sz.: 9.

¹⁸ *Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez. Cs. Bogáts Dénes bejegyzései Berecz Gyula: Háromszék-vármegye népoktatási intézeteinek története című könyvébe, közreadja COROI Artúr, Erdélyi Tudományos Füzetek 225 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998), 12.*

¹⁹ GÁL, *A kolozsvári unitárius kollégium...*, 546.

²⁰ MUEGYLvt., Kolozsvár *Az Unitárius vallás közönség Egyházi Törvényei, összegyűjtötte Mikó Lőrincz 1862-ben.*

engedettett Árkoson.”²¹ – írja egy 1779-es okirat. Ez a szokás még 1828-ban is érvényes volt, hisz a püspöki vizitáció jegyzőkönyve megjegyzi, hogy a mester egyedül lakik a kis szobájában.

„3tio- Harmadik Fundus az Éneklő és Tanitto Oskola Mesternek lakására valo, mellyn[e]k vicinussa egy fellől a’ mindgyárt le írt Parochialis Fundus, második és harmadik felől a’ fellyebis említett faluban fel járo kétfelé ágazo utak, egészen sövény kerttel bé kerítettett, bé menetelt szolgáltatnak egy nagyobb, más küssebb deszka kapuk, melly circumvicinált Jószágh közepe táján, sub nro. Popularis Conscriptionis 30 vagyon az Éneklő és Tanitto Mesternek lakására építettett Ház hozzá ragasztott Tanulo Hazzal és Clasissal együtt, a’ Classis és Mesterség Háza között lévő költséges Kamarával és Pitvarral együtt bikfa téglá fedél alatt, a’ Mesterség három fába foglalt két üveg ablakok, egy régi avatag kájha kementzével együtt, egy paraszt Pohárszék, egy hitvány ágy.”

Az 1789. március 8–11. között Árkoson tartott püspöki vizitáció jegyzőkönyve írja le először részletesen, többek között, a mesteri telken levő ingatlanokat:

„két hitván fal mellé való Pad: a tanuló Házon fában foglalt két üveg, egyik kitsin, a’ más jó nagy üveg ablakok, két vas sorkokon forgo Ajtok, a’ pitvaron egyike a’ Csúr felé, másikon a’ kapu felé járnak ki, ugy a’ Mesterség lako Házzán és Classison zár nélkül, ama pedig jó zárral festett és bérlett: vagyon a’ Clasisson egy lantorna ablak, és két fába foglalt üveg ablakok: egy téglából épült tüzelő kementzeis benne és egy hosszú jo Pad, és padlása tserefa gerendakra rakott fenyő fa deszkákból valo: a’ ház alatt egy kő Pintze bolthajtásos torkával, és abban bójárást szolgáltato vas sorkokon járo reteszes ajtoval: a Classisban vagyon egy küs jelt ado csengettyűis az ajto megett, és ezen Classisnak végiben kívülről Méhes kertetske napkeletre, Délre pedig veteményes kert.”²²

²¹ ÁUELvt., 1742–1839-es iratdoboz, *Replica unitariae pretentionis Supultorii Reform. És R. Catholicor*, 5-a.

²² MUEGYLvt., Kolozsvár, *Püspöki vizitációs jegyzőkönyv 1788–1789*, 334–335.

A „ludimagister”²³ ekkor Koncz Gábor volt. A tanítványok mind fiúk voltak, szám szerint harmincöten, „ezek közül kettő Konjugista, a’ többi Legensek és Initiánsok, ezektől a’ Constitutio szerént pro Singulis 24, ama kettőtől de. 48 fizettetvén, facie totuis Didacti Summa 8,88 frt.”²⁴

A vizitáció elrendelte a faluban lakó lányok tanítását. Ennek érdekében a püspöki vizitáció tagjai a keblitanáccsal együtt kivonultak a mesteri telekre, ahol „oculari visitatione” megvizsgálták a fiúiskolát, és kiválasztották a lányiskola építésére alkalmas területet. Ajánlották az építendő iskolaház deszkával való kettéválasztását: egyik részét mesteri lakásnak tartották volna fenn, a másik része pedig osztályterem lett volna a lányok részére, ezt mindaddig, amíg az egész épületet kizárólag iskolának használhatják.²⁵ A kiszemelt területre Benkő József is igényt tartott, így az egyházközség tagjai levélben fordultak gróf Nemes Ferenc ispánhoz az ügy tisztázása végett. A levél fogalmazói arra a királyi guberniumi szabadalmi dokumentumra hivatkoztak, amely előírta mindkét nemű gyermekek iskoláztatását, és ahol az iskolaépület hiányzott, azoknak megépítését. A levélből azt is megtudjuk, hogy milyen területről volt szó:

„De felettibb kitsin és szűk lévén az Oskola Mesterség Jóságga, és azon kívülis dombos, alkalmatlan sovány hely: és azt ezen építéssel jobbanis öszve nem szoríttatván a’ kapuján kívül a’ kert mellett hogyatott volt ki azon Jozságbol egy küsded Dombotska, hová ez előtt a’ Deák tanulo Gyermekek hazukbol a szemetett szoktak volt ki hordani, és a’ mellyhez soha eddig a’ falu pretentiot nem tartott, a’ Mester és a Pap kerítették bé minden esztendőbe és bírták minden esztendőbe Contradictio nélkül Palanit kertnek: nem lévén abban senkinek se kára se prejudiciuma: mint hogy éppen öt vagy hat lépésnyi föld immediati a Mesterség kapuján kívül, mellybe vagyon az Ecclesia Kuttya, és ezen alol az ország uttya, ezt pedig Eleink tsak azért hagyták volt ki az Mesterség Jozságából, hogy ezen a’ Parochialis fundusra könnyebb bémenetel lehessen.” A területet igénylő Benkő József a falu tulajdonának tekintette a kérdéses földarabot. A levélírók kérték a közösség érdekét is jelentő szándékuk megvalósításában való segítséget, akár megfigyelők kiküldésével is, azért, „hogy follytatthassuk a’ Munkát, a’ melly tsak két küsded

²³ Ludimagister = iskolamester.

²⁴ MUEGyLvt., Kolozsvár, *Püspöki vizitációs jegyzőkönyv 1788–1789*, 342.

²⁵ Uo., 343.

házatskának építettib[en] fog állani, hogy abban had taníttassák a' felsőségek rendelései szerént a' Leány Gyermekes, mivel a' fiu Gyermekes iskola házában sem rendes és illendő dolog nem volna a' Leány Gyermekeseket jártatni, sem pedig ott semmi képpen szük lévén azis, el nem férné[ne]k, egyebüt pedig arra valo helyünk nintsen.²⁶

A levél túloldalán Nemes Ferenc ispán *Resolutiója* szerint megadta az engedélyt a lányiskola megépítéséhez megjegyezve: „Contradictioval nem tsinálhat magának senkiis just ha egyébb képpen ahoz Törvényes jusba nincsen.”²⁷ Az egyházközség nem tudta teljességében előteremteni a lányiskola felépítéshez szükséges pénzt, ezért kölcsönhöz folyamodott. 1789. május 29-én az egyházközség szerződést kötött Kontz Dániellel és nejevel, Nagy Rebekával, 40 magyar forintos kölcsön érdekében, amelyért cserébe az egyházközség a falu felső, gejei határában található szántóföldjéből adott át egy darabot használatra a kölcsönzőknek. A szerződés megkötésekor 13 magyar forintot helyben kézhez vettek, a többit az egyházközség az elkövetkezendő építés szükségletei fedezésére tartotta fenn. A szerződés az árkosi levéltárban található.²⁸

Korabeli számadási jegyzőkönyv hiányában egy 1913-ban az Egyházi Képviselő Tanácshoz [a továbbiakban EKT] írt levélből tudjuk, hogy az énekvezéri lakást 1804-ben fejezték be. Más, ehhez kapcsolódó adat nem áll rendelkezésünkre. Az elkészült mesteri lakás és iskola leírása az 1828. évi püspöki látogatás jegyzőkönyvében található. Íme az osztály leírása: „a két fába foglalt üvegü ablakok által világosított, zöld kájhajú kementze által melegített Classis, vas soros és kilintses ajton lévén az udvarrol bé jutása.”²⁹

XIX. század

A falusi iskolákra nézve az első rendszeres tantervet 1817-ben alkották meg, ezt az iskolamestereknek kiadott utasításban közölték:

²⁶ ÁUELvt., *A Mlgs. V. Ispany Nemes Ferencz Úr eő Nsgához, és a Nemes Háromszék Vmegyei Ins. Officiaba tartoz. Igen jó Mlgs. Patronus Uraihoz alazatos Memorialissa*, 1742–1838-as iratcsomag. Lvt. sz.: 14.

²⁷ Uo.

²⁸ ÁUELvt., *Tiszt. Kontz Daniel Uramtol levált pénzről valo Contractus*, 1742–1839-es iratcsomag. Lvt. sz.: 4.

²⁹ ÁUELvt., *Az Árkosi Unitária Szentegyház Számadásos Jegyző Könyve, kezdődött 1822, 27. Irattári levélt. sz.: 17.*

„Oskolamesteri instructio, mely szerint falusi oskoláink mestereinek tanításait rendezniök és folytatniok kelletik.

A falusi oskolamesternek kötelességeinek két fő ága vannak: egyik a gyermekek felkérése és arra bírása, hogy azok az oskolát gyakorolják: másik a tanítás.”

Az utasításokat pontokba szedve közölték.

Az iskolamesternek egy héttel Szent Mihály napja előtt kellett jelentkeznie a lelkészénél és kérnie a presbitérium összehívását. Szent Mihály napja előtti vasárnapon a lelkész elnöklete alatt megtartott közgyűlésen összeírták a mindkét nembeli iskolaköteles gyermekeket. Az őszi hálaadás utáni vasárnap az iskolamester köteles volt egy hathatós prédikációt tartani a templomban a tanítás szükséges voltáról, kérvén a gyermekeket az iskolában való megjelenésre. A meg nem jelent diákok esetében, egy hét várakozás után, személyesen felkereste a tanulók szüleit, kérve őket a gyermekek iskolába való küldésére. Ha így se sikerült az iskolaköteles iskoláztatása, akkor egy újabb hét után a tanítómester kötelessége volt az egyházfiakat elküldeni a családokhoz, akik tudtára adták a makacsul ellenszegülő szülőknél, hogy ha másképp nem, „felséges rendelés szerint”, világi hatóságok fogják majd kötelezni őket gyermekük iskolába járatására. Harmadik lépésként a lelkésznek kell e családokat jobb belátásra bírni. Ezek után a karácsonyi ünnep előtt tartott esperesi vizitáció bizottságának átadták az iskolát kerülő diákok névsorát, a bizottság tagjai, a helyi lelkésszel és presbitériummal közösen utánanézték, hogy van-e reális oka a hiányzásnak. Akinél nem volt, a bizottság kérhette az engedetlen családok világi hatóságok általi büntetését. Az iskolamester kötelessége volt a megtett lépésekről jegyzőkönyvet írni, amelyet a lelkész és gondnok aláírásával ellátva, a Gergely-napi vizsgák cenzorainak kellett beadnia, ezzel mentesítve magát a tanítás elmaradásának vádja alól.

Ami a tanítást illeti, a szorgalmas és értelmes tanítás érdekében a következő utasításokat adták:

„a.) A **sillabizánsokat** [kiem. az eredetiben] és olvasókat sillabizálni és olvasni, vokabulumokra vagy frazesekre, írni és Miatyánk, vagy parancsolatokra, énekelni.

b.) A **deklinistákat** deklinálni és a deklináció reguláira, úgy, hogy azokat magyarul is jól értsék, a nagyobbakat egy kis expozícióra kollokviumból, vallásra, énekre, írásra, számolásra, u.m. számok írására és kimondására és vokabulumokra.

c.) A **komparistákat** komparálásra és annak reguláira, deák expozícióra, éneklésre, a számolásból pedig legalább a négy első operációkra, a vallásból a Szenthistóriára vagy kis katechezisre.

d.) A **konjugistákat** konjugációra és annak reguláira, amelyekhez tartoznak a preteritumokról és szupinumokról írt regulák is, deák expozícióra a kollokviumból, melyben előforduló szokat deklinálják és konjugálják azok tulajdonságai szerint, kis katechézisre, a vallásból énekre, a számadásból, valamint a négy első operációkon feljül is, u.m. forintok, garasok, kr-árok öszveadásáról.

e.) Az **etimologistákat** az etimológiára egészen a szintaxisig, minden héten legalább két stílust, ha lehet, többet is diktáljon s ezeket irassa Stylionale-ba, hogy a cesurának Gergely pápa napkor eléadathassanak, deák expozícióra a kollokviumból resolválva, itt már a németet is kezdje tanítani, a nagy katechézisnek felét, éneket, az arithmetikát az heterogenia kvantitásokig, ezeket is beleértve, precepta morum (sic!), Erdély geográfiája, akiktől több kitelik, a históriából is valamit.

f.) A **sintaxistákat** a sintaxis reguláira: deák expozícióra, a Cornelius Neposból resolválva és konstruálva, németre is expozícióval együtt, ezt is resolválva: stílust hasonlólag legalább kettőt hetenként, ha lehet, többet is diktáljon, melyeket stilionáléba irasson be tisztán, hogy az examenben exhibeálhassanak, a nagy katechézist végig tanítsa, még pedig megmagyarázván a nehezebb tárgyakat benne, éneket, számvetést még a heterogenea kvantításokon is feljül valamit, vagy bár ezekig ugyan jól, Præcepta Morumot. Mindezen klasszisokban, ha a gazdaságról is tanulhatnának valamit, úgy a magaviseletről is, jó lenne és dicséretes.”³⁰

Március 12-e (Gergely-nap) környékén a tanultakból vizsgát tartottak a felsőbb egyházi hatóságok által kitűzött napon, a kitűzött napról a mester a lelkészt, gondnokot, eklézsiatagokat és a diákok szüleit köteles volt időben értesíteni. A kellő ünnepélyességgel megtartott vizsgán kikérdezték a diákokat, a tanító bemutatatta a diákok ún. stilionáléit vagy írásait, és ugyanakkor be kellett számolnia a tanulók előrehaladásáról. Ezek után az aláírásokkal ellátott jegyzőkönyvet leadta.

³⁰ GÁL, *A kolozsvári kollégium...*, 554.

A nyári vakáció idején a tanítómesternek kötelessége volt az iskola épületének rendbetétele úgy, hogy a tanítás kezdéskor jó állapotban legyen. Ami a lányokat illeti, általában olvasásra, írásra, számvetésre, vallásra, valamint éneklésre tanították, a jobb magaviseletű és jól tanuló lányokat ezen kívül helyes magaviseletre (præcepta morum) illetve földrajzra is tanították.

Az 1822. évi árkosi esperesi vizitáció jegyzőkönyvében olvashatunk az iskolában tanuló diákok számáról, illetve a tantárgyakról:

„Az Oskola a' P[artialis] Visitatio által megvizsgáltatott, melyben taláztatnak 37 Tanulo Fiu Gyermeket, kik is a' P[artialis] Visitatio, a' Nemes Præsbyterium és a' Gyermekek Atyák és Annyák jelenlétében az Oskola Mester által magok szokott Letzkejekben, ugymint a' nagyobb idejüek az Ortographiában s' rész szerint a' Conjugatiokban s azoknak minden reguláikban, az Aritmetikában, Hit ágazataiban, Geografiában, a' küssebb idejüek rész szerint a' Comparatióban, Declinatióban s' azoknak reguláiban, rész szerint az Olvasásban s az mind együtt pedig az éneklésben meg próbáltatván, mind szorgalmatos és fundamentalis tanittatásoknak, mind pedig szerény ügyekezeteknek szembetűnő ditséretes jeleit mutatták.”³¹

A lányiskola beindulásával megnőtt létszám miatt a tüzeléshez szükséges fa mennyiség elégtelennek bizonyult, így 1825-ben azt a határozatot hozta az esperesi vizitáció a presbitériummal közösen, hogy a lányok szülei esztendőként egy-egy szekér fát hordjanak a Mesternek, ezt karácsonyig kellett beszolgáltatni.³² 1830-ban a templomépítés miatt a nyári tanítás akadozott. 1831-ben az esperesi vizitáció meglepetten vette tudomásul, hogy az iskolában csak 12 fiú és 6 lány tanult. Meghagyta a hiányzó gyermekek szüleinek sürgős megszólítását. A egyes felekezetű faluban más felekezethez tartozó gyermekek is jelentkeztek az iskolába. Velük kapcsolatban a számadásos jegyzőkönyvben bejegyezték, hogy „gyermek csíntalansággal” és az unitárius gyermekek tűz mellől való kiszorításával az utóbbiakat akadályozták, sőt az iskolaházban is „némi károkat” okoztak. A más felekezetű diákokkal új kihívások is jelentkeztek az iskolában, ugyanis a nem unitárius szülők saját felekezetük szerinti vallásoktatást szerettek volna:

³¹ ÁUELvt., *Az Arkosi Unitária Szentegyház Számadásos Jegyző Könyve, kezdődött 1822, 4. Irattári levélt. sz.: 17.*

³² Uo., 17.

„azt kívánnyák azoknak Szülői, hogy azok a mü Hit Vallásunknak ellenére a Hit ágazatokra nézve a mü oskolankb[an] magok Vallások szerént taníttassanak...”³³ A vizitáció elrendelte, hogy a jövőben minden más vallású diák szülege egy német váltóforintot fizessen a mesternek téli tanítás fejében, illetve az iskolába való iratkozaskor egy magyar forintot kellett befizetni épületjavítás fejében. Nem fizetés esetében a gyereket nem írhatták be az iskolába, hacsak nem fogadtak egy hiteles kezet, aki nemfizetés esetében befizette az egy forintot.³⁴ 1837-ben először említik a diákok felekezeti megoszlását: 50 unitárius fiú és 12 lány, illetve 4 más vallású fiú és 4 lány.³⁵

1840-ben a Bölönben tartott főtanács Brassai Sámuel elnöklete alatt egy bizottságot nevezett ki, amely a következő évben tartandó zsinatra a tanügyi rendszert megreformáló tantervet dolgozta ki. 1841. augusztus 23-án a zsinat elfogadta a kidolgozott tantervet és nevelési rendszert, a szükséges intézkedéseket a nevelésügy korszerűsítésére. Ez gyökeres változásokat hozott a tanításban: a tan nyelv a latin helyett az anyanyelv lett, a magyar nyelvtant rendes tantárggyá tette, az alsóbb osztályokban pedig az addig szinte egyetlen tantárgy, a latin mellett a mindennapi életre szükséges tudnivalókat közvetítő tantárgyakat, úgymint a természetrajzot, földrajzot, szám- és mértant is tanították. Ugyanakkor második nyelvként a németet tanították.³⁶ 1841-ben Árkoson az énekevezér és iskolarektor Albert Áron volt.

A falusi tanítók, főleg a kisebb egyházközségekben a megélhetés érdekében sokszor más lehetőségek után is néztek. Ezek között volt olyan is, ami összeegyezhetetlen volt az iskolai tanítással, mint például a kocsmá működtetése. Az Egyházi Főtanács 1842-ben kiadott rendelete, mely megtiltotta a mestereknek kocsmá működtetését az iskola mellett, nem érintette az árkosi iskolát.³⁷

Az Egyházi Főtanács 1842. július 4-én tartott ötödik zsinati ülésén a bizottmányi munkálat második pontjaként a falusi iskolákat illetően hoztak határozatokat. Ezeket elküldték a felekezeti iskolát működtető egyházközségeknek. A falusi felekezeti iskolákban a kolozsvári főiskolán tanított tantárgyakat javasolták tanításra, ugyanakkor megengedve a tanítóknak egyéb tananyag tanítását is. Mivel a tanítás Szent Mihály-naptól Gergely-napig tartott, ami öt hónapot jelentett,

³³ Uo., 85.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo., 106.

³⁶ Kovácsi Antal, „Iskoláinkról”, *Keresztény Magvető* 1., 1. sz. (1861): 215.

³⁷ Sepsiszentgyörgyi Unitárius Egyházközség Levéltára [a továbbiakban SUELvt.], *Liber Memorialis sive Protocollum Ecclæ Unitariæ Sepsi Killyeniensis Mandata Regia Res Ecclesiasticas... Ab Anno 1809, 54.*

a javasolt tantárgyak tanítását hat évben határozták meg. A továbbtanuló diákok részére a köri esperes bizonyítványt kellett kiállítson az elvégzett tanulmányokról, ennek függvényében osztották be őket a kollégiumi osztályokba. A tankönyveket, kézikönyveket az esperesi hivatalon keresztül Kolozsvárról lehetett beszerezni. A zsinat szorgalmazta egy állandó tanügyi bizottság létrehozását. Ebbe a felügyelő gondnok vezetése alatt a főiskola igazgatósága, Kovács István, Nagy Elek, Mikó Lőrinc és Szentiványi Mihály tartoztak. Az állandó bizottság feladatai közé tartozott a falusi iskolák felügyelete is. 1842. augusztus 21-én a tanítási rendszer szabályait küldték meg leiratban: eszerint az első osztályban, az első tanítási évben a következő tantárgyak szerepeltek: olvasás heti 5 óra, értelemkifejtés 3 óra, írás 5 óra, rajz 2 óra, természet[ismeret], história 5 óra, számvetés 3 óra, vallás 1 óra. A második osztály első évében hetenként magyar nyelv 6 óra, természet[ismeret, megj. M. A.], história 6 óra, számvetés 3 óra, írás 2 óra, rajz 3 óra, ének 2 óra, vallás 1 óra. A harmadik osztály első tanítási évében hetenként orbis pictus 6 óra, magyar nyelv 2 óra, természet, história 4 óra, számvetés 3 óra, rajz 3 óra, ének 2 óra, vallás 1 óra.³⁸

A következő években a helyi egyházközség is, az egyetemes egyház is rendeleteket hozott a tanítással, tanítókkal kapcsolatban. 1843. május 14-én az egyházközség vezetősége határozatot hozott a tanító fizetését illetően. Eszerint a „canonica portión” kívül „a Tanitto O. Mester taníttásért az Eklésiabéli Gyermekektől, az ujj esztendei kakas és Gergelypapai Tojáson kívül semmi fizetést nem kap.”³⁹ 1844-ben pedig a gyenge iskolalátogatás miatt rendelkeztek: az árkosi iskolában a tanköteles 73 fiú és 16 lányból csak 15 fiú és 2 lány tanult. Az esperesi vizitáció felszólította a gondnokot, hogy az elkövetkező 15 nap alatt beszéljen a hiányzók szüleivel, és engedelmesség megtagadása esetén jelentse az illetőket az esperesnek.⁴⁰ Ez az állapot azonban egészen az 1850-es évek elejéig elhúzódott. Ugyanezen évben az Egyházi Képviselő Tanács augusztus 29-én küldött leiratában Brassai Sámuel angol eredetiből fordított *Kisdedek Számvetése*⁴¹ és *Számítto Socrates*⁴² című nyomtatott számtudományi munkáját ajánlja a falusi alsó osztályok számára, valamint ugyanazon szerző *Rajzkönyvét*, amelyet ugyancsak angol

³⁸ Uo.

³⁹ ÁUELvt., *Az Arkosi Unitária Szentegyház Számadásos Jegyző Könyve, kezdődött 1822*, 136. Irattári levélt. sz.: 17.

⁴⁰ Uo., 142.

⁴¹ BRASSAI Sámuel, *A kisdedek számvetése angol mintára* (Kolozsvár, 1842).

⁴² [BRASSAI Sámuel], *Számítto Socrates. Fejbeli számvetés. Gyakorlati kérdésekben. Angol mintára. Hazai tárgyakhoz és viszonyokhoz alkalmazva*, I. kiadás (Kolozsvár, 1842).

eredetiből fordított Brassai. A leirat még Kriza János *Kis Kátéját*,⁴³ valamint *Keresztény erkölcsstanát*⁴⁴ is javallja a falusi iskolák kisdíákjainak oktatására.

1847. november 10-én Árkosi Mózes tanító, aki 1845-ben érkezett Árkosra – tekintettel a bejelentett püspöki vizitációra –, az iskola rendetlen állapotának javítását szorgalmazta a keblitanácsi gyűlésben, ajánlva, hogy a javításokon kívül a tantermeket székekkel és padlózattal kellene ellátni. A gyűlés, pénzhiányra hivatkozva, a falusi vezetőség segítségéhez folyamodott: „a helybeli n[eme]s Közönséget bár 50 R forint segedelemért meg kérní, mely is kötelességévé tétetik a D[omesticus] Curator Atyánkfiainak, Presbyterinek” 1847-ben csak az iskolaház ablakait sikerült kicserélni, de a következő évben 1848-ban a falu közössége 60 forintot ajándékozott az iskolaszékek felújítása érdekében és a javítás is megtörtént: a tanulók számára karos deszkaszékek készültek „jó ízléssel”, deszkapadlózattal burkolták az iskola döngölt földjét. Mindez 80 forint és 36 dénárba került.⁴⁵

1849-ben Árkosi Mózes helyére Lőrinczi Eleket nevezte ki a püspök kántortanítónak. 1850-ben a lányiskola részére négy pad, egy asztal és két fekete tábla készült, a fiúiskola részére pedig egy új ajtó, az egész 13 forintba került. Ugyanoda öt fogast is készítettek. De nemcsak az iskolai berendezés, hanem az iskolaépületek javítását is az egyházközségek figyelmébe ajánlotta az egyetemes egyház. Az EKT 1851-es rendelete kimondta: „Az iskola házaknak jó karban helyezése iránt rendeltetik, mi szerént azok a visitatio előtt tökéletesen kijavíttassanak – mi, ha valahol elmulasztódna, a hanyag gondnok és megye az e tárgyban éber figyelemmel lévő Főbiztosságnak irattatik által”.⁴⁶

A tanítók státusa is változott. 1850. június 15-én a Nagyszébenben székelő „Nagyméltóságú Katonai és Polgári Kormány” parancsolatot adott ki, melynek értelmében a papok, iskolatanítók, énekvezérek és eklézsiái szolgák „az országos és községi közterhek viselése alól mentessé tétettek”.⁴⁷

1852. január 10-én püspöki vizitációt tartottak Árkoson. A vizitáció jegyzőkönyvi meghagyásai alapján képet kaphatunk az egyházközségben folyó korabe-

⁴³ Feltételezhetően erről a kiadványról van szó: KRIZA János, *A keresztény vallás elemei kérdések és feleletekben az unitáriusok szerint* (Kolozsvár, 1845).

⁴⁴ Kriza János, *Erkölcstan népiskolák számára* – kézikönyv. Letöltve: 2024. május 9., <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/k-E039/kriza-FD39/>

⁴⁵ ÁUELvt., *Az Árkosi Unitária Szentegyház Számadásos Jegyző Könyve, kezdődött 1822, 153. Irattári levélt. sz.: 17.*

⁴⁶ Uo., 72.

⁴⁷ SUELvt., *Liber Memorialis sive Protocollum Ecclae Unitariae Sepsi Killyeniensis Mandata Regia Res Ecclesiasticas... Ab Anno 1809, 69.*

li tanítás minőségéről. Ezek szerint a tanítás egy igazgató-tanítóval, két épületben folyt. A fiúk a saját iskolájukban, a lányok a mesteri lakás északi felében berendezett osztályteremben. A vizitáció rosszallását fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a Szent György-naptól Szent Mihály-napjáig tartó nyári vasárnapi tanítás elmaradt, „az ifjúság elvonulván az idves gyakorlattal”. A vizitáció, hangsúlyozva az egyházi intézménnyel szinte egykorú vallás- és énektanítás gyakorlatának fontosságát, a presbitériumot büntetés terhe alatt bizta meg ennek újbóli bevezetésével, ugyanakkor feladatául tűzte ki, hogy az esperesi vizsgálószerknek az elért eredményről beszámoljon. A jegyzőkönyv említi a téli tanítást is, melyen 50 fiú és 45 lány vett részt.⁴⁸ A meghagyások között még a lányiskola szobájának szűkösségét tették szóvá, a presbitérium feladata lévén annak kiigazítása a mesteri szállás célszerűbb elrendezésével.

Az egyházközség levéltárában őrzik az 1853-as tanévvel kezdődő iskolavizsgálati jegyzőkönyvet, melyben minden iskolaév tanulóinak nevét, az iskolavizsgálat eredményeit jegyezték be egészen az 1888–1889-es tanévig. A jegyzőkönyv tanúsága szerint az iskolavizsgálatokat márciusban tartották az öt hónapos tanév végén vagy a templomban, a szülők, a presbitérium, illetve a nagyközönség előtt vagy az iskola épületében. 1877-től a diákok neve mellett az iskolai tantárgyak elsajátításának minőségét is bejegyezték. A jegyzőkönyv első oldala már értékes információkat szolgáltat: a fiúk három osztályban, a lányok két osztályban folytatták tanulmányaikat, a következő tantárgyakban: első osztály: ábécé, olvasás-előkészületek, Miatyánk, parancsolatok, értelemgyakorlás, fejben való számítás. A második osztályban: olvasás, írás, erkölcsi szabályok, erkölcs-vallás, hitvallás, parancsolatok, fejben való számítás, ének. A harmadik fiúosztályban: olvasás, írás, erkölcsi vallás, hitvallás, természettan, egészségtan, számtan, gyakorlati számvetés, ének. A Főtanács által leküldött tantervhez javallt pár tankönyvet: Gáspár és Kovács által kiadott, helyesírási kézikönyvnek szánt könyv, a Budán 1850-ben nyomtatott közkedvelt elemi számtankönyv, vagy Jánosi Ferencz *Föld-és természetrajz...*-a,⁴⁹ amelyet Pesten adtak ki 1854-ben a népiskolák számára.⁵⁰

Az árkosi iskolavizsgálatok évi beszámolóí végén a tanító-mester munkájának minősítése következett. 1854-ben például ez áll a jegyzőkönyv végén: „mind-

⁴⁸ ÁUELvt., *Az Arkosi Unitária Szentegyház Számadásos Jegyző Könyve, kezdődött 1822, 162., 171. Irattári levélt. sz.: 17.*

⁴⁹ JÁNOSI Ferencz, *Föld-és természetrajz népiskolák számára*, 2. megjobbított kiadás (8-r, 151 l.) (Pest: Heckenast Gusztáv, 1854).

⁵⁰ SUELvt., *Liber Memorialis sive Protocollum Ecclæ Unitariæ Sepsi Killyeniensis Mandata Regia Res Ecclesiasticas... Ab Anno 1809, 88.*

ezen elő sorolt tanulmányokból közönségesen ditséretesen felelének az iskolás nevendékek elannyira, hogy a jelen levő presbyterek-gyermekes atyák megelégedést és örömet nyilvánítottak – miből tanítójuknak tanítás körüli sikeres szorgalma gyümölsős ügyekezete tetszik ki.”⁵¹ 1857-ben tartották először a vizsgálatot a templom helyett az iskola épületében, Lőrinczi Elek kántortanító vezetése alatt. Hogy is nézhetett ki egy tanterem? Úgy érzem, hogy Bodor Jánosnak az 1860-as csernátони iskolát bemutató sorai ide illenek:

„a padok egyszerűen »sima írkás« és rámás fővényes padok voltak. A katedra felett két hatalmas faszegen egy singnyi hosszú könyvespolc. Erre volt felhelyezve a kopott földgömb, melyről tanító úr a legtöbb teleseknek⁵² a sarkokat, a földrészeket, tengereket, aztán a föld forgását magyarázta alighanem egészen kárba vesző buzgósággal. [...] Ami a gyerekek felszerelését illeti, az egészen elűtött a mostani valóságos terűhordástól, a sok könyv, rajz- és írószer, boríték, cirkalom, vonalzó és mappa hordozásában. Kalamárist, tollat, fővényliniát, stilust rendesen az iskolába tartották, tehát csak megújítás, kicserélés alkalmával kellett vinni. Csak később, a penna, plajbász divatbajóttével kezdték készíteni a tolokásfedelű penna, plajbász tartót, melyet csizmaszárba vagy szártekerőbe dugva hordoztak. Az általános felszerelés tehát a baloldalon egy kender-vagy gyapjúszóttos tarisnya volt, benne elemóziával meg a jobb hónalj alá szorítva egy hasáb tűzifa. Ez utóbbi a tanterem fűtésére és megmaradt részében tanítói fizetésre szolgált.”⁵³

1858. október 25-én az EKT rendeletet küldött a falusi iskolákat működtető egyházközségeknek, amelyben arra hívta fel az érdekeltek figyelmét, hogy azon falusi iskolák esetében, amelyeket felekezeti iskoláknak tekintettek, az iskola rendezését, szabályozását és jövedelmét érintő kérdésekben a járási hivataloknak nincs joga beleszólásra, illetve, ha valami történik, a lelkész feladata, hogy az EKT-t értesítse.⁵⁴

⁵¹ ÁUELvt., *Árkosi unitárius iskola-vizsgálati Jegyzőkönyv-1853-ban kezdődőleg*, 3. Lvt. sz.: 9.

⁵² A téli iskolába járó diákok.

⁵³ NAGY Zsófia Borbála, *Skolák évszázadai, Háromszéki olvasókönyv* (Sepsiszentgyörgy: Charta kiadó, 2006), 112.

⁵⁴ SUELvt., *Liber Memorialis sive Protocollum Ecclae Unitariae Sepsi Killyeniensis Mandata Regia Res Ecclesiasticas... Ab Anno 1809*, 100.

1863-ban elhunyt Lőrinczi Elek kántortanító, így – bár az iskolai tanítást elvégezte – a vizsgálatot a kisebbeknél felesége végezte el, a nagyobbaknál Kiss Mihály esperes-lelkész. A kántortanító helyére 1864-ben a 24 éves, nős Albert Lőrinc érkezett. Az EKT jelentésében olvashatjuk: „különösön kedvesen lepte meg a M[é]l[tosá]g[o]s E. K. Tanácsot, azon tudósítás, hogy Árkoson és Sz. Királyban minden Iskola köteles feljárt az Iskolába.” A tanítómester eredményes munkásságáért az EKT 1867. november 25-én „tiszteletes” címmel ruházta fel.⁵⁵ Az 1867-es esperesi vizsgálószerk jegyzőkönyvében a pénzjövdelem rovatban egy 51 forint 50 krajcár adományt jegyeztek, amelyet a falu polgári hivatala adományozott az unitárius egyházközségnek iskolaalaként, s amelyet az egyházközség a felső- és középiskolák iránti pénzhátralékának rendezésére használt azzal a megjegyzéssel, hogy kötelezettségének eleget téve, a maradék pénzt a felekezeti iskola javára fogja fordítani.⁵⁶ 1868. április 5-én, virágvasárnap délután tartották a templomban nagy számú hallgatóság és a presbitérium jelenlétében a vizsgát, „kihallgattatván és megvizsgáltatván szép előmenetelt mutattak fel, különösen dicséretessé tette a tanító úr eljárását a főbeli számításban.”⁵⁷ A következő év jegyzése szerint a vizsgáztatás délután, egészen szürkületig tartott, a vizsgáról hiányzó sok diák megintésére a kormány intézkedése szerinti megrovást javasolta a vizitáció.⁵⁸

Az 1867-es kiegyezés után az 1868. évi 38-as törvény a tanügy gyökeres reformálását tűzte ki célul. A törvény értelmében a felekezeti iskolák továbbra is működhetek, bizonyos szabályok betartása mellett. Ezek értelmében nem taníthattak olyan személyek, akik valamilyen nyilvános képezdében nem végezték el az egész tanfolyamot és nyertek oklevelet. Akik nem rendelkeztek ilyen oklevéllel, azok az iskolákat vizsgáló hatóság előtt kellett tanításbéli jártasságukat bizonyítsák, az istentiszteleteken és temetéseken közreműködhetek.

1870-ben Göncz Mihály kántortanító került az árkosi iskola élére. 1871-ben az új törvény értelmében az iskolai tanév 8 hónapra bővült, minden iskolát működtető egyházközséghez, így Árkosra is rendelet érkezett, amelynek értelmében „falusi iskoláinkban ezután minden tanuló gyermektől a tandíj egy iskolai évre leszen 1 frt. o. értékben⁵⁹ – megjegyezvén, hogy ahol netán ennél magasabb díj

⁵⁵ Uo., 113.

⁵⁶ ÁUELvt., *Az Árkosi Unitária Szentegyház Számadásos Jegyző Könyve, kezdődött 1822, 220. Irattári levélt. sz.: 17.*

⁵⁷ ÁUELvt., *Árkosi unitárius iskola-vizsgálati Jegyzőkönyv-1853-ban kezdődőleg...*, 7., Lvt. sz.: 9.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Osztrák értékben.

lenne jelenleg szokásban ezen magasabb tandíj fizetés ezután is érvénybe marad, ahol a tandíjra nézve más nemű intézkedés van, s az természetben vagy földbirtok haszonvételével fizettetik azt, ott a tandíjnak ezen fizetés módja továbbra is megtartatik.”⁶⁰

Kiss Mihály árkosi lelkész-esperes esperesi naplójában nyomon követhetjük az egyházközséghez kiküldött és beérkező felekezeti iskolával kapcsolatos iratokat, így megtudjuk, hogy az esperes január 19-én kérést intézett az EKT-hoz, amelyben az egyházkör tanítói fizetésének emelését kérte, a tanév növekedése következtében megnőtt óraszám szerint.⁶¹

Az egyház ügyelt arra, hogy felekezeti iskolái a kívánt szintre emelkedjenek. Számos intézkedés, ajánlat érkezett az esperesi hivatalhoz, amelyeket Kiss Mihály esperes levélben közvetített az iskolát működtető egyházközségeknek és a felekezeti iskolák vezetőinek.

Vallásminiszteri utasításra Antal Károly tanfelügyelő Környei János *A tanító az iskolában*⁶² című könyvét ajánlotta az esperes figyelmébe a tanítók képzése érdekében. Ugyancsak ő hívta fel a lelkész figyelmét a Budapesti Magyar Királyi egyetemi nyomdában és a Ráth Mór könyvtáránál található, elemi népiskolák részére kapható tankönyvekre, valamint a *Gazdasági Kistükör* folyóiratra.⁶³ Érdekes bejegyzést találunk a naplóban április 14-én: a tanfelügyelő a földművelési, az ipar- és kereskedelmi minisztérium felajánlásában eredeti japán selyemmag beszerzésének a lehetőségét tudatja az egyházkör papjaival, tanítóival.⁶⁴

1870-ben két bejegyzést találtam az esperesi naplóban: egy októberi tanfelügyelői levelet, miszerint a természet- és vegytani iskolai eszközöket a bécsi W. I. Hanck cégtől szerezhetik be az iskolák,⁶⁵ illetve november 30-án a nevelésügyi miniszter iskolai naplók és bizonyítványok beszerzésére vonatkozó rendeletét a népiskolák részére.⁶⁶

1870-től kezdődően már a kiküldött minták szerint történtek a bejegyzések ezekbe az iskolai naplókba. A 234/1870. számú tanfelügyelőségi rendelet felszó-

⁶⁰ Egyházi főtanácsi rendelet 1871. szept. 3-ról, SUELvt, *Liber Memorialis sive Protocolum Eccleae Unitariae Sepsi Killyeniensis Mandata Regia Res Ecclesiasticas... Ab Anno 1809*, 126.

⁶¹ SUELvt., *Esperesi Napló kezdve 1870-be*, 3. Lelt. sz.: 2.

⁶² KÖRNYEI JÁNOS, *A tanító az iskolában. Rövid útmutató arra, miként lehet a népiskolában jó fegyelmet tartani s helyesen oktatni* (Budapest: Lampel R., 1869).

⁶³ SUELvt., *Esperesi Napló kezdve 1870-be*, 4. Lelt. sz.: 2.

⁶⁴ Uo., 8.

⁶⁵ Uo., 17.

⁶⁶ Uo., 21.

lította az egyházközségek lelkészeit, hogy október 1-jére a mindkét nembeli tanítóes gyermekek névsorát állítsák össze, és hassanak oda, hogy az iskolai tanításon az illető diákok vegyenek részt. A levél 10 pontban sorolja fel azokat a hiányosságokat, amelyek kiigazításra szorulnak. Azt is megjegyzi, hogy amennyiben egy iskola háromszor kap megrovást hiányosságok miatt, az az intézmény bezárását vonja maga után.⁶⁷

1871-ben esperesi körlevél útján szorgalmazták az iskolákban a testgyakorlat és a gyümölcsfaoltás tanítását.⁶⁸ 1871. október 27-én levél érkezett Kiss Mihály espereshez az EKT-tól, amelyben a közoktatási miniszter első megintését küldte az árkosi iskolának, mert a tornaszobák szűkösek és rosszak voltak, a tanulók nem voltak kellően ellátva tankönyvekkel, nem tartottak testgyakorlati órát, és a faiskola nem működött. Az esperes november 2-án küldte el válaszáat.⁶⁹ Az 1872-es tanév végén a vizsgáztató bizottság keserűen tapasztalta Árkoson, hogy a tavaszi munkaidő beálltával sok gyermek felhagyott az iskolalátogatással.⁷⁰

Bár a törvény továbbra is biztosította a felekezeti iskolák működését, Kiss Mihály esperes 1870. június 7-én a felekezeti iskolák községivé való átalakításával kapcsolatos utasítást kapott az EKT-tól.⁷¹ A *Keresztény Magvető* 1870. évi 2. számában közölte ezt a köriratot. A körirat az unitárius egyház álláspontját mutatta be e kérdésben. Eszerint a képviselő tanács nem ellenezte vagy akadályozta a községi iskolák állítását, azzal a megjegyzéssel, hogy az iskolaállításnak az 1868. évi törvények szerint kell történnie: például a községi iskoláknál az iskolaépületek és a tanítólakás építése a községet illeti. A tanító díjazásáról is a község gondoskodik, illetve a tantermek, földgömbbel, térképekkel, táblákkal és más tanszerekkel való elegendő ellátása ugyancsak a község felelőssége. Mindezek közpénzből való létesítése esetén az unitárius egyház hajlandó lesz a saját felekezeti iskoláját megszüntetni, főleg annak tudatában, hogy a községi iskolákban az unitárius gyermekek erkölcsi és hitbéli tanítását az egyházra bízták. Ha a törvény adta keretek között a község úgy döntene, hogy a felekezeti iskolát használná új épület építése helyett, az unitárius egyház ebbe is beleegyezik. Viszont a felekezeti iskola épületeinek, értékeinek a község tulajdonába való átadását szigorúan megtiltotta.⁷²

⁶⁷ Királyi rendeléses könyv. 234/1870 Tanfelügyelőségi felhívás, 118.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ SUELvt., *Esperesi Napló kezdve 1870-be*, 37. Lelt. sz.: 2.

⁷⁰ ÁUELvt., *Árkosi Unitárius iskola-vizsgálati Jegyzőkönyv- 1853-ban kezdődőleg...*, 20., Lvt. sz.: 9.

⁷¹ Uo., 11.

⁷² „Különfélék”, *Keresztény Magvető* 5. évf., 2. sz. (1870): 157.

A felekezeti iskola községivé alakítása

Kisgyörgy Zoltán újságíró egyik cikkében⁷³ azt írja, hogy 1869-ben az árkosi reformátusok is alapítottak felekezeti iskolát, a két iskolát 1871-ben Veress Tamás református kurátor javaslatára egyesítették, és községi oktatási intézmény lett belőle. A községi iskola korai története némileg ellentmondásos / nem teljesen világos. 1875-ben a *Nemere* újság közölte Kolcza Lajos árkosi református lelkész beszédét, amelyet az új iskola alapkövetételekor mondott. Ebben a következőket olvashatjuk: „Lezajlott két év már, mióta községünkben »községi iskola« címen létesített nevelő, oktató intézet fennáll.”⁷⁴ Ez 1873-at jelentene. Kiss Mihály esperesi naplója szerint 1873. október 25-én érkezett hozzá a püspökségről felhívás és felvilágosítás az árkosi községi iskola felállításával kapcsolatban.⁷⁵

Egy biztos, az átalakítás nem ment egyszerűen. Október 27-én az esperes levelet intézett a kolozsvári egyházi főjegyzőséghez, amelyben értesítette a hatóságot több árkosi unitárius lakos tiltakozásáról a felekezeti iskola átalakításával kapcsolatban, ugyanakkor kérte az EKT határozatát a kérdésben.⁷⁶ Október 30-án újból írt az EKT-hoz a községi iskola létrejötte körüli gondokkal kapcsolatban. Ezekről részletesebbet nem tudunk meg, a szűkszavú naplóbejegyzésen kívül nincs más adatunk. Veress György árkosi ügyvéd szintén írt az EKT-nak az árkosi iskola ügyében, mely levél tartalmát szintén nem ismerjük. Az EKT november 26-án levélben utasításokat küldött Göncz Mihály tanítónak. Az egyházi főhatóság Kiss Mihály esperesnek küldött egy iratot december 12-én, amelyben értesítette az esperest, hogy az iskola körüli viszályok elcsendesítése érdekében békebiztosokat neveztek ki és küldenek Árkosra.⁷⁷ Az egyházközség számadási jegyzőkönyvének egyik megjegyzése vélhetően a Göncz Mihály tanítónak küldött utasítással kapcsolatos:

„Az oskola nemüleg ellent mondás mellett községivé vált, ahol vagynak az unitárius Gyermek is, de úgy tűnik fel, hogy ott vallás tanítás nem foly, pedig arról az illető Törvényhozás gondoskodott,

⁷³ KISGYÖRGY Zoltán, „Új iskolaszárny épül Árkoson”, *Háromszék*, 2013. június 19., <https://www.3szek.ro/load/cikk/60854/uj-iskolaszarny-epul-arkoson>, megnyitva: 2024. április 6.

⁷⁴ KOLCZA Lajos, „Tekintetes szerkesztő úr!...” [a lelkész szerző tudósítása], *Nemere* 5. évf., 49. sz. (1875. június 19.): 198.

⁷⁵ SUELvt., *Esperesi Napló kezdve 1870-be*, számozatlan oldal. Lelt. sz.: 2.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

ezen okból a vizsgáló szék is megrendeli oskola tanító Göntz Mihály a[tyánk]fiának, hogy a Törvény által szabott utakon az unitárius fiu és Leány Gyerekekkel a Vallás tanítást gyakorolja és mivel a nagyszámú Szentegyház nemcsak ohajtja sőt kéri is írt Tanító a[tyánk]fiát arra, hogy vasárnap reggelenkénti Templomozásra a tanuló Gyermekeket, mint eddig úgy ezután is magához azokat felgyűjtse, azokat a Templomba vezesse, ez okból ezt megtenni írt Tanító aty[ánkfi]a köteles lesz.”⁷⁸

1874. január 3-án a püspöki hivatalhoz írt levelében Kiss Mihály esperes az árkosi községi iskolában folytatandó vallás- és énektanításról írt. Az unitáriusok végül elfogadták a községi iskola létrehozását. A korábbi tiltakozás okát nem ismerjük, mert az egyházközség levéltárában nincs erre vonatkozó adat. 1874. június 22-én az esperes felterjesztette Kolozsvárra annak a gyűlésnek jegyzőkönyvi kivonatát, amelyen az egész unitárius közösség elfogadta a községi iskolát, beleegyezve ennek működésébe.⁷⁹ Szeptemberben Kiss Mihály esperes iskolatanácsosi minőségében tudósította Kolozsvárt, hogy az iskolaszék megválasztotta Cserei Gyula tanítót véglegesen a fiúk tanítójának, és Göncz Mihályt ideiglenesen a lányok tanítójának. Az 1874-es esperesi vizitációs jegyzőkönyvbe csak ennyit jegyeztek be: „A már községi intézkedést nyert oskolában vagynak unitárius részről 44 fiúk és 40 leányok.”⁸⁰ A következő évben pedig azt, hogy az iskola összes diákja unitárius: 53 fiú és 39 lány.

Az unitárius egyház ezután is érdekelt maradt felekezete diákjainak iskolai tanulmányaival kapcsolatban. Kiss Mihály esperes 24/1874 számú leiratában elrendelte, hogy „ahol községi iskolák vagynak az ott tanuló unitárius tanoncok mit és minő eredménybeli tanulásáról az illető lelkészekről értesítés leszen a május végi Iskolavizsgálat után az Esperesi hivatalhoz beküldendő”. A miklósvári unitárius egyházkör népességi adatai szerint 1875-ben Árkoson a 291 unitárius fiúgyermekből 53 járt iskolába, a 234 lány közül pedig 39. 1874. december 21-én Kiss Mihály esperes felküldte „helybenhagyás és megerősítés végett” azt az egyházközségi jegyzőkönyvi határozatot, amely szerint az egyházközség a Várkertből 1200 négyzetöl területet elad a községnek új községi iskola építése érdekében.⁸¹ 1/1875-ös számmal megérkezett a válaszlevél, amelyben az EKT helyben-

⁷⁸ *Az Arkosi Unitária Szentegyház Számadásos Jegyző Könyve...*, 237.

⁷⁹ *Esperesi Napló kezdve 1870-be...*, számozatlan oldal.

⁸⁰ *Az Arkosi Unitária Szentegyház Számadásos Jegyző Könyve...*, 239.

⁸¹ *Esperesi Napló kezdve 1870-be...* számozatlan oldal.

hagyta a közgyűlés területvásárral kapcsolatos határozatát, maga is úgy látva, hogy a templom közelében épülő iskola előnyös lesz a nagy számban vásárt óhajtó közgyűlési tagokra nézve. Az irat megjegyzi, hogy ebben az esetben nem alkalmazható az EKT 1840-es rendelete, mert nem területátadásról, hanem rendes vásári eladásról van szó. Az EKT felhívta az egyházközségek figyelmét az érvényben levő közrendeletekre:

„midőn valamely községben községi iskola állíttatik, még pedig úgy, hogy annak felállításában illető ekklézsiánk is érdekeltetik, az ekklézsia javaiból semmit nem lehet elidegeníteni, hanem a felállítás módozatai mindig szerződés által állíttassanak meg s a szerződések jóváhagyás végett mindig előlegesen küldessenek fel az E.K. Tanácshoz.”⁸²

A főhatóság még egy pont beiktatását kérte a szerződésbe:

„tétessék bé a szerződésbe, hogyha a községi iskola bármikor megszűnnék, s a helyiség nem iskolának használtatnék, vagy az iskola magyar nemzetiségünkkel ellenkező irányú lenne, a most eladott telket, az Ekkl[ési]a, a vételár visszafizetése mellett visszavehesse, s a bárki által tett építményekért, semmi kártérítést se légyen köteles fizetni.”⁸³

A telekvásár és az iskolaépítés vezetője Veress György ügyvéd volt. A vásár megejtése után azonban a kifizetés késlekedett. Veress Györgyöt meghívták az egyházközségi közgyűlésre a helyzet tisztázása végett. A közmegbecsülésnek örvendő ügyvéd mint iskolaszéki elnök az oktatási minisztériumnál járt közben pénzbeli támogatás szerzésért. A február 14-én tartott közgyűlésen egy olyan leiratot mutatott be a közgyűlés előtt, amelyet az oktatási minisztérium küldött le a háromszéki vármegyei tanfelügyelőséghez, mely irat szerint az oktatási minisztérium 600 forintnyi készpénzt utalt át a területet eladó unitárius ekklézsiának. A pénz az 538. számú betétkönyv tanúsága szerint a Háromszéki Takarékpénztárba február 24-én, 290-es tételszámmal érkezett meg. Veres György az egyház-

⁸² Brassói Unitárius Egyházközség Levéltára [a továbbiakban BUELvt.], *Háromszék-Miklósvárköri Esperesi Levéltár kezdve 1875-től*, püspöki hivatali szám: 219/1877. Lvt. sz.: 1877/48.

⁸³ ÁUELvt., *Árkosi unitárius egyház mindennapi Jegyzőkönyve 1875-k évben kezdve*, 2.

község gondnokának átadta a betétkönyvet. Ugyanakkor beszámolt a közgyűlésnek arról, hogy a fennmaradt összeg elnyerése érdekében már megtette a kellő lépéseket a minisztériumnál.

1875. június 10-én, kevés érdeklődő jelenlétében, ünnepélyes keretek között megtörtént a községi iskola alapkövetétele. A *Nemere* újság Kolcza Lajos árkosi református lelkész alkalmi tudósítását közölte: „Az ünnepélyes szertartás f. hó. 10-kén, 7 órakor tartatott, mikor az iskolaszéki elnök T[e]k[intete]s Veres György úr, szívélyes barátsággal felszólította, a már azelőtt pár nappal történt egyezkedés folytán az unitárius és ref. lelkészeket, hogy a vallásos szertartást az alapkövetételénél vigyék véghez.”⁸⁴

Kolcza Lajos lelkész beszédéből kiérződött a községi iskola létrehozását megelőző viszályok hangulata:

„Lezajlott két év már, mióta községünkben »községi iskola« címen létesített nevelő, oktató intézet fennáll. A kedélyek sokáig izgatottak voltak, sőt dühösen forrongtak, felforgatni, összetörni ohajtván legszentebb cél megvalósítását. De hála égnek, mindazon fergetegek, melyek megbuktatására valának irányítva, mint a haragvó tenger felzúdult hullámai elcsendesültek, elsimultak. [...] Vessük a feledés fátylát a múltra, amidőn ma letesszük alapkövét, azon örök időkre fennálló, a nemzet szellemi, erkölcsi mívelődését, anyagi jólétét, boldogságát nagymértékben elősegítő intézetnek, [...] és a tette lelkesültség szent elhatározásával eltelve, üljünk ma örömnepet.”⁸⁵

Kiss Mihály esperes alkalmi imát mondott, majd Veress György elvégezte az iskola alapkövének formális letételét. Az ünnepség végeztével a hallgatóság szétoszlott. A munkálatok nagy erőbedobással folytak, így az iskola novemberre készen állt. Közben az EKT október 24-i gyűléséről két leirat is érkezett az esperesi hivatalhoz, amelyek témája a községi iskola volt. Az egyik arra a helyzetre vonatkozott, hogy némely eklézsia, kikerülve az EKT-t, csatlakozott a községi iskolához, és a saját felekezeti iskoláját beszüntette. Ezzel kapcsolatosan az EKT felkérte az esperest, hogy a községi vagy állami iskolákhoz szerződéssel csatlakozó egyházközségektől a szerződések másolatát küldje fel az egyházi főtanácshoz, azon eklézsiai esetében pedig, ahol nem kötöttek szerződést, számoljon be a

⁸⁴ KOLCZA, „Tekintetes szerkesztő úr!...”, 198.

⁸⁵ Uo.

csatlakozás módozatáról, illetve a belső emberek és a községi iskola közötti viszonyról. A másik leirat azt a kérdést taglalta, hogy a községi iskolákban a pap, illetve mester köteles-e vallásra tanítani a gyermekeket. Addig is, amíg az EKT e kérdésben dönt, a főtanács úgy határozott, hogy – mivel a gyermekek vallásos oktatása nem nélkülözhető – „oly helyeken, hol községi iskolák vannak, ekklézsiái mester a[ty]a[fi]a[i] mint akik különben is teljes iskolatartásra és tanításra kötelesek – a községi iskolába járó mindkét nemű gyermekeket a vallásban oktassanak.”⁸⁶

Árkoson a falu közössége közmunkával végezte az építés nagyrészét, a gyors tempóban haladó munkálatok terhe sok panaszt csalt az emberek szájára: „átkozva azt, ki még megpendítette is, hogy iskola épüljön.”⁸⁷ Az iskola építésével kapcsolatos számadatokat nem találtam, az ezen évekre szóló falugyűlési jegyzőkönyvek hiányoznak. Az 1942-es iskolai jelentésben találtam utalást erre: „Az iskola építés költségeit a község hordozta. Állami segílyt valószínűleg kapott. Megállapítani nem tudtam, mert a községnél sem jegyzőkönyvet, sem számadást nem találtam meg.”⁸⁸

Az elkészült, de még fel nem avatott iskoláról *Amit régen vártunk* címmel beszámoló jelent meg a *Nemere* újságban november 25-én, ebben a cikkíró részletesen ismertette az elkészült épületet:

„Tágas, kövezett térről, művészien faragott négy szürke kőlépcső⁸⁹ vezet az épület folyosójára. A folyosó köríveit ugyancsak szürke kő oszlop tartja, melyeknek talapjai, mint valami »rococo« néznek ki. A folyosóról jobbra menve, ott találjuk az egyik tanítói lakot, konyhával, kamrával, melyből egyszersmind a padlásra (hiúba) följárás is van.

A tanítói lakból kijőve jobbra ott van két táncz terem, szembe nyíló ajtókkal, három északra nyíló ablakkal. A két tanterem között

⁸⁶ BUELvt., *Háromszék-Miklósvárköri Esperesi Levéltár kezdve 1875-től*, lvt. sz.: 1875/38.

⁸⁷ VÁRKERTI, „Amit régen vártunk. Árkos, 1875. nov. 25.”, *Nemere* 5. évf., 97. sz. (1875. december 4.): 390.

⁸⁸ ÁUELvt., *Lelkeszi jelentés 1942, 1939–1942-es iratcsomag*.

⁸⁹ A Várkerti álnéven megírt beszámolóban álló, az árkosi iskolaátadási bált megrendező bizottság által valótlanul érzett állításokra címtelen választ írt a bizottság, ebben pontosítják, hogy a Várkerti által szürke kőnek nevezett lépcső valójában gránit. Ld.: [az iskolaátadási bált rendező bizottság], „cím nélküli közlemény”, *Nemere* 5. évf., 100. sz. (1875. december 15.): 1.

ismét van egy folyosó, mely a külső udvarra vezet. Így éppen balra találjuk a másik tanító lakot, mellyel szemben van a harmadik táncz terem, ez is északra nyíló ablakkal. A tanítói lakok ablakai délre nyílnak, honnan gyönyörű kilátás van a vidékre. De a kilátás mellett legfőbb az, mire épp legnagyobb szükség van: a tiszta, egészséges levegő, mely e helyet legalkalmasabbá tette arra, hogy itt állíttassék fel a Múzsák temploma.”⁹⁰

A cikkíró hangsúlyozza ezen új iskolában való tanulás előnyeit: a régi túlszűfolt iskola helyett a három, tágas teremben való tanítás lehetőségét, valamint azt, hogy az addig egy tanítóval folyó tanítás helyett három tanügyi személy végezheti áldásos munkáját. Az épületek belső kialakítására térve a szerző – miután hangsúlyozza a tantermek kellő kiképzését –, rosszállóan szól a termek felső és alsó padlózatáról: „a leghanyagabb munkát látjuk azokon végig vonulni. Talán a deszka, vagy a mesterember hanyagsága okozta? Úgy látszik, mindkettő. A deszka rossz volt, a mesterember pedig nem jó.”⁹¹

A padok beszerzésére egy táncestélyt szerveztek, melynek bevétele 113 forint volt. A községi iskolát ünnepélyes megnyitóval adták át 1875. november 28-án. Pont az átadás napján az EKT levélben fordult az esperesi hivatalokhoz, hogy „a lehető közegek – különösen a falusi iskolás igazgatóságok útján eszközölni szíveskedjék, hogy a tanköteles gyermekek és növendékek, valamint a mindennapi rendes, úgy az ismétlő iskolába is szorgalmasan eljárjanak.”⁹²

Az árkosi iskolából kikerült tehetséges diákok továbbtanultak a kollégiumokban. Jól példázza ezt egy levél, melyet 1876. július 24-én küldött Pap Mózes⁹³ Kolozsvárról Kiss Mihály esperesnek, melyben felkérte a lelkészt, hogy szóljon a vakációt éppen Árkoson töltő Árkosi Nagy Sándor kolozsvári diáknak, hogy ki nevezte Bethlenszentmiklósrá tanítónak, és arra kéri az ifjút, hogy foglalja el állomását az őszi kepehordás előtt, mert „ebből neki lesz haszna”⁹⁴

Az országos törvény előírta, hogy minden iskolát működtető testület köteles minden tanítója után 12 forintot fizetni az országos néptanítói nyugdíjalapnak. Viszont azok az eklézsiák, melyeknek felekezeti iskolái megszűntek, és a gyerme-

⁹⁰ VÁRKERTI, „Amit régen vártunk...: 390.

⁹¹ Uo.

⁹² BUELVt., *Háromszék-Miklósvárköri Esperesi Levéltár kezdve 1875-től*, lvt. sz.: 1875/41.

⁹³ Pap Mózes (1830–1914) egyházi főjegyző.

⁹⁴ *Esperesi Levéltár kezdve 1875-től...*, lvt. sz.: 1876/19.

kek községi vagy állami iskolába jártak, többé már nem voltak iskolát fenntartó testületek. Ezért az EKT felszólította az esperesi hivatalokat, hogy jelentsék, körükben hol található községi vagy állami iskola, illetve felszólította az espereseket, hogy a községi iskolát működtető helyiségekben tiltsa be a díj befizetését. Továbbá azokban az iskolákban, ahol nincs tanító, és a lelkészek tanítják a gyermekeket, szintén nem kell néptanítói nyugdíjalapot fizetni.

Az árkosi egyházközség 1877. október 21-i keltezéssel levelet kapott a telekvásárral kapcsolatban, miután némely árkosi egyháztag a főtanácshoz folyamodott elégedetlenségével. A felszólító levélben a főtanács felkérte az esperest, hogy tegyen jelentést arról, hogy az iskolának szánt telket a megvásárló, vagyis a község kifizette-e teljes mértékben, nemfizetés esetében pedig milyen intézkedéseket tett az egyházközség, illetve a vásárló.⁹⁵ 1878. április 20-án a falusi közgyűlésen terítékre került a kérdés: Veress György ügyvéd beszámolt a fejleményekről. Eötvös József felelős miniszter – évenkénti 100 forintos törlesztés kötelezettsége, a község érdemleges szavatossága és kellő telekkönyvi biztosítás mellett – 600 forintos kamatmentes kölcsönt engedélyezett a községnek, megjegyezve, hogy „ezen összeg, mihelyt a biztosítás a köz alapítványi királyi ügyigazgatósággal egyetértőleg kiállítatik s ez után a kötelezvény kikészítettik, azonnal utalványoztatik.” Ugyanakkor felszólította az illetékeseket, hogy a régebben kiadott 200 forintról, a nemrégiben átadott 140 forint 15 krajcárról és a 600 forintnyi államszegélyről szóló okmányokat a tanfelügyelőséghez adják be. Az államkölcsön biztosítása érdekében a telekkönyvben szereplő javakat ajánlotta fel a község biztosításként. Ezzel a feladattal az iskolaszéki elnököt, Veress György ügyvédet bízta meg.⁹⁶

A Vallás- és Közoktatási Minisztérium egyik fontos feladata a minőségi tanítás biztosítása volt. 1877 januárjában a minisztérium figyelmeztette az EKT-t az iskolai könyvtárak létesítésének fontosságára. Az EKT kérdést intézett az egyházköri közgyűlésekhez, hogy mi módon és milyen alapból hozható létre iskolai és népi könyvtár.⁹⁷

A községi iskolában folyó tanítással kapcsolatban egy érdekes esetre bukantam a falu közgyűléseinek jegyzőkönyvében: 1877. november 14-én Árkosi Veress Sándorné, Rádúj Jánosné, Kisgyörgy Mihály, Goldstein Jákob és más, 12 éven alóli tanköteles gyermekek szülei megjelentek a gyermekeikkel a képviselő-

⁹⁵ Uo., 1877/47.

⁹⁶ *Árkos falugyűléseinek jegyzőkönyve, 1877–1888*, Háromszék levéltára, Az Állami Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, Sepsiszentgyörgy, fond 351/2., 18.

⁹⁷ BUELvt., *Háromszék-Miklósvárköri Esperesi Levéltár kezdve 1875...*, lvt. sz.: 1877/19.

ség előtt a gyűlésen, hogy panaszt tegyenek Fábián Károly községi tanító ellen, aki „barbár módra” pálcával úgy elverte a diákokat, hogy ezek teste eldagadt és „elszederjesedett”, akárcsak a katonaságnál való 25 vagy 50 botütéssel büntetett katonák esetében. A falu vezetősége, miután meggyőződött a sebek valóságáról, és mivel az iskolai tanszék többszörös panaszbenyújtás után sem tett semmit, sőt ezen esetben is a szülőket az iskolaszéki gondnokhoz utasította, a képviselő-testület elhatározta az illető tanítónak a tanfelügyelőségre való feljelentését megfeddés céljából, azzal a kéréssel, hogy a tanítót jövőre tegyék át máshova. A tanítónak pedig elrendelték, hogy „a tanköteles gyerekekkel bánják keresztényi módon, mivel a gyerekek úri hatalommal tartva sem akarnak iskolába menni, s a gyermekek szülei, megvert gyermekeikkel nagyobb meggyőződés végett utasítottak a M[é]l[óság]g[o]s tanfelügyelő Úrhoz.”⁹⁸ Ugyancsak a falusi képviselőség határozta el az iskola tűzifájának beszerzési módját is: 1877-ben az iskola 37 forint 50 krajcár állami segílyt kapott erre a célra, a pénzt az iskolaszék átutalta a község pénztárába, és ebből a község Bölön erdeiből 12 öl száraz fát vásárolt az iskolának úgy, hogy „ez legyen elegendő a most béállított tanévre, mind a tanterem fűtésre, mind pedig a tanítók által használandó termek fűtésire más egyebűn a szükséges tűzifa megadása szűntessék bé.” Rá egy évre a képviselőség úgy határozott, hogy még májusban a szegény tanulók szülei a Középhegy erdeiben 18 öl jó kemény fát vágjanak ki, amit a módosabb tanulók szülei az iskolához szállítsanak. Azt is megjegyezték, hogy a szegény tanulók szülei nem fizettek tandíjat, és másféle terheket sem tudtak hordani.⁹⁹ 1880-ra viszont a község már nehezebben akarta a tüzelőfát biztosítani az iskola számára, mert az iskola nem nyújtotta be az 1878-as és 1879-es évekre való számadását felülvizsgálatra. A képviselőség ennek benyújtásától tette függővé a tűzifa beszerzését.

Nehézségek adódtak a felekezeti iskolából a községi iskolába került unitárius tanítók esetében is. Mivel nem mindenki rendelkezett államilag elismert tanképesítési oklevéllel, ezért egyeseket nem ismertek el rendes tanítóként a községi iskolákban. A minisztériumhoz küldött főhatósági kérésre válaszolva a Vallás- és Közoktatási Minisztérium figyelmeztette a főhatóságot, hogy a törvény szerint még a felekezeti iskolákban is csak elismert oklevéllel lehet alkalmazni tanítót. Az EKT elrendelte az ilyen oklevéllel nem rendelkező tanítóknak, hogy a szé-

⁹⁸ *Árkos falugyűléseinek jegyzőkönyve, 1877–1888*, Háromszék levéltára, Az Állami Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, Sepsiszentgyörgy, fond 351/4.

⁹⁹ *Árkos falugyűléseinek jegyzőkönyve, 1877–1888*, Háromszék levéltára, Az Állami Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, Sepsiszentgyörgy, fond 351/2., 22.

kelykeresztúri vagy kolozsvári képezdénél kérjenek egyévi haladékot, és aztán tegyék le a szükséges vizsgát.

Az egyházközség számadási jegyzőkönyve szerint 1879-ben a községi iskolában 61 fiú és 47 lány tanult, mind unitáriusok voltak. 1880. április 18-án a község képviselősege úgy határozott, hogy egy tanítónak való szállás és két tanítónak való kerthelyiség biztosítása érdekében bérleti szerződést köt Szabó Bénéiammal, akinek a Vár utcában volt egy telke házzal, gyümölcsöskerttel és veteményessel együtt, 60 forintért. Ez az összeg az iskolapénztár 48 forintjából és a község biztosította 12 forintból állt össze.¹⁰⁰ Egy újabb bővítésről olvashatunk a falu jegyzőkönyvében 1882-ből, amikor elhatározták, hogy az iskolahelyiség mellé egy tanítónak istállót és fásszínt építenek.¹⁰¹

Az 1884-es tanévkezdés előtt, június 27-én a minisztérium felhívást intézett a püspökséghez a dúló kolerajárvány miatt: az iskolák tisztán tartását és az egészség szempontjából veszélyes állapotok megszüntetését rendelte el.¹⁰²

A vallástanításban való minőségi visszaesést észlelve, Ferenc József püspök levélben fordult espereseihez, amelyben a vallástanítást és a konfirmációra való felkészítést érintő megfigyeléseit és javaslatait küldte el. Ebből idézem az iskolai vallástanításra vonatkozó részt:

„Népiskoláinkban a tantárgyak folytonos szaporodása, valamint több ekklézsiánkban azoknak községivé vagy államivá változtatása következtében mindinkább előtérbe kezd lépni az a kérdés, hogy mi módon biztosíthatjuk egyházunkban a vallástanításnak, ha nem nagyobb, legalább eddigi sikerét s jövőre is kiható eredményre. S nekem úgy tetszik, hogy nem messze az az idő, midőn e tekintetben lényeges reformokat kell behoznunk, főleg az által, hogy a vallástanítást általában a lelkész karra bízuk, ezeknek kötelességévé tegyük, miután iskolamestereink illetőleg tanítóink nagy része ma holnap nem is a mi iskoláinkból kerül ki s ha szinte vallásunk alapelveit ismerik is, azok nem vállnak úgy vérökné, mint azelőtt, mikor iskola mestereink egyszersmind papjelöltek is voltak, s mint ilyenek a tanítói kathedrából bármikor a templomi kathedrába léphettek.”¹⁰³

¹⁰⁰ Uo., 68.

¹⁰¹ Uo., 120.

¹⁰² ÁUELvt., EKT sz. 143/1884.

¹⁰³ BUELvt., Háromszék-Miklósvárköri *Esperesi Levéltár* ..., lvt. sz.: 10/1885.

A felekezeti iskolák községivé való alakításával a tanítómesterek száma egyre apadt. Az 1884-es püspöki jelentés szerint „az iskola-mesterség inkább csak cím, mert a községekben állami iskolák s tanítók lévén, tisztük alig terjed egyébre az énekvezérségnél”.¹⁰⁴ 1886. október 30-án Ferencz József püspök törvényjavaslatot nyújtott be a tanügyminisztériumhoz az unitárius belső emberek községi iskolákban való alkalmazása érdekében. Az akkor érvényben levő választási törvény 1845-ből való volt. Ami a községi iskolában tanító unitárius vallású alkalmazottakat illeti, a javaslat így szólt: „Amely ekklésia iskoláját községivé változtatja vagy változtatta, tehát maga felekezeti iskolát nem tart, de a községgel oly szerződést köt, hogy a községi tanító vagy segéd tanító unitárius vallású, s mint ilyen egyszersmind énekvezér legyen az ekklésiában, a községi tanítónak vagy segédtanítónak énekvezérré leendő kirendelése az esperes felterjesztésére ez alapon történik a püspök által.”¹⁰⁵ Érdekes adatot közöl a püspökség 1886-ban: az unitárius egyház 6350 tanköteles 6-12 éves tanulót tartott nyilván, ebből 4823 tanuló járt iskolába. Az EKT felszólította az egyházköröket, hogy ahol még nem alakultak meg a nevelésügyi bizottságok, ott minél hamarabb hozzák létre még akkor is, ha a megalakuló bizottság a községi iskolákban csak a vallásoktatást felügyelheti.¹⁰⁶

1886. április 23-án a falu közgyűlése elhatározta, hogy az iskola köré belkeretet hoznak létre, a szükséges deszkához és sásfákokhoz a cserefát az iskola erdőjéből hozták, a munkálatok anyagi fedezetét, 49 forint 50 krajcárt a község pénztárából biztosították.¹⁰⁷

Az árkosi községi iskolában való helyzetre az 1888-ban megtartott püspöki látogatás jegyzőkönyve nyújt rálátást:

„Örömmel vette, szemlélte a püspöki vizsgálószerk az árkosi község nevelésügy iránti buzgalmának szép jelét, azon díszes oskolában, melynek létesüléséhez hozzájárult. Az oskolában van 3 terjedelmes, szép tanterem, 1 rendes és 1 segéd tanítói lak és egy tanító számára kerthelység. Az oskolában a tanulók a törvényes 6 osztályra beosztva taníttatnak. A tankötelesek száma 6-12 évesekig össze-

¹⁰⁴ GÁL, *A kolozsvári unitárius kollégium...*, 550.

¹⁰⁵ ÁUEL., EKT sz.: 34/1886., *Törvény javaslat az unitárius belső emberek választásáról és rendeléséről*.

¹⁰⁶ Uo., EKT sz.: 52/1886.

¹⁰⁷ *Árkos falugyűléseinek jegyzőkönyve 1877-1888*, Háromszék levéltára, Az Állami Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, Sepsiszentgyörgy, fond 351/2, 209.

sen 119, ebből fiú 62, leány 57, iskolába járt 94, ebből fiú 49, leány 45, nem járt 25 – ebből fiú 13, leány 12. Ezeknek iskolába nem járását részben a szegénység okozta, azonban ajánlja a püspöki vizsgálószerk a szülőknek, hogy lehetőleg igyekezzenek gyermekeiket iskoláztatni. Az ismétlő tankötelesek száma 13-15-ig összesen 44, ebből fiú 21, leány 23. Iskolába járt összesen 11, 4 fiú és 7 leány, nem járt összesen 33, 17 fiú és 16 leány, amely számból azonban egy rész szolgálatban más községben van vagy pedig ipari tanoncz s collegium iskoláztatás alatt van.

A vallástanítást úgy a rendes, mint az ismétlősöknél a helybeli énekvezér tanító eszközli, 4 órán hetenként, azaz szerdán és szombaton 2-2 órás tanítással. A püspöki vizsgálószerk a növendékek fennjelzett vallás tanítását az írt heti és órás számban tudomásul veszi ugyan, azonban tekintve a hovatovább mindinkább növekedő erkölcsös élet lazulását minek oka főleg az ifjú nemzedék vallástárgyakban nem eléggé megszilárdításában kereshető, ajánlja és megrendeli, hogy a növendékek a vallásban, az éneklésben minél szorgalmasabban oktattassanak. Különösen a nyári vasárnapokon s a vasárnapi délutáni templomozáskor tartatni szokott tanításra nézve, fordítson az egyház belső ember kara egész odaadást és szorgalmat.”¹⁰⁸

1889. november 23-án megválasztották a községi iskola új iskolaszéki vezetőségét, tagjai között találjuk báró Szentkereszty Bélát, Csifó Salamon unitárius lelkészt és Cserei Gyula tanítót is. 1890-ben a Bölönben tartott egyházköri közgyűlésen az árkosi iskolára vonatkozóan megjegyzi a jegyzőkönyv: „Feltűnő Árkoson, hogy aránylag kevés tanuló gyakorolta az iskolába járást, mihez helybeli lelkész kívánja, hogy rovatos ívet kérne, annak is a kitűntetéséért, hogy miért nem járnak iskolába?” Az egyházközség számadási jegyzőkönyvéből a számadatok nem ezt bizonyítják: tanköteles volt 54 fiú és 69 leány, ebből iskolába járt 46 fiú és 54 leány. 3 fiú eltávozott, 3 leány iparos, 2 fiú szolgál, 4 leány szolgál, 9 „fejletlen és állandóan beteges”, 2 meghalt.

Az évenkénti körli közgyűléseken bemutatott iskolaügyi jelentések tájékoztatnak a községi iskolában tanuló unitárius diákokról, tanításukról. Például 1893-ban a jelentés megjegyzi, hogy 22 leány a faluból a kőröspataki zárdabéli

¹⁰⁸ ÁUElyt., *Árkosi unitárius Egyház vizsgálati Jegyzőkönyve 1886 év-től, számozatlan oldal.* Lvt. sz.: 19.

katolikus iskolába jár, ennek kivizsgálására figyelmeztetik a lelkészt.¹⁰⁹ Az esettel kapcsolatban gazdag levéltári anyagot találtam az árkosi egyházközség levéltárában. 1894. novemberében Csifó Salamon lelkész a 119. sz. átiratában azon árkosi lányok teljes névsorát kérte a kőröspataki iskolától, akik a helyi Gróf Kálnoky Félix Ludmilla, Imre és Pál Intézetbe¹¹⁰ jártak iskolába.

Kozma Imre, az intézet rektora november 14-én válaszolt a lelkésznek: „[...] küldöm a kívánt névsort: Egyúttal becses tudomására hozom a tiszt. Lelkész úrnak, hogy óhajtságának megfelelőleg az árkosi unit. vallású leánykákat magam személyesen utasítottam a vallás órákon való pontos eljárásra. Azt magam is tapasztalom, hogy az unit. vallás tanítását illetőleg zavar van, de ez nem az intézetből indul ki.”¹¹¹ Megjegyezte, hogy az iskolai év kezdetén jelezte a helybeli unitárius lelkésznek az iskolai vallásórák időpontját, de ezek eltértek az egyháznaknál megszokott szerda és szombat délutántól. Így az iskolai vallásóra idején az unitárius lányok, különösen a téli időszakban ott maradtak az iskolában, ahol munkát adtak nekik. Ebből kifolyólag a lányok nem jártak unitárius vallásórára, sőt azt mondták, hogy ők saját falujukba kell járjanak vallásórára. November 27-én Lőfi Áron esperes levélben rendelte el az érintett lelkészeknek, hogy hivatalosan szólítsák fel a katolikus iskola igazgatóságát, hogy megfelelő órarendi időpontokon egy terem biztosítson az unitárius hitoktatás számára. Kozma Ferenc rektor levélben válaszolt a felszólításra: „[...] Sajnálattal kell a tiszt. Lelkész úr előtt is kijelentem azt, amit a kőröspataki és kálnoki unit. lelkész uraknak hasonló megkeresésére már kijelentettem, hogy ti. semmi esetben sem lehetséges, mert iskolai tantermeink csupán kettő van s ezekre nekünk is szükségünk van.”¹¹² Azzal érvelt, hogyha az egyiket az összevont unitárius vallásórára átadják, akkor a másikat a református diáklányoknak kell átadni, így nekik nem marad. A következő év márciusában Lőfi Áron esperes levélben utasította az árkosi lányok szüleit, hogy a kőröspataki unitárius lelkész, Simó János által önként felajánlott helybeli unitárius iskolába rendeljék gyermekeiket vallásórára. Simó János vallo-mása szerint azonban „ímmel-ámmal teljesítik a gyermekek a vallás tanulásra való megjelenést, miért is az eredményére a felelősséget el nem vállalhatja”¹¹³ Az

¹⁰⁹ BUELvt., *Esperesti Vizsgálat Jegyzőkönyve a háromszéki unitárius egyházközségben az 1893. évi állapotokról*.

¹¹⁰ Az intézetet gróf Kálnoky Félixné alapította elhunyt férje és sógorai emlékére. Az iskola 1892-ben nyitotta meg kapuit Gróf Kálnoky Félix Ludmilla, Imre és Pál Intézet néven. Ld. <https://kalnokyludmilla.ro/index.php/hu/rolunk>, megnyitva: 2024. április 9.

¹¹¹ *Esperesi Levéltár kezdve 1875-től...*, lvt. sz.: 35/1894.

¹¹² Uo., lvt. sz.: 46/1894.

¹¹³ Uo. lvt. sz.: 18/1895.

ügy végül a püspökségig jutott, Ferencz József püspök levelet küldött az árkosi egyházközségnek azzal a meghagyással, hogy a közgyűlésen olvassák fel. Ebből idézünk:

„Főpásztori gondjaim között mindig a legelsőök közé tartozott s kell is, hogy tartozzék híveinkben az egyházhoz való ragaszkodást, szent vallásunk iránti szeretet ápolni, s lehetőleg fokozni és ahol ezekben ingadozást, avagy csak némi hiányt és fogyatkozást tapasztalok is, felemelni intő, jóakaró, atyai szavamat. Ez indít arra, hogy az árkosi szent ekkleziánkhoz intézzem e sorokat.”

Miután elismerően ír a szülők, gyermekeik neveltetése iránti gondoskodásról, mégis értetlenül áll az a tény előtt, hogy az árkosi lányok szülei Kőröspatakra adják gyermekeiket, a katolikus iskolába.

„De, miután Árkoson, helyt is van megfelelő s tudtommal elég jó iskola, valóban nem értem, nem tudom megmagyarázni magamnak ezt a jelenséget. [...] Amint már előre bocsátottam a sepsikőröspataki leányiskola lehet ugyan jó és szép iskola, amiben nem is kételkedem: de a gyermekeink abban éppen azt nem kapják meg, amire azoknak s általában a nép gyermekeinek legnagyobb szükségük van, ti. az ők hitökben való megerősödést, szent vallásuk és egyházuk szeretetét. [...] De ha előttem tán ismeretlen okoknál és előnyöknél fogva leánykáikat a helybeli iskola helyett mégis a S. Kőröspataki kath. iskolába küldik és ott taníttatják, akkor arra kérem, arra intem és figyelmeztetem az illető szülőket, hogy leánykáiknak saját hitökben és vallásukban való oktattatását ne mulasszák el, ne vegyék oly könnyedén, mint ahogy értesülésem szerint eddig vették. Mert higgyék meg, hogy szép dolog ugyan írni és olvasni tudni, de a legfőbb az Istent szeretni, benne bízni, s hozzá erős hittel ragaszkodni. Enélkül a világ összes tudománya semmit ér.”¹¹⁴

Nem tudjuk, mi lett a következőkben, tény, hogy a jelentésekben nem jelenik meg többet a kőröspataki iskolában járó lányok ügye.

¹¹⁴ BUELvt., *Háromszék-Miklósvárköri Esperesi Levéltár...*, püspöki hivatali szám: 238/1895, levéltári szám nélkül.

1896-ban 106 tanuló járt a községi iskolába, az alsó osztályokban Göncz Mihály énekvezér, a felső négy osztályban Csifó Salamon lelkész végezte a vallástanítást kitűnő eredménnyel. A tanítók műéneket is tanítottak a diákoknak, amiért külön elismerésben részesültek.

A községi iskola vezetősége változtatásokat akart eszközölni az iskola működésében, Csifó Salamon lelkész a főhatósághoz fordult megtudakolandó, hogy az egyházközséget mennyire érinti ez. A püspök 1896. május 15-én válaszolt hangsúlyozván, hogy az egyházközségek csak akkor érdekeltek a változtatásokban, ha a községi iskolák fenntartásához hozzájárultak.

„De, ha jól tudom, Árkoson semminemű viszonyban sem áll az egyházközség a községi iskolával. Következőleg az átalakítás sem érdekli különösen. Legfennebb ha a kántorságot lehetne annak idejében, amikor a jelenlegi kántor [Göncz Mihályról van szó, megj. M. A.] esetleg nyugalomba megy, összekapcsolni egy tanítói állomással, ha ti. ezt a szolgálat megengedné s ez úton aztán, talán a papi kepe alap javára lehetne fordítani. De erről most, tekintettel a tényleg meglevő fungens kántorra, szó sem lehet.”¹¹⁵

Az árkosi községi iskolában a vallástanítás dicséretesen folyt. A Székely Zsigmond kálnoki lelkészből és Hosszú Ferenc egyházi tanácsosból álló vizsgáztató bizottság jelentéséből megtudjuk, hogy 1898-ban az árkosi községi iskolában 112 diák tanult, és a rendes iskola mellett gazdasági ismétlőiskola¹¹⁶ is működött. A hitoktató Csifó Salamon lelkész munkáját kitűnőnek értékelték.

XX. század

1900. május 5-én a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter Nagy Lajos lelkészt nevezte ki az árkosi állami elemi iskola gondnokságának tagjává.¹¹⁷ 1908-ban az EMKE tanfolyamot indított nyolc vármegyében az analfabéták számára, rá egy évre Háromszék vármegyét is csatolták a programhoz, Kiss Sándor esperes felhívta az árkosi lelkészt és tanítót, hogy vegyenek részt a programban,

¹¹⁵ ÁUELvt, 1887–1900-as iratcsomag, lvt. sz.: 31/1896.

¹¹⁶ Ahol a nép gazdálkodással foglalkozik, és ahol legalább 40 ismétlő tanköteles van, a közoktatási kormány úgy rendelkezett, hogy a népiskola ismétlőtagozata gazdasági irányú legyen, így jöttek létre a gazdasági ismétlőiskolák.

¹¹⁷ ÁUELvt., 1887–1900-as iratcsomag, lvt. sz.: 21/1900.

ennek anyagi vonzata is lévén: „kik az oktatásban részt vesznek, mindenik analfabéta után, kiket írni és olvasni megtanítanak, 6 kor. díjban részesülnek, esetleg még jutalmat is kapnak a felmutatott eredményhez képest.”¹¹⁸ 1911-től az egyházközség nevelésügyi bizottsága évi jelentést tett az iskolai vallásitanításról, egészen az első világháború kitöréséig, 1914-ig. Ezekből részletes képet kaphatunk az árkosi állami, azaz elemi iskola életéről. 1911-ben az iskolában hatosztályú tanítás folyt, három férfi és egy nő tanító vezetésével. Ezek közül Cserei Gyula igazgató és Faluvégi András tanító unitáriusok voltak. A hittant Végh Benjámín lelkész, az egyházi éneket Nagy Dénes énekes tanította. A mindennapi iskolában 58 fiú és 58 lány tanult, haton kimaradtak. Ismétlő tanköteles volt 28 fiú és 17 lány. A mindennapi iskolában október 1-én kezdődött a tanítás, és május 28-án ért véget, az ismétlőiskolában november 1-én kezdődött, és ugyanazon a napon ért véget, amikor a mindennapi. Hetente 8 óra hittan és 3 óra egyházi énektanítás volt. A május 28-án tartott vizsga Vaska Béla lelkész vizsgabiztos jelenlétében történt, kiváló eredménnyel zárult. A vizsgabiztos jelentése szerint a tantervet betartották, megfelelő tankönyveket használtak, az iskolai diákok közül 150 unitárius vallású, ami a tankötelesek 67%-át jelentette. A vasárnapi istentiszteleteket átlagban 20-30 diák látogatta. A vizsga alkalmával 12 tanuló 7 korona 20 filléres jutalomban részesült. Az iskolában működött faiskola, könyvtár és dalkör. Nyári vasárnapi tanítás helyett a növendékek hetenként 3 órát a dalkör próbáin vettek részt, „több egyházi ünnepélyen énekeltek a lelkész vezetése alatt”.¹¹⁹ Olyan jó munka folyt az egyházi belső emberek részéről, hogy az 1913-as jelentés megjegyzi: „Hitoktató vizsgabiztos jelentése szerint lelkész hitoktató oly lelkiismeretes szorgalommal és szép eredménnyel tanította a hittant, hogy az egyházi Főhatóság elismerésére és jutalmazására ajánlja.”¹²⁰

A szép eredmények ellenére a társadalomban érződött egyfajta Istentől való elrugaszkodás, a szabadság szabadossággént való értelmezése, aminek a tanításra nézvést is súlyos következményei voltak. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 58395 sz. iratában, amelyet 1909. október 7-én adott ki, erre a helyzetre reflektált, és rendelkezett a rossz állapotok megszüntetéséről:

¹¹⁸ Uo., 1909–1913-as iratcsomag, lvt. sz.: 293/1909.

¹¹⁹ Uo., *Kivonat a nevelésügyi bizottság 1911-évi jelentéséből*, lelkészi szám nélkül, másolat.

¹²⁰ ÁUElyt., 1909–1913-as iratcsomag, *Kivonat a nevelésügyi bizottság 1913-évi jelentéséből*, lvt. sz.: 112/1913, lelkészi másolat.

„Mindinkább általánossá válik az a panasz, hogy a népoktatási intézetek tanulóinak erkölcsi érzületében, gondolkozás módjában és kedvteléseikben kóros elfajulás tünetei észlelhetők. Megdöbbentő példákkal szolgált a tapasztalat, melyek nemcsak a felnőttek és serdültebb ifjúság, hanem a mindennapi tanköteles korban levőknek erkölcsi tekintetben való züllöttségéről tesznek tanúbizonyosságot.”

A baj elsősorban a társadalom alsó rétegének gyermekeinél volt tapasztalható, így a miniszter a népiskolában látta az elsődleges hathatós tényezőt, amely a bajok orvoslásában vagy legalább megállításában játszhat fontos szerepet: „kétségtelennek tartom azonban, hogy az elemi iskolák tanítói, amennyiben hivatásukat helyesen képesek felfogni, az iskolákban a hitoktatást teljesítő lelkészekkel karöltve, nagymértékben előmozdíthatják a tanköteles korban levő gyermekek erkölcsi színvonalának emelését.” Ezt a gyermekek iskolán kívüli életének felügyeletében, valamint a szülők oly irányban való befolyásolásban látta, hogy ők járjanak jó példával a gyermekek előtt. Egyéb intézkedések mellett a miniszter ajánlotta a tanároknak, hogy buzdítsák, sőt kötelezzék a gyermekeket a templomba járásra, és e tekintetben maguk is járjanak elől jó példával. Szorgalmazta a helyes öltözködés fontosságát, a nevelésre negatívan ható ponyvairodalom kiküszöbölését erkölcsös-vallásos és hazafias irodalom népszerűsítésével. Ugyanakkor utasította a királyi tanfelügyelőséget arra, hogy a fiúk és lányok tanítása elkülönítve történjen, a kirándulásokon, szünetekben a gyermekek tanítójuk felügyelete alatt legyenek.¹²¹

Az első világháború idején, 1916-ban különös helyzet állt elő az árkosi állami elemi iskolában: három tanító folyamodott egy időben nyugdíjaztatásért. Ebben a helyzetben Ferencz József püspök levélben ajánlotta Régeni Áron kolozsvári kollégiumi tanárt az egyik állásra, aki már bebizonyította rendkívüli képességeit. A püspök szerint „vele ott aztán a kántori állást is a legjobban be lehetne tölteni. Én sajnálom, ha innen elmegy Régeni, de ő nagyon vágyik a pátriájába”.¹²² A püspök tehát nem véletlenül ajánlotta a kálnoki születésű Régenit, a tanár pályájának hazai földre való irányításához már előzetesen kérte Bán ispán segítségét is.¹²³ A világháború éveiből kevés tanításra, iskolára vonatkozó infor-

¹²¹ ÁUELvt., Vallási Közoktatási Minisztérium, ikt. sz.: 58395/1909, levéltári szám nélküli másolat.

¹²² ÁUELvt., 1914–1919-es iratcsomag, lvt. sz.: 32/1919.

¹²³ Uo.

mációnk van. A levéltár őriz egy 1918-es beszámolót, amelyből képet nyerhetünk a háborús évek iskoláztatási körülményeiről.

„Az elmúlt tél folyamán lelkész és Régeni Áron vezetése alatt tantestület s Református lelkész támogatása mellett 7 vallásos, ismeretterjesztő előadás rendeztetett, melynek tiszta jövedelme, 800 korona a községi rokkantak és családja[ik] segélyezésére fog fordíttatni, mint alapítvány s világháborúban hősi halált halt árkosi egyének nevét fogja viselni. Az estélyeken szerep az arra alkalmas ifjakknak engedtetett át. / 2. B[á]r[ó] Szentkereszty Mariette a háború kezdete óta egészen az olá[h] invázióig napközi otthont és bölcsődét tartott fenn saját költségén. 1917 évben napközi otthon nem működött, mert kihirdetés után nem volt jelentkező növendék, de bölcsőde igen, Sepsiszentgyörgyön, hol vidéki gyerekek is elhelyezhetők voltak. / 3. Segélyegylet községben nincs. Szegény és hadiárva gyerekek felsegítéséről, ruházásáról 1916-ig Br. Szentkereszty Béláné, Öméltósága gondoskodott, 1918 év elején Pro Transylvania küldött ruhát és cipőt. / 4. Mindennapi tankötelesek közül Bokor Ágnes, Kurta Borbára, Keresztes József, Keresztes Árpád, Nagy Erzsébet és Bedőházi Irma nem jártak iskolába. Bokor Ágnes nem normális, Kurta Borbára, Nagy Erzsébet apja katona, anyjának segédkeznek munka végzésben, kisebb gyerekekre felügyelnek. Bedőházi Irma szintén nem normális. A gyerekek rendezett viszonyok között élnek. Keresztes József és Árpád szülei szegények, ruha és cipő hiány miatt nem járhattak iskolába. Ismétlők favágásban segédkeztek szülőknek s ezért nem jártak iskolába.”¹²⁴

Trianon után

Az 1919-es impériumváltás váratlan és nehéz helyzet elé állította mind az egyházakat, mind a tanügyet. A román rendszer lefoglalta az elemi iskolák telekkönyvi kivonatait. Ferencz József püspök 1919. október 13-án levélben utasította az esperesek útján lelkészeit, következőt rendelve el: „A Consiliul Dirigent Román Közoktatásügyi főnökének 12299-1919 sz. irata értelmében utasítom Tisztelendőségdet, hogy azon elemi iskolákra vonatkozó telekkönyvi kivonatok és szerződések hiteles másolatát, amelyet a román hatóságok lefoglaltak, de ame-

¹²⁴ Uo., lvt. sz.: 11/1918.

lyekre egyházközségeink jogot formálnak, e fenti számú átiratra hivatkozással azonnal küldjék be a román tanfelügyelőségekhez, azzal a kéréssel, hogy azokat bocsássák egyházközségeink rendelkezésére vissza.”¹²⁵ Ferencz József püspök 744/1919 sz. leiratában felekezeti iskolák felállítására buzdítja az egyházközségeket. Ezzel a levéllel egy időben érkezett a román tanfelügyelőség részéről egy hivatalos irat, amely ugyanezzel a tárggyal foglalkozott, megtiltva az iskolai fenntartó díj szedését, illetve a tandíj gyűjtését.

Az új felekezeti iskola

Az árkosi egyházközség 1919. október 26-án közgyűlést tartott, melyen a két irat felolvasása után a következő határozat született:

„1.) az árkosi unitárius felekezeti iskolát felállítja, illetőleg szervezését szükségesnek tartja. 2.) az egyházi törvény 47-es paragrafusában értelmében az iskolaszéket megalakítja Végh Benjámint lelkész elnök, a megválasztandó testületi tagok: Barabás Károly, Veres Pál, Gyöngyösi Dénes és Máthé Lajos tagok személyében. 3.) tanítóknak Faluvégi András igazgatót, Régeni Áron, Kátó András és Csebra Mária okleveles tanítókat alkalmazza.”¹²⁶

A püspökséghez felküldött jegyzőkönyv határozatát örömmel vette a főhatóság, hitelesítette a tanítók kinevezését, és mivel négy tanítót alkalmaztak, ezért 9000 korona segélyt folyósítottak az árkosi egyházközségnek, szinte egyedülként az unitárius egyházban. A főpásztor megjegyezte:

„Nem hallgathatom el azonban, azt a meggyőződésemet, hogy árkosi egyházközségünk hívei példát kellene, hogy mutassanak áldozatkészségükkel. Azért fel is hívom Tisztelendőségedet, hogy az egyházközséget hívja fel a felekezeti iskola fenntartása érdekében a legmesszebb menő áldozatkészségre, hiszen, ha a tanítók segítségét egyházközség hívei nem biztosítják, az iskola fennmaradása teljesen bizonytalan. Egyetemes egyházunk államsegélyek elmara-

¹²⁵ ÁUELvt., 1914–1919-es iratcsomag, püspöki hivatali iktatószám: 878/1919, levéltári szám nélkül.

¹²⁶ ÁUELvt., *Jegyzőkönyv az árkosi egyházi kebli tanácsnak gyűléseiről 1900 május 19-től*, 403. lvt. sz.: 14.

dása folytán nagy anyagi károsodást szenvedett és mivel sok egyházközségünkbe kell juttatnunk 3-4.000 korona segélyt iskolai célokra, méltán várhatjuk el egyes egyházközségeinktől, tehetősebb híveitől a jelen idők követelte fokozottabb áldozatkészséget.”¹²⁷

Nem is maradt el a püspöki felhívás eredménye: Barabás Ferenc és neje, Ágnes három alapítványt hozott létre, amelyekből az egyik a felekezeti iskolára vonatkozott, az árkosi unitárius elemi népiskola részére egy 1000 koronás alapítványt tettek, amelyet a helybeli takarékpénztárnál helyeztek el letétbe.¹²⁸

A Vallás- és Közoktatásügyi Osztályfőnökségnek 1919. szeptember 27-én kelt 15673 sz. intézkedése, illetve az EKT 1919. október 27-én kiadott 646-os és 1815-ös sz. iratai utasítása szerint az unitárius egyház bejelentette az osztályfőnökséghez az összes unitárius felekezeti iskolát, s ezzel teljesítette azt a követelményt, amely az akkori szabályok szerint az iskola működési jogának feltétele volt.

1920-ban a román hűségesküt letevő Kátó András helyébe Bágyi Balássy Mária okleveles tanítót alkalmazták a felekezeti iskolához.¹²⁹

1921. július 31-én az egyházközség közgyűlése elhatározta, hogy az ősszel kezdődő tanévre az unitárius felekezeti iskolát a lelkészi lakásban és az óvoda két helyiségében helyezi el, és a tanítói fizetésekhez úgy járul hozzá, hogy az iskolai pótdótot, amelyet 10%-ban állapított meg, erre a célra fordítja. Ez 800 lejt jelentett. Ugyanakkor kérték a főhatóságtól a három tanító, Faluvégi András, Régeni Áron és Simó Anna állásában való véglegesítését. Az iskola negyedik tanítójának alkalmazását a református egyházközségre bízták.¹³⁰

Mivel a tanfelügyelő kitiltotta a felekezeti iskolát az óvoda épületéből, így október 23-án azt határozták el, hogy az órákat a lelkészi lakáson, a református mesteri lakásban és a Horváth-házban fogják tartani. Az esperesi vizitációs jegyzőkönyv szerint 136 tanköteles gyermek volt az egyházközségben, akik mind a felekezeti iskolába jártak. Ez az állapot viszont tarthatatlannak bizonyult. Az egyházközség érezte, hogy a felekezeti iskola számára megfelelő helyiséget kell biztosítania. Az EKT 1922 elején tartott ülésében az elemi iskolák helyiségeinek

¹²⁷ ÁUELvt., 191–1919-es iratcsomag, Püspöki Hivatal: 639/1919. sz., levéltári szám nélkül.

¹²⁸ *Jegyzőkönyv az árkosi egyházi kebli tanácsnak gyűléseiről 1900 május 19-től...*, 469.

¹²⁹ KISGYÖRGY Zoltán, „Bágyi Balássy Mária”, *Háromszék*, 2009. március 4., <https://www.3szek.ro/load/cikk/17262/bagy-balassy-maria-memento-%E2%80%94-kisgyorgy-zoltan>, megnyitva: 2024. április 6.

¹³⁰ *Jegyzőkönyv az árkosi egyházi kebli tanácsnak gyűléseiről 1900 május 19-től...*, 422.

megteremtését szorgalmazta. Ennek szellemében az árkosi unitárius egyházközség március 22-én tartott gyűlésében ezt a témát is érintette: „Iskolánk jelenlegi elhelyezésében nem maradhat fenn. Gondolkodni kell arról, hogy megfelelő épület álljon rendelkezésünkre.”¹³¹ A lelkész beszámolt a vásárra bocsátott Benkő Gergely-féle telekről, ugyanakkor ismertette, hogy az egyházközség faeladásból, amerikai segélyből és a gyűjtésből majdnem 30 000 lejt gyűjtött.

Mindezen nehézség ellenére az esperesi vizitáció meglegedve állapíthatta meg az oktatásról: „Az iskola meglátogatása után a vizsgálószek arról győződött meg, hogy úgy a vallástant, mint egyéb reális tárgyakat lelkész és tanító a[tyánk] fia a legnagyobb szorgalommal és lelkiismeretességgel tanítják, úgyhogy e tekintetben árkosi felekezeti iskolánk a szó valódi értelmében minta iskolának mondható.”¹³² Az 1919-es párizsi egyezményben Románia kötelezettséget vállalt, hogy a kisebbségek számára biztosítani fogja a vallásszabadságot és az anyanyelv művelését. A tapasztalat ennek fordítottját mutatta. Ezért 1922-ben megszületett egy egész Erdélyt átfogó iskolakongresszus összehívásának gondolata a csíksomlyói búcsú alkalmával, június 3-ra. Végül ezt a színhelyet elvetették, helyette a Petőfi Sándor születésének segesvári ünneplési alkalmát fogadták el. Több mint száz egyházközség és testület jelentette be részvételi szándékát. Bár a kongresszus nem mutatott fel különösebb eredményeket, mégis felszólította a felekezeteiket a nemzeti elnyomás elleni összefogásra, és serkentette őket saját erőforrások felkutatására a magyar anyanyelvű tanítás fennmaradása érdekében. A kongresszuson részt vett az árkosi iskola részéről Régeni Áron tanító.¹³³

Az esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyv szerint az iskolaalapban ekkor 2053 lejt volt.

A párhuzamosan működő községi iskolába 1922 őszén 11 unitárius gyerek iratkozott be. Az intézmény igazgatója, Kátó András tanító levélben kérte fel Végh Benjámint lelkészt, hogy a diákok hittanóráját tartsa meg.

A felekezeti iskolában folyó minőségi tanítás ellenére az intézmény nehézségekkel küzdött. 1923 január 24-én Végh Benjámint lelkészt elkeseredve fordult espereséhez:

¹³¹ Uo., 426.

¹³² *Esperesi vizsgálószéki Jegyzőkönyv 1916–1944*, ÁUELvt, számozatlan oldal.

¹³³ BALÁZSI Dénes, „Az 1922. évi Segesváron tartott magyar felekezeti közti iskolakongresszus”, *Keresztény Magvető* 103. évf., 2. sz. (1997): 134.

„Tisztelt Esperes Úr!

Bejelentem, hogy a mai napon Popescu tanfelügyelőnél lépéseket tettem, hogy felekezeti iskolánknál levő tanítókat az állam szolgálatába vegye át. Ha tanfelügyelő úr felterjesztése eredményes lesz, ez a felekezeti oktatás megszűnését jelenti Árkoson. –

Fenti lépésem megtételére két ok indított: Egyik az iskola helység kérdése. Jólélekkal állítom, hogy mindent megtettem felekezeti iskolánk megtartására, és szégyellem bevallani, hogy körünkben s az egyetemes egyházban jó hírnévnek örvendő árkosi eklézsia az első helyért meg kellett tegye, szeptember 17-én tartott gyűlésben lelkész és énekvezér együttesen felajánlották hátrálékos fakepéjüknek fele részét iskola építés céljára, ha a múlt év őszén befoly. Egyetlen szekér fát nem hoztak egyikünknek sem. A közbirtokosság 535.000 Leuért eladott egy csere erdőt, melynek két részletét a vásárló ki is fizette. Indokolt kérést nyújtottam be a közbirtokossághoz, hogy 30.000 Leut szakítson ki iskola építésre. A birtokosság gyűlésén még nem is akarták engedni, hogy kérésem felolvastassék s lelkészt a nagy rész a legmegszégyenítőbb módon megalázta, s az elhangzott megjegyzések szerint „cserefa vágásra” az „állami iskolába járásra”, pénzkoldulásra utasította. Mikor láttam, hogy ezúton célt nem érek, gyűlésen kívül proponáltam, hogy 20-30-an álljunk össze és az eklézsianak vegyük meg a Benkő Gergely féle telket, hol kevés átalakítással három kényelmes tantermet elhelyezhettünk volna. Sajnos, ez nem sikerült, mert nem akadt annyi ember. Iskolánkat jövőben elhelyezni nem tudjuk, mert a jelenlegi helyeink közül, más gazdát cserélt. A második ok a tanító testület egy részének magatartása. Őszintén el kell mondanom, hogy a folytonos elégedetlenkedést, helyzetük és megélhetésük biztosítása iránti követelésüket, az egyház és vezetősége iránti kifakadásukat viselni nem bírom. Igazán két malomkő közé kerültem, mely szüntelen öröl.

Tudatában vagyok, amit tettem, de viselem érte a felelősséget.”¹³⁴

Az árkosi unitárius egyházközség levéltára megőrizte Végh Benjámint lelkész ominózus levelét, amelyet 1922. szeptember 16-án küldött a helyi közbirtokossághoz:

¹³⁴ ÁUELvt, 1920–1923-as iratcsomag, levéltári szám nélkül.

Tekintetes Közbirtokosság!

Azon tiszteletteljes kéressel fordulok Tek[intetes] Birtokosság-hoz, hogy felekezeti iskola építés céljára, - az eladott csere vételárából 50.000 Leu adományt megszavazni szíveskedjék. Iskola építés céljára alkalmas helyet az óvoda épület mellett Br. Szentkereszty Béla úr Öméltósága ingyen ajánlott fel az egyházközségnek. Az építéshez igen nagy tőkére lesz szükségünk, hogy a törvény és kor kívánalmainak megfelelő iskolát felépíttethessünk. A tőke megteremtésére jobb alkalom a mostaninál nem lesz. Úgy a csere vételárból, mint a munkadíjból, valamint a fuvarból nagy mennyiségű pénz marad a község lakóinak kezében. Belátható időn belül hasonló összeg nem fog a község lakóinak osztályrészül jutni s így alkalom sem lesz, hogy fajunk és egyházunk szempontjából fontos ügy hasonló támogatásban részesülhetne. Tudja a község minden lakója, hogy 1872-ig fennállott felekezeti iskolánk. Az idősebbek csak emlékeznek s belátjuk azt is, hogy iskolánkban a múltban, úgy, mint a jelenben, bármely vallású növendék tanulhatott s ugyanolyan elbánásban részesült, mint a saját hitfelekezetünkhöz tartozó. S hogy a változott viszonyok miatt a felekezeti iskola fenntartására Árkoson éppen az unitáriusokra nehezedett, az a püspökök közötti megállapodásoknak eredménye, mely különböző vallásfelekezetek közötti békességet van hivatva erősíteni. S erre soha nagyobb szükség nem volt, mint most. Ennek voltam lelkes munkása én is szüntelenül, s az leszek ezután is. Egyetértéssel sok nagyot és szépet alkothatunk. Legfontosabbak egyike ma községünkben felekezeti iskola helység megteremtése, hol a község minden vallású magyar gyermekét egyházas, magyar szellemben kell neveljék, azok a tanítók, akiket mi fogunk kiválasztani mindenkor. A szabad Amerika kiküldöttei ez évben is felkerestek minket, s buzdítottak arra, hogy a felekezeti oktatás mellett tartsunk ki, mert ők is felismerték a felekezeti iskolák nélkülözhetetlenségét, s idézem egyik itt járt amerikai református püspök szavait: »Megjósolom Önöknek, hogy egyházuk el fog pusztulni mihelyt iskoláikat kiszolgáltatják s lemondanak azokról a gyermekekről kik az Önök egyházára vannak bízva.« [...] Ha még a románoknak is aggodalmaik vannak az iskolaügy iránt, hogyne volnának nekünk, kiknek művelődési hagyományaink mások, mint, amiket az állami oktatás képvisel. [...] Értse meg mindenki, hogy nem magamért teszem mindezt, hiszen ez nekem csak aggodalmat

és bajt okoz, hanem magyarságunk, egyházunk fennmaradásáért s mindenek felett azért, szeretett magyar fajom, hogy a gyermekeitek a jövő kor nemzedékét, a román állam keretén belül magyaroknak megtarthassuk!”¹³⁵

1922. február 16-án, miután belátták, hogy az egyházközség anyagi helyzete nem engedi meg a Benkő Gergely-féle telek megvásárlását, Veress Sándor, Máthé Lajos, Dancs Lajos és Veress Barabás, társulva másokkal, elhatározták, hogy saját nevükre megveszik azt, és átadják iskolaépítés céljára az egyházközségnek. Júniusban az egyházi közgyűlés egyöntetű határozata az volt, hogy írásban megkeresik a testvérfelkezeteket, hogy arányosan vegyenek részt a vásárral járó terhek hordozásában és az átalakítás költségében, így közös tulajdonba kerülne. Ha a terhet csak az egyházközség kell vállalja, akkor kizárólagosan saját tulajdonként fogják azt megvásárolni.¹³⁶ A katolikus egyházközséghez küldött felhívás másolatát megőrizte az egyházközség levéltára:

„Sz: 112/1923

Tisztelendő Lelkész Úr!

Egyházközségünk folyó hó 17-én tartott közgyűlésében úgy határozott, hogy a Benkő Gergely féle telket felekezeti iskola céljára megvásárolja és közösen az unitárius egyházközség (9/16 része) református egyházközség (5/16 része) rom. katolikus egyházközség (3/16 része) nevére íratja. Vételár: 90.000 Leu. Úgy a vételdíj, mint illetékek, átalakítási költségek és fenntartási költségeket az egyházak a részesedés arányában kötelesek hordozni. Kérjük szíveskedjenek 8 napon belül értesíteni, hogy az árkosi rom. katolikus egyház ezen határozathoz hozzájárul-e és a terheket viselni hajlandó-e?”¹³⁷

A testvérfelkezetek nem válaszoltak a felhívásra. 1923. augusztus 19-én Végh Benjámint lelkész örömmel jelentette be a keblitanácsi gyűlésen, hogy a Benkő Gergely-féle telket az egyházközség 90 000 lejért megvásárolta.

„Keblitanács örömmel veszi tudomásul a bejelentést, a szükséges átalakítást meghatározza. A szükséges előmunkálatok végzésére

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ *Jegyzőkönyv az árkosi egyházi kebli tanácsnak gyűléseiről 1900 május 19-től...*, 443.

¹³⁷ ÁUELvt, 1920–1923-as iratcsomag, levéltári szám nélkül.

belső emberek mellé felkéri Barabás Károly gondnokot, Barabás Lajos pénztárost, Veress Sándor és Máthé Lajos k[ebli] tanácsosokat. Elhatározza egyúttal a telken levő csűr és sertés pajta árverésen leendő eladását. Az árverés ideje más, szomszédos községben is közhírré teendő.”¹³⁸

Már a következő hónapban visszaérkezett az egyházközséghez a főhatóság-hoz felküldött szerződés, melyet az eladó örökösök is aláírtak. Az átalakítási munkálatok elvégzésére először bodosi kőműveseket kértek fel, de mivel ők 40 000 lejért vállalták volna a munkát, ezért végül az egyházközség úgy döntött, hogy a munkálatokat sepsiszentgyörgyi szakemberekkel fogják elvégeztetni, akik 22 000 lejt kértek munkadíjként.¹³⁹ Az asztalosmunkát a helybeli mester, Dahlström Kálmán vállalta el. Visszaemlékezéseiben ő így vallott: „1921-ben [!] az épülő alsó felekezeti iskolának 27 darab padot készítettem csere- és bükkfából díjmentesen. Az ajtók, ablakok készítéséért csak csekély, szimbolikus összeget kértem. Az iskolának adományoztam, mint szemléltető eszközt, bogár- és lepke gyűjteményemet, melyet Dioszeghy úr hivatásos entomológus (a múzeumtól) 1000 lej értékűre becsült fel.”¹⁴⁰ Ugyancsak egy hét helyen szorító esztergapadot ajándékozott az árkosi iskolának.

Visszatérve a szeptemberi gyűlésre, a keblitanács elhatározta továbbá, hogy a homok és téglá hordását közmunkával oldják meg. A csűrűt és a megmaradt szénát a rákövetkező vasárnap árverésen adták el. A csűrűfedél cserepeinek felét megtartották. A kertben levő krumpli és gyümölcs ki- és leszedését fele részese-désért az iskolaszolgára bízták.

A háromszéki tanfelügyelő 2518. számú rendeletével felszólította többek között az árkosi unitárius iskolát is, hogy működési engedélyüket mutassák be, mert különben becsukják az iskolát. Régeni Áron iskolaigazgató két olyan iratot küldött a tanfelügyelőséghez, amelyek azt bizonyították, hogy az árkosi elemi felekezeti iskola a tanfelügyelőség beleegyezésével alakult. Ehhez hozzácsatolták az október 13-án Ferencz József püspöktől érkezett levelet is, amely újabb érveket hozott az iskola jog szerinti létrehozásához:

„A cluji közoktatásügyi államtitkárság még 1921-ben sem tartotta szükségesnek a felekezeti elemi iskola működéséhez azt, hogy

¹³⁸ *Jegyzőkönyv az árkosi egyházi kebli tanácsnak gyűléseiről, 1900 május 19-től...*, 444.

¹³⁹ Uo., 445.

¹⁴⁰ KISGYÖRGY Benjámín, „Ki volt Dahlström Kálmán?“, *Háromszék*, 2000. július 25., 7.

az államhatalomtól külön működési engedélyt szerezzen, hanem elégségesnek tartott annyit, ha a kormányhatóság tudomásul vette az iskola létezését. Mindezeknél fogva a felekezeti unitárius iskolákat, midőn tudomásul vette azokat, mint teljes jogú iskolákat tekintette. Revizor urak látogatták azokat, sőt egyes esetben egyiket-másikat meg is intették. A háromszéki elemi iskoláink külön eleget tettek a követelményeknek. [...] Az árkosi iskolánkat illetően a Revizor úr 2329/1919 sz. írásban is tudomásul vette az iskola megnyitását, sőt állami iskola épületét a felekezeti iskola céljaira bérbe is adta.”¹⁴¹

A sérelmekkel egészen a minisztérium elé jutott az egyetemes egyház. A *Brassói Lapok* folyóirat beszámolt az eseményről: „A felekezetek kívánságait Sándor József¹⁴² tolmácsolta, aki ismételten kérte a minisztert, hogy az elemi és középiskolákra vonatkozó sérelmek rendeletét vonja vissza, vagy kielégítően módosítsa. [...] A speciális sérelmek tömegéből felhozta a tizenöt háromszéki, továbbá a bánffyhunyadi, két szatmári református, az árkosi unitárius és több más felekezeti magyar iskola bezárását.”¹⁴³

Hogy milyen volt a hangulat, jól jellemzi egy 1924-ben megjelent újságcikk: „A felekezeti iskolák már-már áttekinthetetlen sorát csukták be és fosztották meg nyilvánossági jogától. Vidéki kiskirályok, egy kis túlzással azt mondhatnók, hogy amelyiknek éppen eszébe jutott és talált valami ürügyet, elrendelte a felekezeti iskola becsukását. Gyakran még írásban sem adták a rendelkezést, hanem csak úgy, szóval igazították el az ügyet.”¹⁴⁴

1923 októberében dr. Boros György főjegyző és dr. Ferencz József egyházi tanácsos Bukarestbe utaztak, hogy a miniszternek memorandumot és a királynak kérvényt adjanak be az egyházi és iskolai sérelmek dolgában. Eközben az árkosi felekezeti iskola még azon az őszön elkészült, és ünnepélyes felavatását október második vasárnapjára tűzték ki. Az EKT határozata szerint az iskolaava-

¹⁴¹ ÁUELvt, 1920–1923-as iratcsomag, püspöki hivatali szám: 161/1923, gépelt másolat.

¹⁴² Sándor József (1853–1945) erdélyi magyar politikus, közíró, az EMKE alapító tagja, egykori református főgondnok, az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács elnöke, román parlamenti képviselő, a felekezeti iskolák ügyét szívében viselte.

¹⁴³ SÁNDOR József, „A magyar egyházak küldöttei a miniszterek előtt. Megvizsgálják a bezárt iskolák ügyét”, *Brassói Lapok* 29. évf., 237. sz. (1923. október 20.): 1.

¹⁴⁴ [Az *Ellenzék* tudósítója], „Új rend a felekezeti iskolák ellenőrzése terén”, *Ellenzék*, 45. évf., 21. sz. (1924): 2.

táson az egyházi központot Csifó Salamon dékán és dr. Gál Kelemen kollégiumi igazgató képviselte volna. A további fennmaradt adatokból arra következtettem, hogy az iskolaavatás elmaradt. Az év végi számadások során az iskolaépítés javára tett adományokat is számba vették. Eszerint a tanulók évvégi adománya 1116 lej volt, az 1922–23-as tanévben tett adomány teljes összege 1861 lej. Az építés alkalmával végzett közmunka értéke 34 385 lej.¹⁴⁵ Az EKT körkérdéseire beküldött lelkészi válasz a következő adatokat ismertette:

„ad1.) Az egyházközség tagjai 1923 évben 57657 Leu értékű összeget ajándékoztak egyházközség javára. Ad2.) Fenti adományból 37362 Leu - az egyházközség felekezeti iskolája részére megvásárolt és átalakított iskola helyiségre esik. Ezen kívül 37.000 Leu kamatmentes kölcsönt adtak híveink. Ad3.) Egyetemes adó címen az egyház felekezeti iskoláinak felsegélyezésére 1670 Leu összegű értéket adományoztak. Ad4.) Amerikai szeretetadomány eddigi részletei egyházközség felekezeti iskolája javára használtattak fel.”¹⁴⁶

Az iskola felszerelésének listáját az EKT által 1923. november 23-án küldött kérdőívre adott válaszban találtam meg: „2 asztal, 38 pad, 1 számológép, 3 szekrény, 6 db. térkép, 1db. földgömb, 20 szemléltetőkép, 4 fali olvasó tábla, 4 fekete tábla, 1 ásványgyűjtemény, 1 óra, 2 királykép és 2 királynőkép, 2 vizes edény, 3 kályha, 1 varrógép, 4 köpörláda, 2db. vízedénytartó.”¹⁴⁷ Ugyancsak itt olvashatunk az árkosi magyar nyelvű állami iskoláról is. Ezek szerint az iskolában mindennapos diák volt 61, ebből 20 unitárius, ismétlő osztályos 62, ebből 31 unitárius. Az iskolában három tanügyi káder dolgozott, mind magyarok voltak, és egy se volt unitárius.¹⁴⁸

Minden szép eredmény ellenére a tanítók élete nem volt könnyű. Az árkosi unitárius egyházközség levéltárában találtam egy 1923-as levelet, amelyben Balogné Simó Anna tanító arra kérte a presbitériumot, hogy az egyházközség a leszállított ölfából 2 öl fát adjon számára: „Kérésem támogatására felhozom azt, hogy bár 3 éve vagyok az unitárius iskola kötelékébe, mindig kevés fizetéssel, soha semmi kéréssel nem háborgattam az egyházközséget, és nem kaptam sem-

¹⁴⁵ ÁUELvt., 1920–1923-as iratcsomag. lvt. sz: 123/1923

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Uo.

mi pótlékot. A nagy drágaság mellett, a csekély fizetés készlet arra, hogy ezt kérem nem kell önöktől, és remélem, hogy kérésemet méltányolni fogják.”¹⁴⁹

A két falubeli iskola között nem volt zökkenőmentes a kapcsolat. Pap József állami iskolatanító panaszt tett Kátó András igazgatónál, hogy két tanítványa egy-egy fél napot töltött a felekezeti iskolában, ami hátráltatta a gyermekek állami iskolai nevelését. Kátó András levelében felhívta a felekezeti iskola igazgatójának figyelmét, hogy „jövőre az ilyen dolgoktól tartózkodni szíveskedjék, ellenesetben a következményeket tulajdonítsa magának”.¹⁵⁰

Az 1924. március 2-án tartott keblitanácsi gyűlésen a lelkész megköszönte az egyházközség minden tagjának, a falu lakosainak, akik munkájukkal, segítségükkel a felekezeti iskolát létrehozták. Külön kiemelte az ácsokat, Máthé Józsefet, Révész Istvánt, Bíró Mihályt, Dahlström Kálmánt, akik jutányos árban vállalták és végezték a szükséges munkákat az épület iskolává alakításánál. Végül megjegyezte: „Van a községnek egy olyan helyisége, ahol zavartalanul jelenhetik meg s tarthatja összejöveteleit, s midőn ezen eredmény fontosságát bemutatja, kéri Isten áldását a község minden egyes áldozni kész tagjára.”¹⁵¹ A presbitérium március 9-ei gyűlésén jegyzőkönyvi köszönetet mondott báró Szentkereszty Bélának, aki dacára annak, hogy nem volt unitárius, az unitárius felekezeti iskola létesítésében hathatós segítséget nyújtott mind erkölcsileg, mind anyagilag. A jegyzőkönyv kivonatát Végh Benjámint lelkész vezetése alatt egy küldöttség adta át „köszönő és hálás szavak kíséretében.”¹⁵² A május 16-án érkező esperesi vizsgálat is méltányolta az 1923-ban megtett erőfeszítést, megjegyezve: „Árkosi híveink az 1923 év folyamán az áldozatkészségnek különösen az új iskola létesítése céljából akkora tanújelét adták, hogy a vizsgálószerk alig talál szavakat a méltányoló elismerés és köszönet kifejezésére.”¹⁵³

A felekezeti új iskola ünnepélyes felavatására 1925. július 19-én került sor, amikor az árkosi unitárius eklézsia hármast ünnepet ült: felszentelte újonnan öntött nagyharangját, a nemrég elkészült kántori lakást és a felekezeti iskolát. Az ünnepi istentisztelet után az iskola udvarán hatalmas deszkasátor alatt 300 terítékes közebed volt, „mely ebéd bármelyik jó székely asszony dicsőségére válna,

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ ÁUELvt., 1920–1923-as iratcsomag, 148/1923. sz.

¹⁵¹ *Jegyzőkönyv az árkosi egyházi kebli tanácsnak gyűléseiről 1900 május 19-től...*, 453.

¹⁵² [N. N.], „Hírek”, *Székely Nép* 42. évf., 20. sz. (1924. március 13): 2., https://adt.arcanum.com/hu/view/SzekelyNep_1924/?pg=82&layout=s, megnyitva: 2024. április 7.

¹⁵³ *Esperesi vizsgálószerki Jegyzőkönyv 1916–1944...*, számozatlan oldal.

ami a közebednél ritkaság” – írta a *Székely Nép*.¹⁵⁴ A közebed ízetességénél azonban sokkal lényegesebb, hogy a belső emberek a nekik járó kepejárandóság felől önként lemondtak a felekezeti iskola számára.

A felekezeti iskolában tanító pedagógusok fizetése jóval kevesebb volt, mint az állami iskolában tanítóknak. A helyzet megoldását az állami segélyek folyósításában látta az egyházi központi vezetőség. 1927 februárjában Baloghné Simó Anna tanító elhatározta, hogy elhagyja a felekezeti iskolát. Ferencz József levélben reagált az árkosi hírekre, türelmet kérve a tanítónőtől a helyzet megoldásáig: „Jó lenne őt, ki olyan kiváló működést fejtett ki, rávenni arra, legyen egy kis türelemmel, mert vagy megkapjuk az államsegélyt, vagy ha nem, akkor valami formában meg kell oldjuk tanerőink fizetését és sorsát.”¹⁵⁵ Ugyanakkor nehezményezte, hogy Régeni Áron, akinek fizetése a többi tanerő javadalmazásán felül volt, és akiért az árkosi egyházközség rendkívüli áldozatokat hozott, állítólag a revizornak (a. m. tanfelügyelő) jelentette, hogy nem kapják a törvényben előírt fizetést. Remélte, hogy a tanító cáfolni fogja az állítólagos hírt, mert ellenkező esetben az „olyan áldozattal felépített és fenntartott iskolánk veszendőbe megy”.¹⁵⁶ Mindezek ellenére 1928. szeptember elsején Baloghné Simó Anna beadta lemondását, változott családi körülményekre hivatkozva.¹⁵⁷ Rá két napra Borodáné Régeni Piroska benyújtotta a kérvényét a megüresedett tanítói állásra.¹⁵⁸ Szeptember 7-én a keblitanács egyhangúlag megválasztotta a tanítónőt.

Időközben az állami szervek is megkezdték a várható ellentámadást. Az 1928. május 15-én megjelent oktatási törvény a felekezeti iskolákba való beiratkozást és tanulást is korlátozta: „A felekezeti iskolákba csak a tanítás nyelvét beszélő diákok iratkozhatnak be, és csak ahhoz a felekezethez tartozók.”¹⁵⁹ A törvény azt is előírta, hogy csak minimum 30 diák beiratkozása esetében indítható osztály. Szeptember 5-én Ferencz József püspök levélben fordult Végh Benjámín lelkészhez ezen ügyben: „Hivatkozással 167 és 169 sz. jelentéseire, sajnálattal értesültem, hogy iskoláink zaklatása és tanulóink elhalászása máris megkezdődött. [...] az árkosi esetek dolgában is tanácsos volna, ha Tisztelendőség a revizor-

¹⁵⁴ [N. N.], „Harangszentelés Árkoson”, *Székely Nép* 43. évf., 58. sz. (1925. július 23.): 2., https://adt.arcanum.com/hu/view/SzekelyNep_1925/?pg=249&layout=s, megnyitva: 2024. április 7.

¹⁵⁵ ÁUELvt., 1927–1929-es iratcsomag, lvt. sz.: 21/1927.

¹⁵⁶ Uo.

¹⁵⁷ ÁUELvt., 1927–1929-es iratcsomag, lvt. sz.: 21/1927.

¹⁵⁸ Uo., lvt. sz.: 118.

¹⁵⁹ *Antologia legilor învățământului din România*, szerk. Gheorghe BUNESCU (București: Institutul de Științe ale Educației, 2004), 234.

ral szóbelileg tárgyalna, hátha már azon az úton is elérhetnénk valamit.”¹⁶⁰ Tóth Katalint a szülők beleegyezése nélkül iratták be az állami elemi iskolába, onnan szeretett volna a felekezeti iskolába átmenni. A másik kérdés a román eredetű tanulók felekezeti iskolába való felvétele. Az országos törvény előírta, hogy bárkit, akinek román hangzású neve volt, vagy valamelyik elődje görögkatolikus vagy görögkeleti vallású volt, az állami elemi iskolába kell felvenni még akkor is, hogyha az illető magyarnak vallja magát. A püspök javaslata az volt, hogy a felekezeti iskolába való iratkozó diák családfáját készítsék el előre, így próbálják meg elejét venni a zaklatásoknak. Az egyházközség levéltárában találtam azt a levelet, amelyet Cațavei tanfelügyelő Sepsiszentgyörgyről küldött Végh Benjáminnak szeptember 23-án: „Az ön 188/1927-es számú jelentésében említett hét gyermek listája, akik az árkosi unitárius felekezeti iskolába iratkoztak be, nem vehető figyelembe, mert azok a gyermekek románok, rájuk az oktatási törvény 8. cikkében foglaltak érvényesek. Következésképpen kérjük ezen gyermekeknek az állami iskolába való átíratását.”¹⁶¹ A lelkész levélben fordult a tanfelügyelőhöz, melyben mellékelte a szóban forgó szülők listáját, megjegyezve, hogy a szülők gyerekeiket önként iratták be a felekezeti iskolába, majd az átíratást követően saját nyilatkozatukat elvitték az állami elemi iskola igazgatójához, aki azokat nem írta alá. A gyerekek azelőtt is a felekezeti iskolába jártak, a szüleik a népszámláláskor magyarnak vallották magukat.

Ferencz József püspök a kérdés megoldása érdekében megpróbált a többi egyházak képviselőivel érvényt szerezni annak az álláspontnak, hogy egyedül az állampolgár maga állapíthatja meg saját nemzetiségét, és joga van a saját nemzetisége nyelvén való oktatáshoz. A pillanatnyi megoldást az anyakönyvek segítségével való eredetkimutatásban látta. Mindezek ellenére szeptember 20-án a háromszéki tanfelügyelő levelet küldött az árkosi unitárius elemi iskolának, amelyben értesítette az iskola vezetőségét, hogy a tanfelügyelőség nem veszi tudomásul egyetlen román vagy román eredetű tanulónak az unitárius felekezeti iskolába való beíratását. Ott, ahol van állami iskola, nem engedélyezik, hogy a felekezeti iskoláétól eltérő vallású gyermekek ne az állami iskolába járjanak. A tanfelügyelő 35 diák nevét húzta ki a benyújtott diáklistáról, „akik már úgy is be vannak írva az állami iskolába hivatalból, ahol szemmel fognak tartatni az esetleges hanyagságuk”.¹⁶²

¹⁶⁰ ÁUELvt., püspöki hivatali iktatószám: 1955/1927.

¹⁶¹ Uo., tanfelügyelőségi iktatószám: 459/1927, az eredeti román nyelven írott.

¹⁶² ÁUELvt, 1927–1929-es iratcsomag, a háromszéki tanfelügyelőség iktatószáma: 4426/--1927.

Bukarestben az oktatásügyi miniszterrel való tárgyalásokon Mikó Lőrinc képviselte az unitárius egyházat, e tárgyalások eredményeképpen a más felekezettől, de magyar tanulókat beírhatták a felekezeti iskolába, viszont azoknak a gyermekeknek a beíratása, akiket a tanfelügyelő románoknak ítélt, az iskola bezárását vonta volna maga után. Mikó Lőrinc ugyanakkor benyújtotta a minisztériumhoz azon hat növendék kérését is, akiket román eredet címén a román tanfelügyelőség kitiltott az árkosi felekezeti iskolából, mellékelve az EKT ajánlatát is. Nem ismerjük az ajánlat tartalmát. Sajnos a magyar egyházak és a Magyar Párt által benyújtott memorandumra nem érkezett érdemleges válasz az államhatalom részéről: „nem történt meg az ügy rendezése, csak azt az utasítást bocsátotta ki a minisztérium legújabbán, hogy a román eredet ellenkezőjére bizonyítékok elfogandók, ha ezek ti. a bizonyítékok szabályszerűek.”¹⁶³ A beérkezett fellebevezések következtében remélték, hogy a minisztériumban az ügy újra napirendre kerül őszire, és akkor a képviselőházban szóvá lehet tenni az ügyet.

1928-ban folytatódott az ilyen esetek. Váncsa Piroska árkosi növendék esetében is felvetődött a román eredet. A lelkész érdeklődésére Mikó Lőrinc azt tanácsolta, hogy fellebbezni kell a tanfelügyelőségnél, s elutasító végzés esetén a minisztériumhoz kell fordulni, felajánlva az útbaigazítást Bukarestben. Figyelemre méltó és sokatmondó a levele utóirata: „Csak arra az esetre, ha e levél illetéktelen kezekbe kerülne, s esetleg félre értenék, írom még, hogy természetesen az írásbeli bizonyítékok csak a valóságnak megfelelően állítandók ki.”¹⁶⁴

Régeni Áron igazgató-tanító vezetésével kézimunkatermet hoztak létre a felekezeti iskolában, amelyhez a szükséges pénz előteremtése végett egy ünnepélyt tartottak, a teljes bevételt, 1418 lejt és 50 banit erre a célra fordították.¹⁶⁵ Régeni Áron tanító szívéen viselte e műhely sorsát egészen nyugdíjazásáig, az itt született munkák több kiállításon szerepeltek, a tanító mindvégig a népművészet, különösen a fafaragás továbbmentésének lehetőségét látta benne. Pár évvel később a *Székely Nép* újságcikket közölt az árkosi unitárius elemi iskola tanévzárási ünnepségéről, egyben bemutatva a műhelyt is.

„Régeni Áron nyug. igazgató és Dancs Pál kalauzolnak végig a kis kiállításon. Az iskola mellett felállított, jól felszerelt műhelyből nem holmi haszontalanságok kerülnek ki, hanem a háztáján min-

¹⁶³ ÁUELvt., 1927–1929-es iratcsomag, Mikó Lőrinc levele az árkosi lelkészhez, 1929. szeptember 8-án, lelk. iktatószám: 157.

¹⁶⁴ Uo.

¹⁶⁵ *Jegyzőkönyv az árkosi egyház keblbi tanácsának gyűléseiről, 1900 május 19-től...*, 513.

dennap használt eszközök. A kisebbek üvegfonást tanulnak, a nemzeti múzeumból hozott székelly motívumokkal díszített sulykokat faragnak, fejsze, csákánnyél, falábtörlő és még számos haszontárgy készítését tanulják. A nagyobbak díszes dobozokat, sőt a két felső osztály 11 tanulója a 11 székelly díszítéssel ellátott, gyönyörűen fényezett asztalkával és székekkel állott elő az év végére. Nem marad el a fiúk munkája mögött a lányoké sem, akik Borodáné Régeni Piroška vezetése mellett igazán meglepő gazdagságban állították elő egy évi munkálkodásuk.¹⁶⁶

A felekezeti elemi iskola tanítói ekkoriban Régeni Áron, Régeni Piroška és Boga László voltak.

Az egyházközség ügyelt a felekezeti iskola állandó fejlesztésére, korszerűsítésére. Az udvaron betonból készítettek illemhelyeket, 1930 márciusában az iskola telkén levő nyári konyha, illetve sütőkemence újjáépítését és az iskolaudvar lekavicsozását határozta el a keblitanács.¹⁶⁷ 1931. május 20-án a keblitanács elhatározta az iskolaszolgai lakás újraszindelyeztetését.

1929. december 1-én Boros György püspök levélben érdeklődött az egyházközségnél, hogy Vánca Piroška esetében miként sikerült elérni a miniszteri engedélyt az árkosi felekezeti iskolába járhatására. Tette ezt azért, „hogy szükség esetén, más iskolánk hasonló ügyében miként járhatunk el”¹⁶⁸

Az iskolához érkező vizsgáztató kiküldött és az árkosi igazgató jelentéséből kiderült, hogy az egyik tanuló nem a vizsgára kijelölt verset mondta el, ami a tanfelügyelőség felháborodását váltotta ki. Jól példázza azt a feszült hangulatot, amely a felekezeti iskola és az állami hatóság között létezett, Boros György püspök levele: „jövőre a legnagyobb óvatosságot ajánlom, mert gyakran megtörténik, hogy ilyen apróságokból lesznek nagyobb bajok”¹⁶⁹ Erről a mostoha helyzetről vall az 1931. március 12-i közgyűlésen felolvasott lelkészi jelentés is:

„12 éve, hogy az impériumváltás óta felekezeti iskolát tartunk fenn. Beírások alkalmával sokszor voltak kellemetlenségek, de olya-

¹⁶⁶ [N. N.], „A székelly művész érzék megnyilvánulása az arcusi elemi iskola kézimunkakiállításán”, *Székelly Nép* 54 évf., 28 sz. (1936. július 5): 2., https://adt.arcanum.com/hu/view/SzekelyNep_1936/?pg=129&layout=s, megnyitva: 2024. április 7.

¹⁶⁷ *Jegyzőkönyv az árkosi egyház keblti tanácsának gyűléseiről, 1900 május 19-től...*, 534.

¹⁶⁸ ÁUElyt, 1929–1929-es iratcsomag, EKT sz.: 2423/1929.

¹⁶⁹ Uo., EKT sz.: 1205/1930.

nok, mint 1930-ban, nem fordultak elő. Táviratilag tettünk panaszt főhatóságunknál a sérelmekről. Hála legyen, híveink megértésének, kitarásunknak megvolt az eredménye. Láttuk, a tényekből meggyőződhattunk, hogy mégis ragaszkodnak felekezeti iskolánkhoz. Ennek így is kell lennie akkor is midőn teherviselésről van szó. Mert csak akkor maradhat fenn és végezheti áldásos munkáját fajunk és egyházunk megmaradásaért, ha mi mindnyájan értékelni tudjuk azt a kincset, mely iskolánkban van. Jóleső örömmel jegyzem fel, hogy püspöki vizsgálószerk teljes megalégedését fejezte ki a látottak felett. Még nagyobb öröm, hogy a hatóság, az inspektorok, tanfelügyelő úr is elismerését fejezte ki azért, hogy iskolánk az életnek nevel. E tekintetben a vármegyében elsők vagyunk.¹⁷⁰

A Közoktatásügyi Minisztérium minden szép elismerés ellenére indokolás nélkül megvonta az árkosi felekezeti iskola nyilvánossági jogát. A főpásztor megígérte a minisztériumnál való közbelépést, annál is inkább, mivel a felekezeti iskolákat érintő sérelmes intézkedéseket meg akarta akadályozni. Szerinte a háromszéki iskolákat különösen üldözik: említette a dicsőszentmártoni iskolát, amelyet hasonló körülmények között indított az unitárius egyházközség, mint az árkosit, és mégis elismerték a jogát. Mivel dr. Abrudbányai Ede, aki eddig a Magyar Párt részéről járt a kormánynál az iskolai ügyek rendezése végett, nem lett többé országgyűlési tag, ezért más úton kellett orvoslást találni a helyzetre: „Kérjék tehát Br. Szentkereszty Béla képviselő urat arra, hogy az árkosi iskola, s általában a háromszéki felekezeti iskolák nyilvánossági jogának megadását szorgalmazza, hiszen éppen a háromszéki iskoláink azok, amelyek a legszebb eredménnyel működnek s helyiségekkel és berendezésekkel is jól el vannak látva.”¹⁷¹ A püspök elrendelte az iskola megnyitását, mert „ha egyszer feladják a felekezeti iskolát, abban az esetben már nem lesz lehetséges újra felállítani.”¹⁷² Úgy tűnik, hogy 1932 márciusára már megkapták a minisztériumi jóváhagyást. Miután a hírlapok hírt adtak arról, hogy az árkosi iskola megkapta engedélyét, a málnási református lelkész (Tőkés) levélben érdeklődött aziránt, hogy mi módon sikerült ez az árkosiaknak.¹⁷³

¹⁷⁰ *Jegyzőkönyv az árkosi egyházközség keblbi tanácsának gyűléseiről, 1900. május 19-től, 545.*

¹⁷¹ ÁUELvt., 1930–1933-as iratcsomag, 1055/1931. sz.

¹⁷² Uo.

¹⁷³ Uo., 25/1932. sz.

Figyelemre méltó Gálffy Ferenc írása, melyre az árkosi levéltárban bukkantam. Idézek belőle: „Az új uralom intézői jól tudják azt, hogy a felnőtt kisebbség beolvasztása nem sikerülhet s éppen ezért népiskoláinkra tették rá kezüket és az ő felfogásuk szerint igazuk is van, mert mihelyt az általunk fenntartott hitvallásos iskolák megszűnnek és államiakká válnak: a jövődők irányítása mind egyházi, mind faji tekintetben kiesett a kezünkéből.”¹⁷⁴

A felekezeti iskola fenntartása egyre nehezebbé vált. Mivel az egyetemes egyházi adót terményekben állapították meg, ezért a nehéz gazdasági helyzet miatt az olcsóvá vált termékek nem fedezték már az egyházi adó összegét, ennek ellenére az egyházköztség erőfeszítést tett, hogy a tanítói fizetéseket folyósíthassa. A központi segítség azonban nélkülözhetetlen volt. Ezért 1932. augusztus 14-én az eklézsia a központi segély utalását kérte, „mert e nélkül jól felszerelt és bevált felekezeti iskoláját fenntartani nem tudja.”¹⁷⁵

Az 1933-as számadásból megtudjuk, hogy a nőszövetség támogatta az iskola tevékenységét, valamint a helyi közbirtokosság padok készítésére szükséges két bükkfa rönköt adományozott. Az év derekán, augusztus 29-én dr. Boros György püspök meglátogatta az egyházközséget. Az akkor készült jegyzőkönyvből idézek:

„Kiemeli, hogy az egyházköztség szerencsésnek érezheti magát, hogy jól berendezett iskolája van. A felekezeti iskola magyar nemzetiségünk védő bástyája. Figyelmezteti a Kebli Tanács jelenlevő tagjait, hogy mióta országgrészünkben az iskola rendszer megváltozott és az állami iskolákban a tannyelv román, s a magyar nyelv csak mellékesen tanítatik, azt tapasztaljuk, hogy még olyan községekben is, amelyekben az iskola magyar tannyelvű, magyar gyermekek teljességgel nem tanulnak még írni sem, sem olvasni magyarul s annyira román érzéssel történik, hogy alig olvasható, ami azért olyan szomorú, mert magyar nyelvű szöveget példának okáért, a konfirmációi kátét sem tudják olvasni, tehát nem tudják megtanulni. Minden értelmes ember láthatja, hogy ez a hanyatlás mit jelent ránk nézve.”

¹⁷⁴ GÁLFFY Ferenc, *Újévi számvetésre hívjuk Erdély magyarságát!* ÁUELvt, 1934–1938-as iratcsomag, nyomtatott melléklet.

¹⁷⁵ ÁUELvt. *Jegyzőkönyv az árkosi egyház kebli tanácsának gyűléseiről, 1900 május 19-től...*, számozatlan oldal.

A vizitáció megtekintette ugyanakkor a fafaragászati iskolát, amelyet Régeni Áron igazgató-tanító vezetett, elismerő szavakkal illeték őt, látva a rendkívüli eredményeket, és felkérték, hogy nyugdíjazása után is, ha tudja, folytassa ezt a munkát. Régeni Áron két évre volt ekkor nyugdíjazásától.¹⁷⁶

1934-ben az EKT az iskolák tevékenységével kapcsolatos kérdőívet küldött le az egyházközségeknek. Ebből megtudhatjuk, hogy a fent említett évben az árkosi állami iskolában Kátó András, Pap József és Pap Józsefné – mindhárman reformátusok – tanítottak. Az alsó osztályokban a történelmet, földrajzot, alkotmánytant kellett románul tanulni. A felső osztályokban mindent románul tanultak, de megjegyzi Végh Benjámint, hogy az iskola növendékei magyarul is tanulnak, jól írnak, olvasnak anyanyelvükön. Az egyházi énekeket leírják és megtanulják. A faluban 128 tanköteles gyerek volt, ebből 101 az unitárius iskolában, 28 pedig az államiban tanult. Az állami iskolában tanuló diákok egy részének a névelemzés miatt kellett távoznia a felekezeti iskolából, más részük pedig azért, mert a „tanító testületünk fegyvelmezni akarta”¹⁷⁷ őket. A nagy gyermekszám, valamint az osztályok korlátozott diákszámát előíró rendelet miatt az iskola egy negyedik tanerő alkalmazását kérte az egyházi központtól. Az EKT decemberben, 1867/1935 sz. leiratában vállalta a negyedik tanerő fizetését, ha az oktatásügyi minisztérium engedélyt ad az egyházközségnek egy új tanterem építésére és felszerelésére, és az eklészia vállalja is ennek megvalósítását.¹⁷⁸

Boga László tanító a román nyelv tanulása végett egy év szabadságot kapott a minisztériumtól, le is utazott kétszer Ploiești-re, de beteg lett, így otthon kellett folytatnia készülését. Az első és második osztályt szerette volna a következő tanévben is tanítani, sőt komoly szándékát is hangoztatta, hogy családjával együtt áttér az unitárius vallásra. A felső osztályokkal Dancs Pál és Borodáné Régeni Piroska foglalkoztak. Íme az évi iskolai jelentés: „Tanító testületünk elmúlt 1935/36 tanévben munkáját a legjobb tudása szerint igyekezett elvégezni. Mi a tanítás eredményével meg is voltunk elégedve. Tanítótestületünk tagjai segítségemre voltak minden irányú egyház-társadalmi munkában és egész tanév folyamán foglalkoztak az ifjúsággal.”¹⁷⁹

A tantestület tagjai között azonban nem volt meg a kellő egyetértés. Végh Benjámint az évváró után a tanerőkkel folytatott bizalmas beszélgetés során meg-

¹⁷⁶ Uo., 571.

¹⁷⁷ ÁUELvt., EKT sz.: 398/1937.

¹⁷⁸ Uo., EKT sz.: 198/1936.

¹⁷⁹ Uo.

állapította, hogy egy-egy könnyelmű és meggondolatlan nyilatkozat volt az elmentétek oka, ígéretet kapott, hogy a jövőben nem fog előfordulni torzsalkodás.

A *Székely Nép* folyóiratban terjedelmes cikk jelent meg az árkosi unitárius elemi iskola év végi kézimunka-kiállításáról és az iskolaévet bezáró ünnepekről: „Az évváró napján 11 pontból álló műsorral gyönyörködtették a nagy számban összegyűlt közönséget, melynek alkalmával a szülők nyugodtan állapíthatták meg, hogy gyermekeik tanítását kiváló mesterekre bízták.”¹⁸⁰ 1936-ban a nyár folyamán az iskolában átalakításokat terveztek, a javítási és átalakítási munkálatokat Kiss Gábor asztalosnak adták ki, aki 5000 lejért végezte el. Azonban az 1936. október 26-án keltezett püspöki levélből értesült az egyházközség, hogy a negyedik tanterő beállítását és az új tanterem építését, a Consiliul Permanent szeptember 16-i véleményével egyezően, az oktatásügyi minisztérium nem engedélyezte. A remény tovább élt: kormányváltás esetén megismétlik majd a kérést. Az 1935/36-os tanév tapasztalatai alapján, amelyek azt mutatták, hogy az elemi felekezeti iskolai vizsgákon az állami vizsgáztatók könyörtelen szigorral jártak el a tanulókkal szemben, a háromszéki egyházkör azt a javaslatot tette az EKT-nak, hogy a jövőben a központ küldjön ezen vizsgákra egyházi képviselőt, hogy a tanító ne egyedül kelljen képviselje a diákok érdekeit, és legyen mellette még valaki, aki felemeli szavát e helyzetek megismétlődése esetében. Az EKT kérte az egyházkört, hogy jelölje meg a vizsgáztatási központokat és azoknak a románul is jól beszélő lelkészeknek vagy világi egyházi tanácsosoknak nevét, akiket alkalmasnak lát erre a szerepre. Ugyanakkor arra kérte az egyházkör a főhatóságot, hogy a vizsgákon az állami közeg által észlelt hiányosságokat, rossz eredményeket vizsgálja felül. A vizsgákat, dacára annak, hogy az iskola tanítási nyelve a magyar volt, az állami vizsgáztatók mégis az állam nyelvén kérték. Mindez mutatja, hogy az állam egyre jobban megpróbálta ellehetetleníteni a felekezeti iskolák életét, munkáját.

A következő évben különös helyzet alakult ki Árkoson. A lelkész levélben értesítette a püspököt, hogy a bukaresti gyalogsági tisztképző iskola növendékei 1937. május 18-ától június 18-ig Árkos községben fognak gyakorlatozni, s a katonai intézmény értesítette a prefektúrát, hogy az árkosi felekezeti iskola helyiségére szüksége lesz. Varga Béla főjegyző, püspökhelyettes a tanítás zavartalan folyása érdekében megkérte a lelkészt, hogy érdeklődjön a közigazgatási hatóságoknál, hogy az iskola ki van-e jelölve e célra, vagy csak egy előzetes tájékoztató történt, és kérjék a hatóságok közbenjárását a katonai hatóságoknál, hogy egy nyilvános iskola működését ne zavarják, amire békeidőben példa még nem volt.

¹⁸⁰ [N. N.], „A székely művész érzék...”: 2.

Ugyanakkor felszólították az egyházközséget, hogy keressék meg ezen ügyben Szentkereszty bárót, akinek ismeretségei vannak a katonai hatóságoknál. Válaszában az említett tiszti iskola kötelezte magát, hogy sátrakat és lugasokat fog felállítani az iskola udvarán, így az elemi iskola folytathatja a tanítást. A tanítók kijelentették, hogyha az egyházi hatóságoktól erre rendeletet kapnak, ők beleegyeznek a javasolt megoldásba. Íme, a püspöki válasz: „[...] mivel úgy látszik, hogy a községben minden valamirevaló épületet lefoglaltak, s így már az iskola helyiségeket is, s mivel a felekezeti iskoláinkkal szemben újabban tanúsított türelmetlen bánásmódra tekintettel sem tanácsos az iskola elleni kifogásra valamely alkalmat adni: a kényszerítő körülményekre tekintettel hozzájárulunk ahhoz, hogy az iskola helyiségét a katonaság használatába ideiglenesen átbocsássuk azon, általuk vállalt kötelezettség mellett, hogy ők az udvaron a tanításra alkalmas más helyiséget állítanak fel.”¹⁸¹ A püspök még megjegyezte, hogy ha ezek az építmények nem felelnek meg a célnak, akkor kérni fogják a tanügyi hatóságoktól a tanévnek a rendesnél korábban való befejezését úgy, hogy az abszolváló vizsgákra készülő tanulók további oktatásba részesüljenek.

Az állami tanügyi törvény szerint a felső osztályokban (V–VIII. osztályok) egy tanerő után 30 növendéket volt szabad felvenni osztályonként. Ez oda vezetett, hogy a felső osztályokból bizonyos számú diákot át kellett adni az állami iskolának. A püspökség leküldte azokat a kritériumokat, amik szerint a felekezeti iskola vezetősége meghozhatta e kényes és szomorú döntést: eszerint azok gyerekei kerültek át, akiknek egyházi tartozásai voltak, illetve a gyengébb előmenetelű vagy a több órát hiányzó diákok. Mindezeket a kritériumokat a püspök egy bizalmas levélben közölte a lelkésszel.¹⁸²

Az iskola homlokzatán levő magyar feliratot is kétnyelvű felirattal akarták kicseréltetni, a magániskolákra vonatkozó törvény szerint. Az állami iskolákban a magyar tagozatokat beszüntették, így a hittan- és egyháziéneket-tanítás nagyon nehezen haladt a diákok magyar nyelvű írás-olvasási nehézségei miatt. Mindezek ellenére az árkosi felekezeti iskolában folyt a tanítás. A főhatóság az iskola kérésére a kolozsvári Electrolabor cégtől fizikai felszerelési tárgyakat rendelt az iskola számára, mint pl. közlekedőedényeket, ebonit- és üvegrudakat. Ugyanakkor a főhatóság felhatalmazást adott az iskolának, hogy a még hiányzó tárgyakat egy beküldendő nyugta ellenében megvásárolja. A közoktatási minisztérium felhívására az EKT az árkosi iskolát is felszólította, hogy a felekezeti iskoláról ada-

¹⁸¹ ÁUELvt., 1934–1938-as iratcsomag, EKT sz.: 661/1937.

¹⁸² ÁUELvt., 1934–1938-as iratcsomag, EKT sz.: 414/1937.

tokat, illetve rajzot, kézimunkát küldjenek fel Kolozsvárra egy genfi kiállításon való szereplés végett.

A nyár elteltével, a szeptember 1–10-ei beiratkozások során a felekezeti iskolába való beiratkozáshoz a szülők külön kérvényt kellett benyújtsanak a helybeli állami iskolához is, amelyben kifejtették, hogy gyermeküket nem az állami, hanem a felekezeti iskolába akarják járatni.

Dancs Pál, a felekezeti iskola igazgató-tanítója 1939. január 22-én levélben fordult az árkosi unitárius egyházközség keblitanácsához, amelyben kérte a vezetőséget, hogy az igazgatói díját, amely havonta 600 lej, folyósítsa számára. Az igazgató 1935-ben kezdő tanítóként érkezett szülőfalujába, ahol is az igazgatói teendők elvégzésével bízták meg, amit becsületesen elvégzett. Nősülés előtt lévén, a kézhez kapott 1200 lej fizetésből nem tud majd családjával megélni. Kérésében azt is megemlítette, hogy az egész unitárius egyházban egyedüli igazgató-tanító volt, aki az igazgatói teendőket javadalmazás nélkül végezte. A szomorú helyzetet a sors oldotta meg: Dancs Pál behívót kapott, őt Régeni Áron nyugalmazott tanító helyettesítette.

1940. május 28-án a püspök értesítette az árkosi egyházközséget, hogy R. Cosma iskolai tanfelügyelő brassói címére egy bizonyítványt küldtek két példányban arról, hogy az árkosi unitárius egyházközség rendelkezik elegendő alappal és jövedelemmel, hogy a nevezett iskolához egy negyedik tantermet építsen és a negyedik tanítói állást fenntartsa.¹⁸³

A II. világháború első évében, június 16-án tartott iskolai évváró ünnepségét egy incidens zavarta meg. Az esetről Végh Benjámint beszámolt Kolozsvárnak:

„Gyülekezeti ének után alkalmoszerű imát mondtam. Azután következett néhány növendék szaválata. Műsor közepén Boga László felolvasta igazgatói jelentését. Jelentés felolvasása után még iskolás növendékek szavaltak. Műsor végeztével iskolai évet bezártam. Következett gyülekezeti ének és király himnusz. Boga jelentésében megemlékezett néhány sorban Dancs Párról s erre egy katonatiszt, helyéről felkelve kiment s templom ajtót úgy becsapta, hogy egész templomi gyülekezet felfigyelt. Templom előtt ki volt téve perselyünk is. Bocz Károly s Imre András igazolása szerint perselyt feldöntötte, mit harangozó állított fel. Valószínű, a tiszt feljelentésére csendőr Boga Lászlótól a jelentést elkérte és el is vitte.”¹⁸⁴

¹⁸³ ÁUElyt., 1939–1942-es iratcsomag. Lvt. sz.: 1012/1940.

¹⁸⁴ Uo., kézzel írott vázlat.

A tisztet Petru Iliescunak hívták, és hadnagyi rangot viselt a gyakorlatozó központnál, Sepsiszentgyörgyön. Az ügyet valószínűleg helyi szinten, a községi jegyző közbenjárásával elrendezték. Mindezek ellenére a felekezeti iskola még a román uralom idején, 1940. július 12-én engedélyt kapott a negyedik tanerő alkalmazására.

A „kis magyar világban”

A bécsi döntés után, október 10-én a katonai hatóságok rendelkeztek az iskolakezdés kérdésében:

„Ami a különböző iskolák nyitását illeti, a vallásügyi miniszter úrnak az a felfogása, hogy minden iskola kezdje meg működését úgy, amint az volt a múlt tanévben. Tehát, ahol volt felekezeti és állami iskola, ott kezdje meg mindkettő a működését. Ha azonban a tanulók mind a felekezeti iskolába iratkoznának s az állami iskolának nem volna növendéke, ez esetben a felekezeti iskola nyílik meg és működik.”¹⁸⁵

Október 27-én, azon helyzetből kiindulva, hogy a felekezeti iskola egy csoportja a kultúrházban folytatta tevékenységét, a keblitanács javasolta, hogy keressék meg a járási parancsnokságot, hogy az állami iskola egy helyiségét bocsássa a felekezeti iskola rendelkezésére. A Háromszék vármegyei katonai parancsnokság mint katonai közigazgatási hatóság levélben küldte e kérdésben határozatát az esperesi hivatalhoz:

„295/1940 számú kérvényére értesítem, hogy az árkosi állami elemi iskola épületében levő negyedik tantermet iskolai felszerelésével együtt, ideiglenesen, további intézkedésig, legfeljebb azonban az 1940/41 tanév végéig átengedem az unitárius elemi iskola részére, kizárólag oktatás céljára, azzal a feltétellel, hogy a helyiség fenntartásának költségei az átengedés tartama alatt az unitárius iskola fenntartóját terheli. A tanterem fűtéséről, világításáról, takarításáról az engedményezett köteles gondoskodni és írásbeli nyilatkozatban tartozik anyagi felelősséget vállalni az esetleg bekövetkezett káro-

¹⁸⁵ ÁUELvt., 1939–1942-es iratcsomag, katonai közigazgatási szám: 2699/1940.

kért, rongálásokért is. Az átengedett terem használata nem zavarhatja az állami iskola működését.”¹⁸⁶

A háború és a nehéz gazdasági helyzet rányomta a bélyegét az iskola életére is. Az árkosi egyházközség nem tudta biztosítani a tanítók fizetését, sőt az iskola fenntartását sem. A tanítók levélben fordultak a püspökhöz fizetések elnyerése érdekében, Végh Benjámín lelkész pedig két levelet is küldött ugyanoda, amelyben bejelentette, hogy az egyházközség nem hajlandó a felekezeti iskola fenntartásával járó terheket elvállalni. Dr. Kiss Elek püspökhelyettes válaszában az EKT határozatát küldte: az egyházközség a pénztárából fizesse ki a tanároknak a válás- és közoktatásügyi minisztérium által megállapított, szolgálati éveiknek megfelelő fizetési osztály és fokozat szerint járó fizetést.¹⁸⁷

Az 1941. június 15-én tartott keblitanácsi gyűlés elismerte, hogy a felekezeti iskola fenntartása szükséges, és a tanítók fizetéséhez 600 pengővel járult hozzá. De ugyanakkor felkérte a főhatóságot, hogy találjon lehetőséget a terhek átvállalására. „Ha fedezetről EKT valamiképpen gondoskodni nem tud, felekezeti iskola munkáját kénytelen lesz megszüntetni s az oktatást az államnak átadja.” Talán ennek a helyzetnek köszönhető, hogy Borodáné Régeni Piroska tanító megvált a felekezeti iskolától, és átment az állami iskolához. Józán Miklós püspök keserűen jegyezte meg levelében, hogy fájdalmasan érintette ez az egyházközséget, hisz a nehéz időkben kenyeret és megélhetést adott a tanítónőnek, és amikor változtak az idők, és a felekezeti iskola tanára is ugyanannyit keres, mint az állami iskolai kollégája, a tanítónő cserben hagyta a felekezeti iskolát. Október 28-án a püspök Incze Katalin okleveles tanítót nevezte ki ideiglenes tanítónővé a felekezeti iskolába. A tanév megkezdése után az unitárius elemi iskola kérte az árkosi állami iskolánál is gyakorlatban levő 8 órától 13 óráig való egyhuzamban való tanítást. Az engedélyt azzal a feltétellel kapták meg, hogyha a főhatóság megbizonyosodik a módszer káros voltáról, visszavonja azt.

Az állami és a felekezeti iskolák között olyan szintű súrlódások, versengések voltak egész Erdélyben, amelyek a tanítás minőségének rovására mentek. Ez a tarthatatlan helyzet az egyházi és az – immár újfent magyar, tehát a felekezeti iskolák tevékenységét károsnak nem találó – állami tanügyi hatóságokat egyeztetésre készítette. Az egyház és a tanügyi minisztérium egy megállapodásra jutott, amelyet 1942-ben még bizalmasan kezeltek, Józán Miklós püspök „szigorúan

¹⁸⁶ Uo.

¹⁸⁷ Uo., EKT iktatószám: 726/1941.

bizalmas” jellegével ellátott levélben számolt be róla lelkészeinek. Íme a megszületett megállapodás:

„1. Az állam a visszacsatolás alkalmával fennálló elemi iskolai helyzetet fenntartja, vagyis a jeleni háborús helyzetben a háború bevégeztéig, nem hajlandó egy állami elemi iskolát sem ténylegesen megszüntetni, vagy bezárni. 2. Azonban arra hajlandó, hogy ahol állami és felekezeti iskola van és egy felekezet túlnyomólag nagyobb számban van, pld. 80-90 % unitárius a felekezeti oktatást megvalósítsa úgy, hogy az állami tanerőkből megfelelő tantermekkel átrendeljen annyi tanerőt, amennyi a felekezeti oktatásra szükséges.”

A püspök megjegyzi: „Az ügyet kérjük – egyelőre – nagyon bizalmasan kezelni, mert itt benn biztosan lesznek ellenzői, de fenn a megvalósításra kilátásunk van!”¹⁸⁸

1943. június 18-án a *Budapesti Közlöny*ben megjelent a kántortanítók fizetését szabályozó rendelet, amely kimondta, hogy a felekezeti tanítók esetében a kántori teendőként kapott járandóság nem számítható be a tanítói fizetésbe, mint ahogy eddig volt szokásban. Az 1943–44-es tanév őszén a légiriadók miatt veszélyeztetett iskolákban nem indult a tanítás. E helyzetben volt az árkosi is. Az unitárius egyház felekezeti iskolái közül egyedül csak az árkosi iskola volt az, amely a miniszteri rendelkezés alapján nem volt falusi jellegű. A tankerületi igazgatóság rendelkezésével ez a jellege megszűnt, és a püspök felhívta az iskola vezetését, hogy a tanítást azonnal kezdjék meg. Az iskola egyik tanítóját, Incze Erzsébetet a tanítóhiány miatt a bezárás előtt álló kökösi iskolához rendelte, segíteni őket. A helyzet sürgősségét mutatja, hogy távirattal küldte a rendeletet.

Az egyházközségi számadásból megtudhatjuk, hogy a lelkész heti hat vallásórát tartott, és 31 pengő 80 fillér segélyt kapott az államtól. 1944. augusztus 22-én, egy nappal a román fegyverfordítás előtt az egyházközség helyzetjelentést küldött az 1944–45-ös tanév közeledtével az iskolával és tanerőkkel kapcsolatban:

„Községünkben német katonai egységek tartózkodnak, melyek egyházi épületeinket és iskolánkat is teljes egészében igénybe vették bizonytalan időtartamra. Az iskolai év megkezdéséig az épületek előreláthatólag nem szabadulnak fel. A községben tanítás céljaira

¹⁸⁸ ÁUELvt., 1939–1942-es iratcsomag, EKT-iktatószám: 821/1942.

igénybe vehető, megfelelő magánlakás nincs. Ilyenformán a tanítást megfelelő helyiség hiányában megkezdeni nem tudjuk. Iskolánk három tanerős. Tanerőink közül Boga László katonai szolgálatot teljesít. Az év megkezdéséhez két tanerő áll rendelkezésünkre. Egyelőre ez elégséges az alsó tagozatok oktatásához. Október 15 után azonban a harmadik tanerőről is gondoskodnunk kell. A tanerők rendelkezéseknek megfelelően a kijelölt időben pontosan jelentkeztek állomás helyükön. Az új iskolai év megkezdése elgondolásunk szerint csak úgy volna lehetséges, ha fölöttes hatóság intézkednék olyan irányban, hogy az iskola termeiből hatóság legalább egy szabadon téessék, hol a tanítás váltakozó rendszerrel ideiglenesen megoldást nyerne.”¹⁸⁹

November 26-án rendelet érkezett Sepsiszentgyörgyről, a tanfelügyelőségtől, miszerint csak egyféle iskola létezhet, a népiskola, és a nép(i)iskolákat haladéktalanul meg kell szervezni a községekben. A keblitanács úgy határozott, hogy meg szeretné tartani az iskola felekezeti jellegét, és közreműködve az állami iskolával, megkezdi a tanítást.

1945. szeptember 11-én Imreh Domokos tanító részletes felvilágosítása után a közgyűlés határozatilag kimondta, hogy felkéri a püspököt egy negyedik tanítói állás jóváhagyására. A válasz hamar jött: szeptember 15-én püspöki kinevezéssel Frenkó Katalin lett a felekezeti iskola rendes tanítónője. Nagyon tanulságosak az 1945-től fennmaradt lelkészi jelentések iskolai életre vonatkozó beszámolóí, ezért teljességében idézem az 1945-ben írt jelentést:

„Az iskolalátogatás hiányosságait télen ruha hiány, tavaszi hónapokban gyermekeknek mezei munkába való befogása magyarázza. A háborús nyomorúságok leküzdésével, a helyzetkép talán itt is javulni fog. A mindennapi iskolázás mellett téli hónapokban a vásárnapi iskolát újrakezdtük, ahol vallás-erkölcsi oktatásban egyházi énektanításban részesültek a növendékek. Megemlíteném még az iskolával kapcsolatban, hogy a román tanügyi hatóságoknak egy 1940 előtt keltezett engedélye folytán az iskolakötelesek nagy számára való tekintettel, kértük a 4 tanerő beállítását, amit év elejére engedélyeztek és melyre Frenkó Katalin tanítónőt nevezte ki a Főtitst. püspök úr. Felmerült egy újabb nehézség is, amennyiben az

¹⁸⁹ ÁUELvt., 1943–1949-es iratcsomag, gépelt oldal, szám nélkül.

egyházközség vezetőségének gondoskodni kellett egy 4. tanteremről. Megkeresést intéztünk a tárgyban a helybeli állami iskola felettes hatóságához, hogy használatlanul álló tantermet bocsássa rendelkezésünkre, de ezt Háromszék v[ár]m[egye] magyar tanfelügyelősege nem engedélyezte. Beindult a télen egy mozgalom, hogy a Kultúrház öltöző szobáját rendezzük be erre a célra, az anyagnak egy részét be is szereztük, adományok is érkeztek, de homokhoz nem tudván hozzájutni a télen, de még a tanítónő közbejött betegségi szabadsága miatt is, egyelőre levettük a napirendről.”¹⁹⁰

A világháború utáni évek

A háború véget ért, de következett az aszály, újabb nehézségek. Az 1946-os lelkeszi jelentés vall erről az időről: „Iskolánk megizmosodott, négy tanerőssé nőtte ki magát. Sajnos, az aszály miatt beálló szükség és nélkülözés következtében több szülő kénytelen volt gyermekét teletetni küldeni, amit a Népszövetség árkosi tagozata bonyolított le. S e miatt a tanfelügyelőség egyik tanerőnket kirendelte a teelő gyermekek mellé. Ezen intézkedésről esperesi úton jelentést tettünk egyházi főhatóságunknak.”¹⁹¹

Egy nagyon érdekes és különleges iratot őriz az árkosi unitárius egyházközség levéltára: a felekezeti elemi iskola utolsó szolgájával 1947. január 1-én kötött szerződést:

„Szerződés

Mely köttetett Árkoson 1947. január hó 1-én egyfelől az árkosi unitárius egyházközség keblitanácsa, másfelől Veress Lajos között a következő feltételek mellett: Az egyházközség keblitanácsa Veress Lajos B. egyháztagot az addigi minőségében 1947. jan.1 új hatállyal tovább alkalmazza három év időtartamra, 30 napi előzetes felmondás mellett. A részére természetben lakást, fűtést, veteményeskertet, kaszálórészt (veteményeskerten hátul) 2,5 H búzát, 2,5 H árpát biztosít. Veress Lajos ezzel szemben köteles az iskola és környéket tisztán tartani, tanítás után az osztályokat (4 tantermet), műhelyt, klozettet kisöpörni, megfelelő időben, lehetőleg reggel szellőztetni és port törölni, kellő időben az osztályok fűtéséről gondoskodni s

¹⁹⁰ ÁUELvt., *Lelekési jelentések 1944–1952.*, sz.: 35., 9.

¹⁹¹ Uo., 15.

fűtéshez fát vágni, szükség szerint az ivó edényeket tisztán tartani, azokba ivó vízről gondoskodni, havonta egyszer ablakot mosni, megfelelő díjazás mellett nagytakarítást és meszelést végezni, kályhákat időnként lefesteni, évharmadonként termeket felolajozni (esetleg felsúrolni) szükség szerint az úrszékeket lemosni, meghívókat széthordani, ünnepélyek alkalmával segédkezni, tavaszi és őszi időszakban a virágos kertet gondozni. Az iskola mindennemű felszereléséért teljes anyagi felelősséget vállal. Az iskola vezetőségének engedelmességek s a szerződésben foglalt kötelezettségek keretén belül rendelkezésének eleget tesz.”¹⁹²

A nyár folyamán Incze Erzsébet tanító kérte az állami iskolához való áthelyezését, Boga László tanító pedig nyugalomba vonult. Így az iskola két tanerővel kezdte meg a tanévet. Miután az állam a negyedik tanerőt takarékoság okán leépítette, így a püspökség Téglás Anna tanítót nevezte ki harmadik tanerőnek. Elérkeztünk a felekezeti iskola létezésének utolsó évéhez. Imreh Domokos tanító már 1948 márciusában jelezte a keblitanácsi gyűlésen az iskolák államosításának lehetőségét, amelyet az új alkotmánytervezet magába foglalt. Egy hónapra rá az egyházközség közgyűlésén is szóba került az esetleges iskolaállamosítás. Március 24-én az egyházközség még küldött egy iskolai jelentést a felekezeti iskoláról a főhatóságnak:

„Községünkben ez idő szerint két iskola működik. Az állami és a felekezeti iskola. Mindkét iskola 3-3 tanerővel működik, miután az unitárius népiskolánál az állam a negyedik tanerőt az év elején leépítette. Iskolánknál működő tanítók: Imreh Domokos énekvezér tanító, Frenkó Katalin és Téglás Anna tanítónők. Imreh Domokos énekvezér tanító egyházi alkalmaztatásánál fogva is ragaszkodik ahhoz, hogy Árkoson nyerjen beosztást, valamint Frenkó Katalin is miután lakhelye Árkoson van. Téglás Anna kálnoki illetőségű szintén a közelbe szeretne elhelyezkedni, lehetőleg Árkoson. Az árkosi unitárius népiskola épülete az egyházközség tulajdonát képezi, telekkönyvileg is ott szerepel. Iskolánkba jár összesen 108 tanuló, állami iskolába összesen 188. A két iskolába együtt 296. Ebből unitárius 141, más vallású 155. Iskolánk 3 tanteremmel rendelkezik és egy kézimunka teremmel. Egyházközségünk óhaja az, hogy amenny-

¹⁹² ÁUELvt., 1943–1949-es iratcsomag.

nyiben lehetséges az iskola épülete, telekkel és melléképületekkel együtt tulajdonjogilag az Egyházközség birtokában maradjon, melyre nézve tisztelettel kérjük Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanács támogatását.”¹⁹³

Az iskola államosításáról két egyházközségi irat tanúskodik: az első az a levél, amelyet az árkosi egyházközség vezetősége írt az EKT-hoz július 27-én, az átvétel napján, a másik a július 29-én tartott keblitanácsi gyűlés jegyzőkönyve. Íme az első:

„Hivatkozással a Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanács 481/1948 EKT számú körlevelére, tisztelettel jelentem, hogy az árkosi unitárius népiskola épületének (berendezés és telekkel együtt) átvétele a mai alul írt napon az állami hatóságok részéről megtörtént. Az átvételről kiállított jegyzőkönyvet, valamint az átvételkor felvett leltárt tisztelettel idecsatolom. Sajnálattal kell jelentenem továbbá, hogy az énekvezéri lakást, telket a hozzátartozó épületekkel együtt leltár mellett szintén átvették, azzal az indokolással, hogy az énekvezér, mint tanító használja ezt az épületet. Tekintettel arra, hogy az intézkedés általános az épület megtartása érdekében semmit nem tehetünk. Egyben tisztelettel kérem az EKT-t, hogy amennyiben módjában áll ezt a kérdést az állammal tisztázni méltóztassék.”¹⁹⁴

A másik: „e hónap 27-én, Régeni Pirooska áll. tanítónő megbízással jelentkezett a felekezeti iskolánál, melynek alapján nevezett iskolát leltár alapján át is vette. Utasítás alapján leltárba foglalta a kántori lakást is, mivel a tanító lakik benne.”¹⁹⁵ A főhatóság első feladata az új reform után a vallás-erkölcsi tanítás iskolán kívüli megszervezése volt. Ezt mint legfontosabb feladat ajánlották a lelkészek figyelmébe. Az iskolán kívüli vallásoktatás keretének a vasárnapi iskolát jelölték meg, amelynek új elnevezése a szeretet iskolája lett.¹⁹⁶ Az árkosi unitárius keblitanács megbízta a lelkészt, hogy vegye fel a kapcsolatot a helybeli kultúr-bizottsággal, hogy a kultúrházban próbáljanak helyiséget biztosítani a vallásórák

¹⁹³ ÁUELvt, 1943–1949-es iratcsomag, 38/1948. sz.

¹⁹⁴ Uo., 92/1948. sz.

¹⁹⁵ *Presbiteriális Jegyzőkönyv 139–1961*, 137.

¹⁹⁶ Uo., 138.

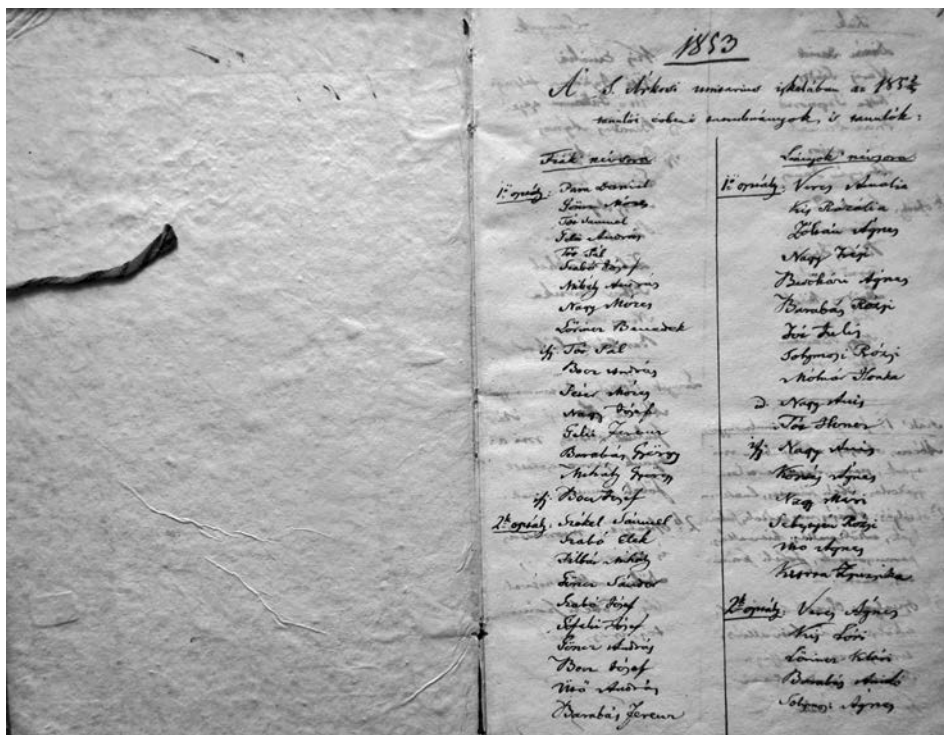
megtartásához. Hogy mit sikerült ebből megvalósítani? Erről számol be az 1948-as évre szóló lelkészi jelentés egy része:

„A tanügyi reformok következtében felekezeti iskolánk megszűnvnél ill. államosítván, a hitoktatást iskolán kívül kellett beszervezzük. Ebből a célból megkerestük az összes unitárius vallású szülöket, akik nyilatkozatot írtak alá, arra nézve, hogy gyermekeiket vallásos szellemben óhajtják nevelni, egyben kérték a lelkészt, hogy gyermekeik vallásos neveléséről gondoskodják, unitárius vallásos szellemben. Így a vallásoktatást és egyházi énektanítást osztályonként heti két órában lelkész látja el, valamint a vasárnapi iskolát is lelkész vezeti. Ebben a munkájában nagy segítségére vannak: Bakó Emilia óvónőképzői növendék, valamint Németh Izabella, középiskolát végzett lány.”¹⁹⁷

Befejezésül elmondhatjuk, hogy az árkosi felekezeti iskola többszázados története alatt a község unitárius és más felekezeti tanulóinak az életre való felkészülését szolgálta, megfelelően ezzel a hajdani püspök, Enyedi György által megfogalmazott tanítási elveknek: „Haszonnal ugyanis úgy nevelhetjük a gyermekeket, ha a bőséges kivételeket elhagyva, a tömörség elvének megfelelően csak a tudomány leglényegét sulykoljuk beléjük. Mert ha a még zsenge lelket szabályokkal bővebben terheljük meg, mint amennyit ereje elbír, könnyen úgy elretenthetjük, mint ahogy bizonyosan émelygés származik a túlzott jóllakásból.”¹⁹⁸

¹⁹⁷ Lelkészi jelentések 1944–1952, sz. 35., 30.

¹⁹⁸ *Enyedi György válogatott művei*, válogatta BALÁZS Mihály és KÁLDOS János, Téka sorozat (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1997), 31.

1. kép. Az 1853-ban megkezdett iskolai jegyzőkönyv egyik oldala
(fotó: Márk Attila)

2. kép. Borodáné Régeni Piroska és Dancs Pál tanítók a két világháború között
az egyik osztályban (Nyáguj Mátyás személyes gyűjteménye)

3. kép. Az 1923-ban épített felekezeti iskola és tanítványai
(Nyáguj Mátyás személyes gyűjteménye)

4. kép. Az árkosi iskola az 1920-as években
(Nyáguj Mátyás személyes gyűjteménye)

*5. kép. Az árkosi iskola és tanulói a huszadik század elején
(Nyáguj Mátyás személyes gyűjteménye)*

„Azok a dús tartalmu levelezések [...] méltók volnának megörökítésre.”² Kiss Mihály életpályája és hagyatékának hiányzó részei³

Kriza János unitárius püspökhöz a feleségén kívül a lelkileg legközelebb álló személy minden bizonnyal barátja, Kiss Mihály árkosi lelkész és Háromszék egyházköri esperes lehetett. Barátságuk 1825 körül kezdődött a székelykeresztúri unitárius gimnázium falai között, és egészen 1875-ig, Kriza János haláláig tartott. S bár ennek a fél évszázadnak a legnagyobb részében térben egymástól távol éltek, a visszaemlékezések⁴ és a kisszámú fennmaradt levél alapján úgy tűnik, fenn tudták tartani szoros barátságukat.

¹ Szakál Anna (1982, Budapest) a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Folklor Osztályának tudományos munkatársa. 2018–2023 között tagja volt az MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoportnak. 2023-tól MTA Bolyai János kutatási ösztöndíjas. Elérhetősége: Szakal.Anna@abtk.hu.

² Gyöngyösi István, „Emlékeimből. – Kiss Mihály. –”, *Unitárius Közlöny* 2. évf., 3. (1889): 61–65., 64.

³ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának (2023–2026) támogatásával készült.

⁴ Kiss Mihályról hárman emlékeztek meg a halála (1889) utáni két esztendőben. Gyöngyösi István kolozsvári segédlelkész, majd vargyasi pap Kiss Mihály közeli ismerősei közé tartozott, a két papi családot erős kapcsolat fűzte össze. Gyöngyösi 1889-es írásának keletkezéséről így vall: „Márczius 23-án reggel a levélhordótól átvett gyászjelentés lesújtó hatással lepett meg! Ebben az izgatott állapotomban elhatároztam, hogy az én testi és szellemi ikertestvérem sirjára rokoni barátságom jeléül valamit hozzak.” (Gyöngyösi, „Emlékeimből...”: 61–62.) Sándor János Kiss Mihály legkisebb lányának, Nériának volt a férje, és maga tagja volt Kriza János gyűjtőhálózatának. Boros György 1879-től tanított a kolozsvári unitárius teológián, később az unitárius egyház püspöke lett. Mellettük Jakab Elek írt még Kiss Mihály hazafiságáról cikket két évvel Kiss halála előtt. Jakab Eleket jól ismerhette Kiss Mihály kolozsvári diákságuk idejéből. A viszony közelségét jelzi, hogy a neki írt levelekben „kedves komámként”, illetve „nagyon tisztelt barátomként” szólítja meg, és „őszinte barátodként”, illetve „őszintén tisztelő barátodként” búcsúzik el tőle. (Vö. Kiss Mihály levele Jakab Eleknek. Árkos, 1876. ápr. 21., 1878. máj. 1. SZAKÁL Anna, szerk., „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és

Kiss Mihály ezen a néven a harmadik lelkész volt a családjában. Nagypapa 1761 és 1769 között sepsikőröspataki, 1769 és 1787 között kissolymosi lelkész-ként szolgált. A papi pályához és a kultúrához való viszonyát jól szemlélteti az a fennmaradt adat, hogy már ifjúkorában könyvgyűjteményt vásárolt, hogy lelkészi munkájára méltóképpen felkészülhessen, s még időskorában is nagy hatású előadóként tartották őt számon.⁵ Mivel elveszítette látását, a helyi iskolamester segítette őt papi hivatala folytatásában haláláig,⁶ „mindenkor kézen vezetve szeretett papját, mint atyját, templomba, s onnan haza, s tartandó beszédeit elő olvasva szombatoként, úgy a temetési alkalmakra.”⁷ Így jött létre e két papi család (a Kiss és a Gyöngyösi) között a generációkon át tartó bizalmas, baráti kapcsolat.

Édesapját, a második Kiss Mihályt kiváló diákként külföldi akadémiaira szerették volna küldeni, de ő nem kívánt elmenni. A Sala család (hol korábban a kisebb fiúkat tanította) is segítette volna politikai hivatalt szerezni, de azt is viszszautasította. „Papnak születtem s arra készítettem el magam” – írta emlékirataiban,⁸ s tanulmányai végeztével Tordán (1805–1813), Vargyason (1813–26) és Székelyszentmihályon (1826–37) működött lelkészként és esperesként. 1808-ban Koncz Gergely torockószentgyörgyi esperes-lelkész Zsuzsanna nevű lányát vette feleségül. Ezzel rokonságba került – több más papi családdal⁹ együtt – id. Brassai Sámuellel is, aki róla mint „disertus” (ékesen szóló), tudós papról be-

Nagykönyvtárának kiadványai 6., Kriza Könyvtár (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, 2012), 216–217., ill. 225–226.

⁵ SÁNDOR János, „Kiss Mihály egyházi író és két hasonnevű előde”, *Keresztény Magvető* 26., 1(1891): 82–99., 83–84.

⁶ Sándor János tudomása szerint „világtalansága 16 évre terjedett”. SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 83.

⁷ GYÖNGYÖSI, „Emlékeimből...”: 62. Hozzátehetjük, hogy a fennmaradt 19. századi egyháztörténeti iratanyagból egyértelmű, hogy az egy helyen élő egyházi személyeknek egymás – különösen ilyen önfeláldozó – segítése nem volt magától értetődő cselekvésforma. A lelkész tartós betegeskedése mind a többi egyházi személy, mind az egyházközség számára sok esetben konfliktusgeneráló tényező volt. Az eset önmagában sejteti a két papi család intellektuális háttérét, és előrevetíti kettejük hosszan tartó baráti viszonyát is. (Az általam tett megállapítások a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában [a továbbiakban: MUEKvGyLt.] található Az unitárius püspök iratai [a továbbiakban: UP Iratok] elnevezésű évrendezett szálas iratanyagból megismert eseteken alapulnak.)

⁸ Az emlékirat jelenleg ismeretlen helyen lappang. Idézi: SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 85.

⁹ Koncz Zsuzsanna testvérei voltak: Krisztina (aki idősebb Brassai Sámuel felesége lett), Klára (aki Szabó Sámuel tanár felesége lett) és a gróf Toroczkay család jószágigazgatója, Koncz Ádám. Vö. SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 86.

szélt.¹⁰ Már szentmihályi pap korában hívták a kolozsvári főtanodába tanárnak, de ezt a megisztetést is elhárította magától. A teológiai és böcsészettudományok mellett (latinul, németül és franciául is olvasott) érdekelte a fűvészet, az orvos-tan, de mint több lábbon álló, gazdálkodó pap a „méhészetnek, faragászatnak, esztergályozásnak, gyümölcstenyésztésnek s általában a kertészetnek nagy kedvelője volt.”¹¹

Az ő fia lett az a (harmadik) Kiss Mihály, aki népköltészeti gyűjtőként is ismertté vált. Tordán született 1809-ben, tízévesen került Székelykeresztúrra,¹² majd 1826-tól a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban folytatta tanulmányait. Gyöngyösi István úgy emlékezett rá, hogy már keresztúri kisdiákként „tanulását játszadozva végezte s mégis minden társát felülmulta, észéle túlszárnyalta. [...] Tanulási könnyüése mellett [...] humoros ötleteivel, találós élceivel élénk derűltébe tartotta környezetét. Kedélyhangulatának kifogyhatatlan forrása még a lezke órákon is áradozott, annyira, hogy egy padban ülő szomszédait sugvaközölt tréfás megjegyzéseivel, s ábrázat mimikáival sokszor hangos kacajra izgatta.”¹³

Kiss Mihály azonban nem csupán szellemi képességei és humora miatt emelkedett ki a diákseregéből, de bátorságáról is történetek keringtek. „Oktoberi hideg napokban is feredezett, tavaszi jégzajláskor nagyobb jégtáblákon csónakázott. [...] A Küküllő áradásával fenyőtutajokat szállító oláhfalviaknak vámot fizetett, hogy felvegyék s kormányozni engedjék. Élvezetet talált, mikor a gátakon lezuhant tutaj védczölöpjére csipeszkeszve mutathatta meg ügyességét.”¹⁴ Már fiatalon kitűnt verselési képességeivel is, ezzel és más munkáival az osztályában lévő, kevésbé ügyes diákokat is segítette: „négy-öt szegénynek elkészítette, kiállította a dolgozatot és azt oly avatott ovatossággal, s az illetők tehetségéhez alkalmazva, hogy verseiben azon egy észre, s alkotóra ismerni nem lehetett és e kisegitő készség négy évig folytonosan tartott.”¹⁵

Baráti köre a legjobb diákokból került ki, kik később is fontos szerepeket töltek be az erdélyi társadalomban. „Elismert észfelsege az iskolai jobb tanulókat

¹⁰ Albert János tordai pap 1889-i levelét idézi: SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 86.

¹¹ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 87.

¹² Székelykeresztúron 1818 és 1826 között tanult. Ld. Kiss Mihály név alatt. FEKETE János, szerk., *A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves története* (Kolozsvár: Unitárius Egyház – a székelykeresztúri Orbán Balázs gimnázium, 1993), 143.

¹³ GYÖNGYÖSI, „Emlékeimből...”: 62.

¹⁴ Uo.: 63.

¹⁵ Ua.

magához hódította, még felsőbb osztálybelieket is¹⁶, így került közeli kapcsolatba a későbbi unitárius püspök Kriza János mellett többek között a fiatalon elhunyt költővel, a *Reményt* szerkesztő Szentiváni Mihállyal, a későbbi *Vadrózsákgyűjtőtárs* Gálfi Sándorral vagy Kozma Ferencsel,¹⁷ a székelykeresztúri Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézet későbbi tanár-igazgatójával, Kolozs vármegeyei tanfelügyelővel.

Kolozsváron a Biasini családnál¹⁸ kapott nevelői állást, ahol a család gyerekeivel együtt tanulhatott ő is németül és franciául, valamint zongoraleckéket is vehetett velük. Már ezt megelőzően is a „dal, táncz, zene, rajz kedves foglalkozásai közé tartoztak”¹⁹. Feljegyezték róla, hogy a zongorázás mellett tudott orgonálni, fuvolázni és gitározni, s „bárhol jutott zongorához vagy templomi jó orgonához, ifju hévvel játszotta kedveltebb darabjait, nagy szenvedéllyel a Rákóczi indulót, s más érdekes magyar szerzeményeket”.²⁰ Aranyosrákosi Székely Sándor

¹⁶ Uo.: 62.

¹⁷ Kozma Ferencről ld. Pócs Éva, „Kozma Ferenc (1844–1920) családi hagyatékának közművelődési és tudományos vonatkozásai”, in *Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok*, szerk. KESZEG Vilmos – SZAKÁL Anna, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 27 (Kolozsvár: KJNT, 2019), 15–55.

¹⁸ A milánói származású Gaetano Biasini (későbbi, magyaros írásmóddal Biasini Kajetán, 1790–1847) gróf Bély Ferenc kezdeményezésére 1818-ban vívóiskolát nyitott, ahová elsősorban a helyi arisztokrácia tagjai (pl. gróf Kendeffy Ádám, báró Jósika Lajos vagy báró Wesselényi Miklós) jártak, akikkel közeli viszonyba került. Mellettük jó barátságot ápolt a korszak értelmiségi szereplőivel is, pl. Bölöni Farkas Sándorral, akinek hatására 1824-ben a vívóiskolát nyilvánossá tette, majd szintén Bölöni közbenjárására 1834-től ajánlás alapján szegény, de tehetséges ifjak is tagjai lehettek ennek. Emellett Biasini hozta létre Erdélyben az első gyorskocsi-vállalkozást (összekapcsolva kényelmes közlekedési móddal Kolozsvárt Szebennel, Marosvásárhellyel, majd Pesttel), és szintén elsőként létesített az egykori Kül-Torda utcában korszerű szállodát, amelynek a földszintjén kávéház is működött. Felesége Kibédy Anna, Kibédy Sámuel református esperes leánya volt. Hat gyermekük született, akik közül Kiss Mihály biztosan taníthatta az elsőszülött fiút, Biasini Domokost (1821–1895), aki apja halála után tovább korszerűsítette gyorskocsivállalatát, egész Erdélyre kiterjesztve azt. A kisebb fiú egyik lánya, Biasini Mari (1866–1937) – apja támogatásával – a korszakban ritkaságnak számító módon Münchenben tanult festészetet, ami önmagában is jól érzékelteti a család haladó nézeteit. (Vö. KILLYÉNYI András, „Sportélet a reformkori Kolozsváron”, *Korunk* XVII., 10. sz. (2006): 35–38., ill. MURÁDIN Jenő, „Kis kolozsvári kultúrhistoria”, *Kortárs Online* LVII., 4. sz. (2013), letöltve: 2024. június 5., https://epa.oszk.hu/00300/00381/00180/EPA00381_kortars_2013_04_16995.htm.

¹⁹ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 88.

²⁰ GYÖNGYÖSI, „Emlékeimből...”: 64.

püspök leírásából ismert, hogy a kottázáshoz is jól értett – a korszak gyűjtői közül ez pedig igen kevesekre volt igaz.²¹

1832-ben a kolozsvári unitárius főtanodát és a reformátusok kétéves jogi tanfolyamát is elvégezve a marosvásárhelyi királyi táblához ment joggyakorlatra. Az ügyvédi munka azonban nem vonzotta, a papi pályára viszont szívesen vállalkozott. Hogy ezt mennyire mélyen így gondolhatta, jól mutatja egy Boros György és Sándor János által is rögzített történet. Kiss Mihály Kolozsvárra utaztában összetalálkozott egy barátjával, ki „hizelegni akarván, papnál ritka sokoldalú tudományának, egy urnak így ajánlotta: »ez egy olyan ember, a ki az osztályában mindig első volt, nagy tehetsége van, s mégis csak pap lett.« A papi hivatalt kicsinylő ember barátságáról örökre lemondott”²² Kiss Mihály.

1835-ben a néhány évvel korábban szélütést szenvedett apja mellé került segédpapként a szentmihályi eklézsiaiba. Édesapja 1837-ben bekövetkezett halála után – a korban kissé szokatlan módon²³ – „a választó egyházkebli közgyűlés ál-

²¹ Az 1837-es énekeskönyv kapcsán írta: „hátra vala már a Kótás Énekek Kotázása; ezen foglalatosságra Kotához értő Atyánkfiai közzül én sokáig, bár többszöri unszolásimra is senkit nem kaptam; hanem végre megszollitám a Kolosvári akkori Kántort Gál Abelt, Sófalvit, énekes deákat, nevezetesen Kis Mihály most Szent Mihályi Papot, ki akkor mint tabuláris Cancellista Kolosvárt mulatott és ezek nékem lekotázták azokat.” BENCZÉDI Gergely (közli), „Egyháztörténelmi adatok CXIII. Egy becses emlékirat énekeskönyvünk 1837-iki kiadásáról”, *Keresztény Magvető* XXII., 6. sz. (1887): 385–390., 386.

²² Ld. BOROS György, „Kiss Mihály (Arczképpel)”, *Unitárius Közlöny* II., 3. sz. (1889): 57–59., 58. Szinte szó szerint azonos közlés: SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 89.

²³ Az egyházi kánon szerint az idős, beteg lelkész mellé kinevezett fiatal segédlelkész előbbi halála esetén a választásnál előnyt nem élvezhet, a választási sorban előrébb álló, már felszentelt idősebb lelkészek elé nem kerülhet. Ez a szabály az 1850-es évekre tovább szigorodott, és egyenesen megtiltotta, hogy ugyanabba az egyházközségbe a segédlelkész választható és kinevezhető legyen. Vö. MUEKvGyLt. *Az Unitárius vallás közönség Egyházi Törvényei*, 289., 728., 938. paragrafus. Ez alól – a szokásjog tanúsága szerint – csupán akkor tettek kivételt, ha nagyon apró, a lelkésznek csekély jövedelmet ígérő egyházközségről volt szó. Ld. pl. Szentháromságon ifj. Gyórfi Sándor esetét, aki apja halála után szentháromsági pap lehetett. (MUEKvGyLt. UP Iratok, 1858.) Azonban nagyobb egyházközség esetében ez ellen maguk az idős lelkészek (akár saját kárukra, de fiaik érdekében) tettek: ezért kérte például Inczei József esperes a fia, Inczei Dénes elrendelését maga mellől – ahol segédpap volt –, mert Székelyderzs már olyan méretű eklézsia volt, ahol biztosan érvényesítették volna ezt a szabályt. Így azonban (bár apjának sokkal nehezebbek voltak az utolsó éveit, de) annak halála után Inczei Dénes visszakerülhetett Derzsre lelkésznek. (Ld. MUEKvGyLt. UP Iratok 1855–1862, 1871–1872.) Kiss Mihály esetében – egyelőre a konkrét választásra vonatkozó forrásanyag ismerete nélkül – arra gondolhatunk, hogy talán a kiváló lelkészeket adó papi családra való tekintettel nem alkalmazták a kánont, amihez hozzájárulhatott az is, hogy Szentmihály csupán közepes méretű eklézsianak számított a korban.

tal egyhangulag rendes pappá választott, s arra a püspök ki is nevezte²⁴ 1838-ban szentelték fel a tordai zsinaton. 1841-ben került kérésére az időközben üreségbe jövő árkosi eklézsiába papnak. Ugyanebben az évben egyházi jegyző és egyházi tanácsos lett, majd 1845-ben, szokatlanul fiatalon (36 éves ekkor) esperessé választották. Utóbbi tisztségét 1880-ig viselte. Fontos szerepe volt Kiss Mihály életében a hazafiságnak is. Miként Boros György megfogalmazta: „A férjnél, tudományos papnál, az apánál s esperesnél is nagyobb volt benne a hazafi.”²⁵ Kétszer került fogságba, először közvetlenül a szabadságharc után az árkosi román kántor nyújtott be ellene egy 15 pontos vádiratot. Az, hogy Kiss Mihály mit gondolt a szabadságharc alatt, meglehetősen egyértelmű volt: „forradalomkori tényeit mind társalgási, mind piaczi, mind templomi szószékezési téren oly nyíltan vitte, hogy némely halgatói azt mondogatták: »Nincs is miért templomba mennünk, mert a papunk mind csak azt prédikálja: Üssed, vágjad!«”²⁶ Ennek ellenére szerencséje volt, mivel a háromszéki királyi biztos, Dániel Imre, kihez a felterjesztés került, Kiss Mihály kedves gyerekkori játszótársa volt, így a 15 pontból ő már csupán egyet továbbbított, miszerint Kiss Mihály „az árkosi oláhokat halálos rettentésekkel kényszerítette volna unitáriusokká s így magyarokká lenni”.²⁷ E vádat azonban maguk az áttértek tagadták, így Kiss Mihály háromheti fogság után kiszabadulhatott.

Ezt követően 1853-ban maga is részt vett a Váradi-féle összeesküvésben, azonban ismét szerencséjének és bölcsen elgondolt mentőötletének hála a félévi vizsgálati fogságot követően szabadult,²⁸ s ezalatt az idő alatt az árkosi tanító, Lő-

²⁴ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 90.

²⁵ BOROS, „Kiss Mihály...”: 59.

²⁶ JAKAB Elek [a aláírással], „Kiss Mihály, árkosi unitárius esperes politikai fogsága”, *Keresztény Magvető* XXII., 6. sz. (1887): 415–416., 415.

²⁷ JAKAB, „Kiss Mihály, árkosi unitárius ...”: 415.

²⁸ Uo.: 416.

rinczi Elek mindenben helyettesítette őt,²⁹ így visszatérhetett szeretett árkosi ekléziájába.³⁰

Kiss Mihály vejének, Sándor Jánosnak a visszaemlékezése szerint Kiss Mihály árkosi „ekkléziájában rend, pontosság volt. [...] Hallgatói szeretve tiszteltek. Szükségeikben őket segítette [...] Az 1848/49-iki kolera idején minden félelem nélkül látogatta a betegeket, s sokat megmentett a haláltól”.³¹ A „józan mértékletesség” annyira fontos volt a számára,³² hogy a belső emberek között

²⁹ Kiss Mihály néhány évvel később a püspökhelyettesnek írott levelében ajánlotta Lőrinczi Eleket a bölöni egyházközségbe papnak. Érvelésében kiemelte saját ekléziájának fogsága idején szerzett tapasztalatát is: „Fő Tisztelendő ur! fogadja el egy ajánlatomat, mit még említettem volt, hogy t. i. a papságra teliesen képes Lőrinczi Eleket, az én mesteremet, azon papi sok téendő igénylő Bölöni káplánságra. [...] Lőrinczi ezt rég érdemli, inkább, mint bárki más előléptetendő a Tractusban. – [...] ő papnak százszor jobb. – Fogságom alatt is az Árkosiak az ő papkodásával anyira megváltak elégedve, hogy más szölgálattevő rendelt egyéneket mind egykedvűleg vették. – Ő az emberekkel is igen jól bánik” (*Kiss Mihály levele Székely Mózes püspökhelyettesnek. Árkos, 1857. hn., nn.* [MUEKvGyLt. UP Iratok, 1857]). Ehhez az ajánláshoz még azt a tény is hozzátehetjük, hogy Bölön nagy valószínűséggel ekkor is Árkosnál módosabb ekléziának számított. Egy 1833-as kimutatás szerint Bölönben a teljes lélekszám 943 fő volt, amelyből a házasok 386-an voltak, míg Árkoson (a második legnagyobb lélekszámú háromszéki egyházköri településen) 756 főből 276 házast számláltak össze. (Vö. *Ki mutatása A Nms Sepsi és Miklosvár Széki Unitaria Ekléziákban lévő Unitariusok Számának az 1833. Esztendőről.* MUEKvGyLt. UP Iratok 1834.)

³⁰ Hogy ez nem mindig volt olyan magától értetődő, jól mutatja Jánosfalvi Sándor István lelkész esete, akit éppen azon az állomáshelyén börtönöztek be a szabadságharcot követően, ahol (az egyébként meglehetősen zaklatott papi életpályáján) viszonylagos nyugalmat talált a hívekkel. Mire kiszabadulhatott, új papot neveztek ki a helyére. (A kinevezés egyházi iratanyaga egyelőre nincs feltárva. Jánosfalvi Sándor István olvasatához ld. JÁNOSFALVI SÁNDOR István, *Tudományos napló* oldalszám nélkül, Székelykeresztúri Unitárius Egyházközség Levéltára.)

³¹ Más olyan eset is ismert, amikor a kolerajárvány idején bátran helytálló lelkészt egy életre megszerették a hívek, és mindenáron ragaszkodtak megválasztásához. Gálfalvi István még fel sem szentelt papként, keresztúri seniorként járt nyarakon és egyéb ünnepnapokon a településre prédikálni, és amikor a kolerajárvány idején a faluban ragadt, saját egészségét veszélyeztetve segítette a betegeket, a tilalom ellenére bement az elzárt betegek közé, és többeket megmentett, így mikor papválasztásra került a sor, a falu egy emberként mellette voksolt. S hiába volt Ürmös „szép jövedelmű Eklésia”, amelyre más, idősebb lelkész is joggal pályázhatott volna, a falu csak őt akarta. Ld. *Barrabás [!] Áron felső-féher köri esperes levele Körnöczy János püspöknek.* Felsőrákos, 1834. márc. 6. [MUEKvGyLt. UP Iratok, 1834.] Gálfalvi István végül 1834–1890-ig szolgált a hívek nagy meglegedésére Ürmösön. 1858–1874 között esperesként is működött. (Ld. MUEKvGyLt. Geréb 248.)

³² A lelkészek (vagy tágabban az értelmiségiek) alkohol elleni küzdelme a korszakban általánosan is jellemző volt. Más esperesekről is ismert, hogy igyekeztek tenni azért, hogy

„iszákos, kártyás, vagy veszekedő és perlekedő embert nem igen lehetett találni”³³. Miként az az unitárius püspök iratanyagából is egyértelműen kitűnik, olyan esperes volt, akinek a véleményében, értékítéletében, döntéseiben biztosan meg lehetett bízni. Ezt az egyes esetek megoldásából leszűrhető kortárs véleményt erősíti Sándor János is: „Hivatalársai biztak őszinteségébe, valamint az egyháziak is. Vele szemben más felekezetű papi előljárók s világiak is elismerők voltak.”³⁴ Jakab Elek Sándor Jánosnak 1890-ben küldött levelében így emlékezett meg róla: „Ő szabadelvű volt, felfogása emelkedett, nézetei kimondásában csendes, szelid, de bátor. [...] A minék igazságáról meg volt győződve, föltétlenül kimondotta. Nem tartotta vissza személy, nem érdek. Ő rá minden nehéz elvi ügy bizvást számíthatott. Szemei előtt a közjó nagy érdekét tartotta. Az érdekek összeütközésénél ritka érzéke volt kitalálni, mi van javára a közügynek, s ő mindig arra adta szavazatát.”³⁵

S bár életében a papi és esperesi hivatal temérdek feladatot rótt rá, ő nem hagyott fel másféle munkásságával sem. Miként Boros György emlékezett rá: „Kevés pap ült többet íróasztala mellett, mint ő. Szeretett tanulni s tudott írni.”³⁶ 1847-ben jelentek meg Kolozsváron a *Szentírás gyöngyei* és a *Bölcsesség gyöngyei* című munkái Tiltsch Jánosnál, majd 1863-ban a szintén kolozsvári Stein Jánosnál a *Történelmi gyöngyök*. De emellett ismert róla, hogy gyűjtött tárgyakat az 1859-ben létrejött Erdélyi Múzeum-Egylet részére is, „melyeket részint Finály, részint Szabó Károly s Vajna Elek kezeihez adott bé”³⁷ 1861-es megalapítása óta munkatársa volt a *Keresztény Magvető*nek is. Gazdag tájszóhagyatékát ifjabb Szinnyei József használta fel *Magyar tájszótára* készítésekor.³⁸ Orbán Balázst *A Székelyföld leírásának* készítésében szintén segítette: „árkosi unitárius lelkész

egyházkörükbe minél kevesebb részeges belső ember kerüljön. Farkas György, a Marosi Unitárius Egyházkör esperese például már 1844-ben úgy nyilatkozott, hogy ő minden új lelkésznek és tanítónak kötelezővé tenné, hogy lépjenek be a mértékletességi egyletbe közvetlenül a hivatalba állás után. *Farkas György levele Székely Miklósnak*, Szentgerice, é. n., MUEKvGYLt. Farkas György iratai (a továbbiakban: FGY Iratok), 1844.

³³ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 96.

³⁴ Uo.: 95.

³⁵ *Jakab Elek levele Sándor Jánosnak*, h. n., 1890. dec. 12. A levélből Sándor János idéz írásában (SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 95–96), maga a levél ismeretlen helyen lappang.

³⁶ BOROS, „Kiss Mihály...”: 58.

³⁷ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 92. Finály Henrik (1825–1898) az Erdélyi Múzeum-Egylet titkára. Szabó Károly (1824–1890) az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárosa. Vajna Elek (1820–1874) az Erdélyi Múzeum-Egylet múzeumának munkatársa.

³⁸ SZINNYEI József, *Magyar tájszótár* I. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1893), III.

és sepsi egyházköri esperes Kiss Mihály, ki mint a székely népköltészet gyöngyeinek szorgalmatos gyűjtője, és mint hirlaplevelező, az irodalom terén szintén ismeretes, s kinek én is sok érdekes közleményért vagyok lekötelezettje.”³⁹

A néprajztudomány is elsősorban mint a *Vadrózsák* egyik legfőbb gyűjtőjét, Kriza János „jobb keze felőli szárnysegédét”⁴⁰ tartja számon, akinek – Gálfi Sándor alkirálybíró mellett – külön is köszönetet mondott Kriza a *Vadrózsák* előszavában: „forró hálaérzettel kell főleg megemlékezni Gálfi Sándor és Kiss Mihály tisztelt barátaimról, kiknek a gyűjtésben szintugy mint annyi más tekintetben tanusított szives és lelkes részvétők nagyban segíté elő székelyes vállalatomat.”⁴¹ Annak ellenére, hogy a források tanúsága szerint Kiss Mihály lehetett a Krizához legközelebb álló személy a folklórról és a gyűjtésről alkotott elképzelései alapján, a szakirodalom mindedig csupán az árkosi tanító, Lőrinczi Elek meseszövegeinek átírása szempontjából vizsgálta őt.⁴² Mint az ismeretes, Lőrinczi Elek 1856-ra elkészített mesegyűjteményét elküldte Kriza Jánosnak, aki elégedetlen lévén a szövegmegformálás módjával, visszaküldte azt Kiss Mihálynak „székelesen zamatosítás” végett. Miként Kiss Mihály levelében Krizának írta: Lőrinczi „a valódi népies székelesítésnek nem tudna embere lenni [...] Ő gyűjteni igen jó, és élénk ember, de [...] örömmel hagyta reám az egész átdolgozási szerepet.” Ez a feladatmegosztás, úgy tűnik, nem okozott feszültséget Kiss Mihály és Lőrinczi kapcsolatában sem,⁴³ erre mutat az is, hogy később is adott át Lőrinczi mesét

³⁹ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti s népismeai szempontból, III. Háromszék* (Pest, Ráth Mór: 1869), 49.

⁴⁰ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 91.

⁴¹ Kriza János, *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény* (Kolozsvár, Stein János: 1863), VII.

⁴² Ld. FARAGÓ József, „Lőrinczi Elek árkosi népmesegyűjtése”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI., 1. sz. (1967): 49–61., illetve SZAKÁL Anna, „»A mi magát a székely lére feleresztését illeti [...] az minden esetre ha nincs is nehezebb, mint a prédikáció dolgozás, de oly nehéz van.« – Hitelesség, hamisítás, szövegalakítás a *Vadrózsák* néhány meseszövegeinek példáján”, in *Korszakok, életművek, események és eredmények az erdélyi néprajzkutatásban*, szerk. KESZEG Vilmos – SZAKÁL Anna, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26. (Kolozsvár: KJNT, 2018), 11–66. Kiss Mihályról 2026-ra összegző munka készül az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

⁴³ Kiss Mihály és Lőrinczi Elek kapcsolata közvetlen-baráti lehetett. Lőrinczi Elek öt gyermeke közül háromnak Kiss Mihály és felesége voltak a keresztszülei, míg a negyedik gyermeknek Kiss Mihály legkisebb lánya, Néria lett a keresztyanya. (Ld. BORBÁTH Károly, „Adalékok a székely népmesék gyűjtésének történetéhez”, in *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében*, szerk. MOLNÁR István – Nicolae BUCUR (Miercurea Ciuc – Csíkszereda:

Kiss Mihálynak „travestálásra”.⁴⁴ Azt, hogy miként gondolkoztak mindketten a szép, megmutatásra, közlésre érdemes népmese létrehozásának módjáról, jól mutatja Kiss Mihály egy másik levele, amelyben egy mese székelysítéséről számol be a rá jellemző humoros megfogalmazásban. „A »Szép Palkó« beli haricska puiszka dógát felhivásodra úgy kirakám árté székelesen, hogy mikor elolvastam a családoknak is egészszen fel vótak belé villanyozva – magam is – te pedig élvezetteddel éppeg megeszed.”⁴⁵

Krizát és Kiss Mihályt azonban nem csupán a népköltészeti gyűjtés iránti érdeklődésük kötötte össze, kapcsolatuk alapját a székelyszeresztúri gimnáziumban kötött mély barátság jelentette. Kiss Mihály két esztendővel volt idősebb Kriza Jánosnál, 1818 és 1826 között tanult az intézményben, ahová Kriza (aki az algimnáziumot Torockón végezte) csupán 1825-ben érkezett meg. Ekkor szinte „azonnal kifejlett köztök az a rokonszenves legbensőbb barátság, szellemi testvériség, mely Kriza János haláláig érdekes levelezésekben, személyes társalgásban változatlanul állandósult.”⁴⁶ Gyöngyösi István leírása szerint amikor 1826-ban Kiss Mihály befejezve keresztúri tanulmányait Kolozsvárra távozott, Kriza „csaknem búskomorsággal viselte az elválás nehézségeit”.⁴⁷ 1829-ben találkozhattak újra Kolozsváron, majd 1835-ben Kriza Berlinbe ment ösztöndíjjal, Kiss Mihály pedig édesapja mellé távozott Székelyszentmihályra segédlelkésznek. Ezt követően már csupán ritkán (elsősorban egyházi gyűléseken vagy vizitációkon) találkozhattak személyesen.

A visszaemlékezők mindegyike kiemelte kettejük szoros kapcsolatát, amelyet az őket elválasztó fizikai távolság miatt levelezés útján igyekeztek fenntartani. Az a néhány levél, amelyet kettejük levélváltásából jelenleg ismerünk, felváltva tartalmazza a püspök–esperes viszonyrendszer és a baráti–testvéri közelség jellegzetességeit. Kiss Mihály például több alkalommal szólította meg ezekben a levelekben Krizát ily módon: „Kedves Vérem”, „kedves jó vérem”, „vérecském”, míg ugyanezekben az években máshol a „Főtisztelendő Püspök úr” megszólítással élt. Hasonlóképpen az elköszönésben is szerepel „szeretettel idvezlő véred”

Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága – Székelykeresztúri Múzeum, 1974), 445–454., 448.

⁴⁴ Az ebben a bekezdésben idézett levélrészletek mindegyike a következő levélből való: Kiss Mihály levele Kriza Jánosnak. Árkos, 1862. máj. 22. Ld. SZAKÁL, „Így nőtt fejemre...”, 101–104.

⁴⁵ Kiss Mihály levele Kriza Jánosnak. Árkos, 1862. jún. 20. Ld. SZAKÁL, „Így nőtt fejemre...”, 109.

⁴⁶ GYÖNGYÖSI, „Emlékeimből...”: 63.

⁴⁷ GYÖNGYÖSI, „Emlékeimből...”: 63–64.

„szerető barátod”, „szerető véred K. Misi” és „Főtisztelendőségednek alázatos szolgálja Kiss Mihály” is.⁴⁸ Azonban abban bizonyosak lehetünk, hogy azok a levelek, amelyekről a visszaemlékezők beszélhettek, egyelőre nem ismertek előttünk. Sándor János Kiss Mihályról írva egyenesen úgy vélte, hogy „különösen a Kriza Jánossal folytatott levelezéseiből lehetne az ő jellemzését teljessé tenni, de fájdalom, ezekből szinte semmit sem kerithettem meg. Hivatalos, családi, irodalmi stb. levelezést folytattak; lelköket teljesen feltárták egymásnak”.⁴⁹ Gyöngyösi István is hasonlóan vélekedett a kettejük közötti levelezésről: „Azok a dús tartalmu levelezések, melyeket egyházi és polgári politikában, nyelv és bölcsészeti, ugy humoros közlekedésben eszmecserékben Kriza Jánossal halálukig gyakoroltak, melyekből bizony minden hétre jutna egy darab, méltók volnának megörökítésre.”⁵⁰ Jakab Elek egy levelében szintén e kapcsolat mélységét emeli ki: „Krizával különös lelki rokonságban élt évtizedeken át, mert rokonoknak tartották egymást.”⁵¹

De kik voltak azok a rokonai Kiss Mihálynak, akiknél, illetve akik leszármazottainál esetleg meglehetnek ezek a levelek? „A tudományál s szép művészetnél jobban csak otthonát szerette” – írta róla Boros György.⁵² Felesége Barabás Juliánna volt, az árkosai székely gazdálkodó Barabás Sámuel leánya, akit 1839-ben vett feleségül. „A nő teljesen kiegészítette benne a papot, a gondolkozó embert, a szorgalmas munkást és a jóltevőt.”⁵³ „Hogy ő egész pap, esperes, és gazda volt, nagy része van abban nőjének. A kiváló gyöngédség, a melyet egymás iránt mutattak, az a figyelem, a mely közöttök kölcsönösön megvolt, páratlan. Hivatali, irodalmi munkáit zavar nélkül folytathatta; a házi gondokat, bajokat lelke fele teljesen elintézte minden hátramaradás nélkül.”⁵⁴ Krizához írt leveléből ismert az is, hogy az ő segítségével végezte el a mesék székelyesítését is: „ha leülök is magamra travestálni, több esetekbe kénytelen vagyok felkelni, előszóllitni, s megkérdeni az én bizonyos oracularis Mentorissámot [a. m. bölcs útmutató – Sz. A.],

⁴⁸ Ld. Kiss Mihály leveleit Kriza Jánoshoz: SZAKÁL, „Így nőtt fejemre...”, 101–104., 108–109., 196–198., illetve MUEKVGYLT. UP Iratok 1861–70.

⁴⁹ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 98.

⁵⁰ GYÖNGYÖSI, „Emlékeimből...”: 64.

⁵¹ *Jakab Elek levele Sándor Jánosnak*, hn., 1890. december 12. Idézi: SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 96.

⁵² BOROS, „Kiss Mihály...”: 58.

⁵³ Ua.

⁵⁴ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 96–97.

kibe semmi esetre meg nem csalatkozom – magamba inkább, mint benne.”⁵⁵ 1863-ban jutott özvegységre, s „az özvegység a tudós mellé gazdát és gazdaszszonyt teremtett belőle”. „1872-ben mint pomologus elismerő okmányt nyert a ministeriumtól. 79 éves korában is saját készítésű befőttjével tudott kedveskedni barátainak.”⁵⁶ Gyermekai közül az egyetlen fiú, Sándor vitte tovább a papi hivatást, laborfalvi (1865–1900), majd sepsiszentkirályi (1900–1911) lelkészként és édesapjához hasonlóan esperesként is működött. Leányai közül Laura Lőfi Áron bölöni lelkész és esperes neje lett. Emmát Sándor Lajos homoródalmási lelkész vette feleségül. A legkisebb, Néria Sándor Jánosnak, a székelykeresztúri unitárius kollégium igazgatójának lett a neje. Amikorra Emma férjhez ment, Árkosi Dénesnek írt levele tanúsága szerint „14 papi és 7 mesteri családdal” volt már közeli rokonságban Kiss Mihály.⁵⁷

Nyolcvanesztendősen, 1889-ben hunyt el. A halála után készült visszaemlékezések szerint hagyatékában számos, a későbbi kutatás számára kiemelkedően fontos dokumentum lehetett. A legrészletesebben adatolt írást veje, Sándor János készítette Kiss Mihály halála után két esztendővel. Ez alapján az általa elsődlegesen felhasznált forrásanyagok Kiss Mihály fiánál, Sándornál, illetve Benczédi Gergelynél⁵⁸ voltak: „ez életirathoz kútfőkül szolgáltak 2-ik Kiss Mihálynak a családra vonatkozó eredeti jegyzetei, melyeket laborfalvi pap Kiss Sándortól kaptam; továbbá a 3-ik Kiss M.-nak hasonló jegyzetei, miket Benczédi Gergely tanár volt szives kezemre bocsátani.”⁵⁹ Egyértelmű továbbá, hogy bizonyos levelek már ekkor Sándor Jánosnál lehettek, azonban különös, hogy Kiss Mihály és Kriza János levélváltásából egyetlen darabot sem talált. Mivel a kettejükéről tudható adatok alapján szinte kizárt, hogy bármelyikük is megsemmisítette volna a leveleket, így – a kutatás jelen állásán – azt kell feltételeznünk, hogy azok valahol lappanghatnak. Tanulságos az is, hogy amikor Jakab Elek Kriza halálát követően megkísérelte összegyűjteni a Kriza János által küldött leveleket, valamennyi

⁵⁵ Kiss Mihály levele Kriza Jánosnak, Árkos, 1862. május 22. Ld. SZAKÁL, „Így nőtt fejremre...”, 102.

⁵⁶ BOROS, „Kiss Mihály...”: 59.

⁵⁷ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 97.

⁵⁸ Benczédi Gergely akkor teljesen rendezetlen állapotban lévő hagyatékát 2017-ben tekintetem át, és egy részét Klebelsberg-ösztöndíjjal rendeztem, de a Sándor János által hivatkozott, Kiss Mihály családjára vonatkozó írásra nem sikerült rábukkannom. Azóta a hagyaték rendezése folytatódott a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában. Ez alapján azonban az is feltételezhető, hogy a kérdéses anyag akkor sem Benczédi Gergely saját tulajdonában volt, hanem valahonnan a levéltárból bocsátotta Sándor János rendelkezésére.

⁵⁹ SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 82., 1. lábjegyzet.

megszólintott (a beérkezett anyag alapján elmondható, hogy) a püspök Kriza-kép megrajzolásához szükséges levelekre asszociált,⁶⁰ így a Kiss Mihály által küldött levelek sem tartalmazznak személyesebb megfogalmazásokat. Ezeket a személyes tartalmú leveleket a korban feltehetően sokkal inkább magántulajdonnak, a köz számára érdektelennek vagy éppen túl intimnek érezhették ahhoz, hogy akár nyomtatásban megjelenjenek, akár egy közgyűjteménybe kerüljenek. Mindenképpen beszédes, hogy egyetlen olyan Kiss Mihály-levélből sem idéz Sándor János, ami akkor a család tulajdonában lett volna. Kiss Mihály családban betöltött szerepe, közkedveltsége miatt nem tűnik valószínűnek, hogy alig két évvel Kiss Mihály halála után ezek a levelek ne lettek volna a családtagoknál. Sokkal inkább az, hogy Sándor János ezen (személyes levelezésre vonatkozó) óhaját esetleg maguk a családtagok szabotálták a leveleket elveszettnek állítva. Akárhogy is történhetett, ma Kiss Mihály szinte teljes hagyatéka⁶¹ ismeretlen helyen lappang. Ennek nyomára pedig akkor bukkanhatnánk, ha kiderülne, hogy a családban merrefelé öröklődhettek ezek az iratok, azonban sem a laborfalvi lelkész, Kiss Sándor, sem lánytestvérei hagyatékának lelőhelye nem ismert.⁶²

Emellett azonban szintén hasznos lenne ismerni azokat a jegyzékeket, amelyek a gróf Nemes család hídvégi könyvtárának, illetve a sepsiszentgyörgyi református kollégium könyvtárának 1850–1880 körüli könyvcímeit tartalmazták, mivel ismert, hogy Kiss Mihály ezeket használhatta árkosi lelkészsége idején.⁶³

Szintén lappang és fontos lenne a nyomára bukanni a Háromszék egyházköri esperesi iratanyag 1845 és 1875⁶⁴ közötti részének, mivel a családi hagyaté-

⁶⁰ Mivel Jakab Elek felszólítása nem ismert, így nem tudható, hogy ő maga hogyan fogalmazta meg kérését, de könnyen elképzelhető, hogy levéltárosként nem a magánember vagy a népköltészeti gyűjtő levelezésének megőrzését tekintette prioritásnak.

⁶¹ Ebbe nem csupán az általam különösen becsesnek tekintett levelezése vagy népköltészeti gyűjtései tartoznak bele, hanem egyház- vagy prédikációtörténeti szempontból jelentős kéziratok is. Sándor János említést tett egyházi beszédeiről, amelyeknek „legnagyobb része kéziratban maradt hátra”. SÁNDOR, „Kiss Mihály egyházi író...”: 94. De maga is úgy nyilatkozott 1883-ban, hogy „közlendőkben csakugyan nem szükölködöm; jegyzetim ugyanis közelítik a száz ivet”. Kiss Mihály, „Gyöngymondatok. (Ujkori írótól.)”, *Keresztény Magvető* XVIII., 5. sz. (1883): 319–320., 319.

⁶² Lőfi Áron hagyatékáról jelenleg mindössze annyit tudunk, hogy magánszemély birtokába került, és szétaprózódott. Elképzelhető az is, hogy ha P. Szentmártoni Lenke hagyatékához eljutnánk, akkor Kiss Mihály mellett másik két *Vadrózsák*-gyűjtő anyagait is megtalálnánk, mivel P. Szentmártoni Lenke másik dédapja (Kiss Mihály mellett) Szentmártoni Sámuel, míg az egyik nagyapja a már említett Sándor János volt.

⁶³ Kiss, „Gyöngymondatok...”: 319.

⁶⁴ Az 1875 és 1888 közötti Sepsy egyházköri esperesi levéltárát Márk Attila találta meg Brassóban és bocsátotta a rendelkezésemre, amit ezúton is nagyon köszönök neki.

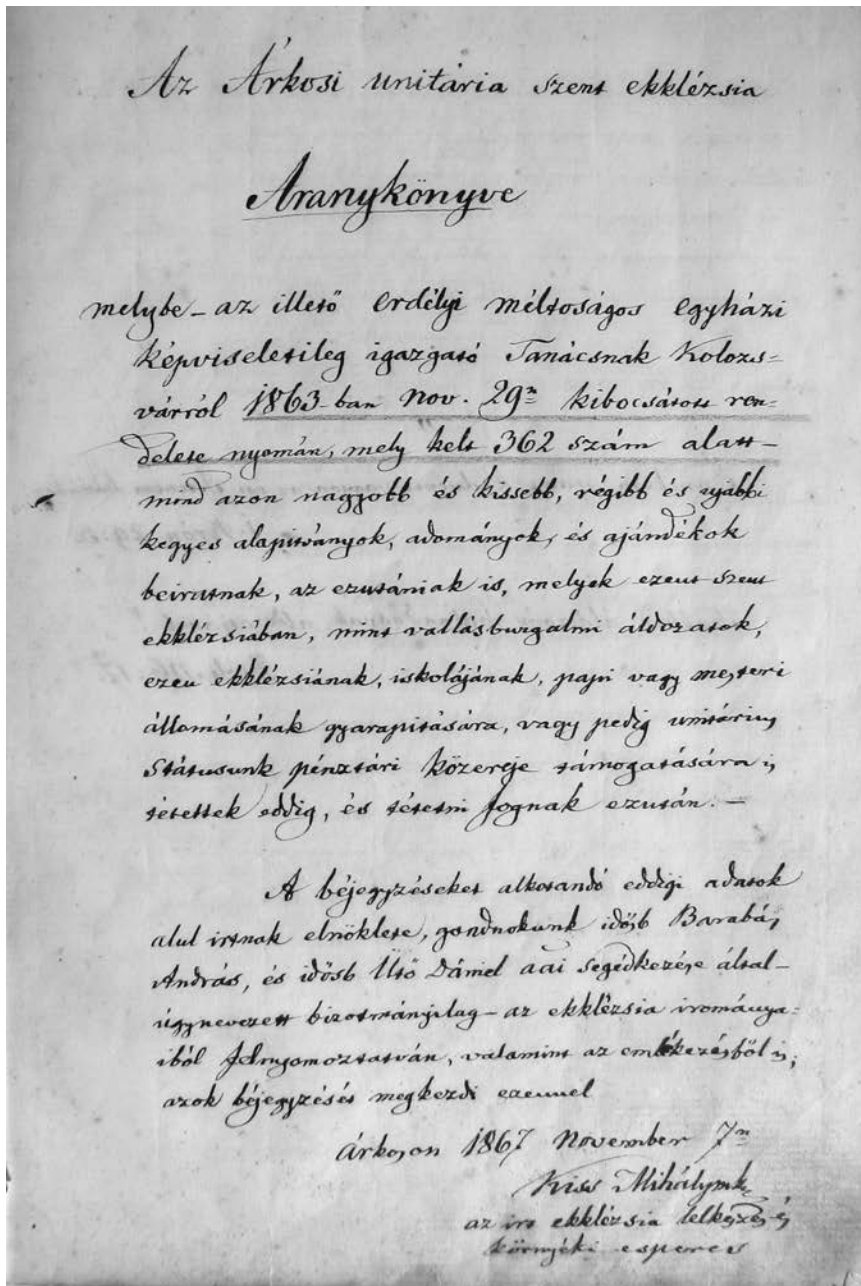
mellett az ebben található levelezés tartalmazhat a népköltészeti gyűjtőre vonatkozó tudománytörténetileg különösen fontos részleteket is.

Kiss Mihály kézírása nagyon jellegzetes, így itt abban a reményben közlünk tőle mutatóként néhány oldalt, hátha valaki felismeri saját vagy egyházközsége levestárában, és értesíti erről a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában Molnár Lehel levéltárvezetőt (molnar.lehel@unitarius.org).

Előre is minden segítséget köszönünk, az előkerülő jelentős dokumentumokat a *Keresztény Magvető* hasábjain fogjuk publikálni.

Caltra! Escheredola. ad n. m. 39-1857. —

Fő Füleendő ur! A' mint a' direc' hivataloz feliratomban
 a' Mária Zsuzsanna Bólvári pap' a' csod' sors' elintézésénél
 véleményezém, raméllem, hogy József Füleendő úr, és
 a' minty E. K. Tanácsnok, (: neve emek' s'oda' s'ell'ül
 a' Jan. 11te 10te f'evu' con'f'it' int'ez'ed'és'ek' val'k'os'ar'ni' nem'ig
 lekerne) r'ig'or'oz'at'ul' f'el'g'ál't'as'ok' — a' Bólvári Ecd'ának' ve:
 se'hu'ot't' r'ep'is' v. h'ab'ó' d'ap't'ó' ur' ve'z'és'é' a' Mária ur' m'ell'eti
 f'ol'g'at'oz'at'ul' — h'ab'ó' d'ap't'ó' ur' a' Bólvári ur' r'ep'is' a' Mária
 m'ar'k'os' b'ab'ó' a' m'ell'et' a' pap'ra' val'g'at'oz'at'ul' a' nev'ez'és'ig' h'ar'nok,
 s' m'ar'k'os' e'pp'en'ig' ar'at' em'it' — En' négy' s'ok' s'ok' m'ag' d'iv'is'io'ni'
 m'ond'at'ul' — F'ur'at'ul' h'ab'ó' d'ap't'ó' ur' a' h'ar'ok'os' a' Mária ur'
 m'ar'k'os' f'el'ő' k'ere'et' e'lt' — Mária ur' k'ere'et' m'ond'at'ul' s'ell'at'ul' m'ar'k'os'
 h'ar'ok'os' ur' m'ell'et' f'ol'g'at'ul' —
 H'ar'ok'os' h'ab'ó' d'ap't'ó' ur'at'ul' k'ere'et' m'ell'et' a' Bólvári Ecd'ának'
 ne' h'ar'ok'os' r'ig'or'oz'at'ul' a' m'ell'et' a' m'ell'et' a' m'ell'et' a' m'ell'et' a' m'ell'et'

3. kép. Az árkosi unitárius szentegyházban tett kegyes adományok Aranykönyve 1866-tól. Készítette: Kiss Mihály árkosi lelkész. Az Aranykönyv első oldala. (Lelőhely: Árkosi Unitárius Egyházközség Levéltára)

L. Balogh Béni¹

„Kedves Miniszterelnök Úr!” Kiss Elek unitárius püspök és Petru Groza barátsága²

Létezik-e őszinte és önzetlen barátság a politika világában, ahol szinte minden cselekedet, gesztus a hatalom megszerzéséről vagy annak megtartásáról szól? Kétségtávol van rá példa: az egyik legismertebb a Franklin Delano Roosevelttel amerikai elnök és Winston Churchill brit miniszterelnök közötti barátság a második világháború éveiben; igaz, a kettejük közötti szoros kapcsolat kialakulásához a kölcsönös szimpátia mellett közös politikai érdekük: a náci Németország legyőzésének szándéka is nagyban hozzájárult.³ Kiss Elek unitárius püspök és Petru Groza román miniszterelnök, majd államfő több mint egy évtizedes barátsága természetesen semmilyen hatást nem gyakorolt a világtörténelemre, viszont annál inkább befolyásolta az akkor közel hetvenezres lélekszámú romániai unitárius közösség 1945 utáni sorsát. Magától adódik a kérdés: kapcsolatuk őszinte tiszteleten, kölcsönös megbecsülésen és közösen vallott elveken alapult-e, vagy csupán érdekezérelt politikai „barátság” volt – netán mindkét szempont szerepet játszott?

Eltérő életutak, közös vonások

Kiss Elek, az unitárius egyház 27. főpásztora az egykori Udvarhely vármegyei Medeséren (Medișoru Mare) született 1888-ban, egyszerű székely szülők gyermekeként. A székelykeresztúri és a kolozsvári unitárius kollégiumokban tanult, majd Kolozsváron a Ferenc József Tudományegyetemen bölcsészdoktori,

¹ L. Balogh Béni (1961, Temesvár) történész, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. Elérhetősége: L.Balogh.Beni@tk.hun-ren.hu.

² A tanulmány az NKFIH K 143767. sz. pályázat támogatásával készült. Megjelent az *Erdélyi Krónika* 2024. április 14-i számában: <https://erdelyikronika.net/2024/04/14/kedves-miniszterelnok-ur-kiss-elek-unitarius-puspok-es-petru-groza-baratsaga/>. Letöltve: 2024. június 21. Javított másodközlés.

³ Bővebben: Jon MEACHAM, *Franklin és Winston. Egy nagy ívű barátság bensőséges története*, ford. SÓSKUTHY György, SOPRONI András (Budapest: Park, 2018).

az Unitárius Teológiai Intézetben pedig lelkészi oklevelet nyert. Egyháza jóvoltából 1913–1915 között az oxfordi Manchester College lelkészképesítő főiskolán folytatta tanulmányait. Az I. világháború kitörése után néhány hónappal, 1915. május közepén magyar állampolgársága miatt a brit hatóságok internálták.⁴ A fogolytáborból június végén szabadult, majd hazatérése után hat évig a Székelykeresztúrhoz közeli Kissolymoson (Șoimoșu Mic) teljesített lelkészi szolgálatot. A világháború befejezése után, 1919 őszén a román hatóságok is internálták, és több hónapig fogva tartották. 1921-től a kolozsvári teológiai akadémia ótestamentumi tanszékén tanított huszonöt éven át, egészen püspökké választásáig. Közben jelentős egyházirodalmi munkásságot fejtett ki, számos könyvet írt, lapokat szerkesztett, továbbá egyik irányítója volt az unitárius teológia és egyház megújulására irányuló mozgalomnak. 1938-ban egyházi főjegyző püspök-helyettes lett, majd Józán Miklós püspök váratlan halála után,⁵ 1946. szeptember 15-én a székelykeresztúri zsinati főtanács őt választotta püspökké. Negyed évszázadon át töltötte be e tisztséget, 1971. december 7-én hunyt el.⁶

Petru Groza, a későbbi ügyvéd, üzletember és neves politikus Dél-Erdélyben, egy Hunyad megyei, román többségű kis faluban (Bácsai, Băcia) született 1884-ben.⁷ Apja román nacionalista érzelmű ortodox pap volt, anyja – egy szintén görögkeleti pap lánya – fiatalon meghalt. A szászvárosi református Kun Ko-

⁴ Kovács Sándor, „Unitárius peregrinus a Frimley Campben. Kiss Elek angol hadifogsága (1915. május 17. – június 28.)”, *Keresztény Magvető* 121., 3. sz. (2015): 279–347.

⁵ Józán Miklós (1869–1946) torockói, majd 1899-től 1941-ig budapesti lelkész volt, 1902-től az újonnan megalakult Duna-Tiszamenti Egyházkör esperese is. Mivel a trianoni békeszerződés következtében az egyházkör elszakadt a kolozsvári székhelyű romániai magyar unitárius egyháztól, ő lett a magyarországi unitáriusok vezetője. 1920-ban püspökhelyettesé nevezték ki, majd 1923-ban püspöki vikárius lett. A második bécsi döntés után, 1941-ben választották püspökké, ekkor Kolozsvárra költözött. Vö. RETKES Attila, „Józán Miklós unitárius püspök emlékezete”, *Zempléni Műzsa* 20., 4. sz. (2020): 11–20.

⁶ Püspöki tevékenységét értékeli PÁL János, „Ellenálló, alkalmazkodó, kiszolgáló? Kiss Elek unitárius püspök egyházkormányzása az állambiztonsági források szemszögéből (1945–1971)”, *Betekintő* 15., 1. sz. (2021): 13–51., https://www.betekinto.hu/hu/2021_01_pal_j, letöltve: 2024. február 21. Vö. Uő, „Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa?”, *Magyar Kisebbség* 18., 1. sz. (2013): 82–175. Az unitárius egyház 1945 utáni történetéről általában: Uő, *Az unitárius egyház szerepkörei a romániai államszocializmus első két évtizedében (1945–1965)* (Csíkszereda: ProPrint, 2017).

⁷ Vö.: L. BALOGH Béni, „Párhuzamos életrajzok. Petru Groza és Alexandru Vaida-Voevod viszonyulása a magyarokhoz”, *Erdélyi Krónika*, 2021. június 17., <https://erdelyikronika.net/2021/06/17/parhuzamos-eletrajzok-petru-groza-alexandru-vaide-voevod/>, letöltve: 2024. február 21. Román nyelvű életrajza: Dorin-Liviu BÎTFOI, *Petru Groza, ultimul burghez. O biografie* (București: Compania, 2004).

csárd-gimnáziumban eltöltött nyolc év (1895–1903) döntő hatással volt szellemi fejlődésére, és meghatározta a magyarokhoz való későbbi viszonyulását. Tökéletesen elsajátította a magyar nyelvet és kultúrát, valamint életre szóló barátságokat kötött számos magyar származású osztály- és iskolatársával, megalapozva kiterjedt magyar kapcsolathálóját. 1911-ben jól menő ügyvédi irodát nyitott Déván, Nagy-Románia létrejötte után pedig politikai pályára lépett: 1921-ben, majd 1926–1927-ben miniszteri tisztségeket vállalt Alexandru Averescu néppárti kormányaiban. Ezután néhány évre visszavonult a politikai élettől, és baloldallivá vált. 1945. március 6-án szovjet nyomásra I. Mihály király Románia miniszterelnökévé nevezte ki, 1952-ig állt a kormány élén. Ezt követően 1958-ban bekövetkezett haláláig a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnöke, azaz államfő volt.

Ha közös vonásokat keresünk e két, egymástól teljesen eltérő életútban, az egyik az lehet, hogy karrierjük során mindketten elérték a lehető legmagasabb beosztást: Kiss Elek egyházának feje, míg Groza az ország legfőbb közjogi méltósága lett. Ennél is fontosabb hasonlóság a valláshoz való kötődésük volt: baloldali nézetei ellenére Groza – családi háttérének köszönhetően is – nem viszonyult ellenségesen a valláshoz, sőt 1913-tól kezdve egészen haláláig a nagyszebeni görögkeleti érseki zsinat (a nemzeti egyházi kongresszus) tagja volt.⁸ Jellemző, hogy az 1958. január 7-én elhunyt Grozát egyházi szertartással búcsúztatták el, ami hivatalos temetés esetében példa nélküli volt Romániában 1948 és 1989 között. Az istentiszteletet Justinian pátriárka celebrálta a legfőbb párt- és állami vezetők jelenlétében, ráadásul mindezt a román rádió is közvetítette.⁹ Abban is hasonlítottak, hogy mindkettőjüket szoros érzelmi szálak fűzték Dévához: Kiss Eleket Dávid Ferenc emlékezete, Grozát pedig az, hogy 1911-től 1945-ig ott lakott és dolgozott, de 1945 után is gyakran „hazamenekült” hosszabb-rövidebb időre Bukarestből. Ilyenkor napi rituáléja részét képezte a dévai várhegy megmászása,¹⁰ ami talán arra is jó alkalom volt, hogy elgondolkodjon Dávid Ferenc mártírhalálán.

⁸ Petru GROZA, *Adio lumii vechi! Memorii* (București: Compania, 2003), 158–165.; [Telegraful Romîn], „Dr. Petru Groza”, *Telegraful Român* 106., 3–4. sz. (1958): 1–2. Egykori osztálytársa, Nicolae Brînzeu lugosi görögkatolikus kanonok 1936-os naplóbejegyzésében így jellemezte Grozát: „baloldali (antikapitalista)”, de mégis „nemzeti és keresztény”. Nicolae Brînzeu, *Jurnalul unui preot bătrân* (Timișoara: Eurostampa, 2011), 229.

⁹ BÍTFÖI, *Petru Groza, ultimul...*, 508–510.

¹⁰ Uo. 359–360.

Ismeretségük kezdete

Nem tudjuk, mikor ismerték meg egymást, lehet, hogy már a két világháború közötti időszakban is találkoztak. Így például 1929 novemberében Déván, amikor is nagyszabású ünnepség keretében leplezték le az eredetileg 1910-ben felavatott, de az első világháborút követő impériumváltás idején ismeretlen tettesek által összetört, majd országos gyűjtés eredményeként 1929-ben helyreállított Dávid Ferenc-emléktáblát. Az eseményen Boros György püspökkel az élén részt vett az egyház egész vezetősége, de rajtuk kívül több száz hívő is elzarándokolt Erdély minden részéből. Kiss Elek részvételét csak feltételezzük, Groza „volt miniszter” azonban biztos ott volt a felavatást megelőző napon, november 12-én a dévai városi színházban tartott díszünnepségen.¹¹

Az első általunk ismert adat arról, hogy találkoztak egymással, egy 1946. április 13-i román újsághír, amely szerint Petru Groza kormányfő mások mellett Kiss Elek püspökhelyettest is fogadta.¹² Nem kizárt, hogy megbeszélésükön szóba került a februárban elhunyt Józán Miklós utódlásának kérdése is. Kiss ugyanis már 1938-ban és 1941-ben is próbálkozott a püspöki szék megszerzésével, de sikertelenül.¹³ Lehet, most úgy gondolta: nem árt, ha a szeptemberben esedékes püspökválasztáson tekintélyes hátszéllel indulhat riválisaival szemben, éspedig azzal, hogy élvezze a miniszterelnök bizalmát.¹⁴

Püspökké választását követően megsűrűsödtek a miniszterelnökkel való találkozói. Októberben „tisztelgő” látogatást tett Grozánál, aki „nagy szívélyesség-

¹¹ [N. N.], „Dávid Ferenc helyreállított emléktábláját országos ünnep keretében avatták fel Déván”, *Keleti Újság* 12., 261. sz. (1929. november 15.): 4. Vö. S. NAGY László, „A Dávid Ferenc-emléktábla visszahelyezése és leleplezése Déván”, *Keresztény Magvető* 11., 6. sz. (1929): 274–276.; KOVÁCS Sándor, „»Simpozion 1979«. Dávid Ferenc-kultusz: az egyházi üzenet és a politikai ellenőrzés”, *Magyar Kisebbség* 18., 1. sz. (2013): 52–55.

¹² [N. N.], „Buletin Intern”, *Argus* 35., 9843. sz. (1946. április 13.): 3.

¹³ PÁL, „Unitárius egyházvezetés...”: 85–86.

¹⁴ *A Magyar Nemzet* c. napilap még néhány nappal a választás előtt is úgy vélte, hogy Szent-Iványi Sándor budapesti unitárius lelkész, nemzetgyűlési képviselő a legesélyesebb. Lásd: „A világ egyetlen unitárius püspökét Székelyudvarhelyen választják meg”, *Magyar Nemzet* 2., 202. sz. (1946. szeptember 11.): 3. A zsinati főtanács tagjai szeptember 15-én végül mégis dr. Kiss Eleket választották püspökké. Az összesen 134 szavazat így oszlott meg: Kiss Elek 72, a Londonban tartózkodó Szent-Iványi Sándor 52, Ütő Lajos 5, Simén [a lap tévesen Simóként adja a családnevét – szerk. megj.] Dániel 5. [A N. E. tudósítójától], „Dr. Kiss Eleket választották meg az unitáriusok püspökévé”, *Népi Egység* 3., 211. sz. (1946. szeptember 18.): 1.

gel egy órán át tartó kihallgatáson fogadta”.¹⁵ Ennek során Kiss felemlítette, hogy neki, „mint az unitáriusok egyetlen püspökének”, kapcsolatot kell fenntartania a világ összes unitáriusával. Groza ezt „megértéssel” fogadta, és támogatásáról biztosította.¹⁶ Mintegy fél évvel később, 1947. március 11-én Kiss letette a hűségesküt I. Mihály király előtt, és ezzel államilag is megerősítést nyert tisztségében. A szertartáson részt vett Groza is, aki „e nap emlékére” tízmillió lejt ajánlott fel az 1944-ben másodjára is összetört dévai Dávid Ferenc-emléktábla helyreállítására.¹⁷

Barátságuk

Kiss Eleket Kolozsváron 1947. augusztus 10-én iktatták be püspöki tisztségébe. Groza személyes megbízottját, Ioan Vască vallásügyi államtitkárt küldte el az ünnepi eseményre. Kiss arra kérte az államtitkárt, közölje Grozával, hogy az unitárius egyház és annak püspöke minden erejével támogatni kívánja a miniszterelnököt és a kormány munkáját.¹⁸ Másnap „Kedves Miniszterelnök Úr!” megszólítással magyar nyelvű levelet írt neki. Grozát az unitárius egyház „igazi és őszinte” barátjának nevezte, „akihez minden kérdésünkben, bajunkban bizalommal fordulhatunk”, és akit valamennyien a szívükbe zártak. Kérte, hogy „azt a jóindulatot, amelyet mostanáig tapasztaltunk, a jövőben is úgy Egyházzal, mint velem szemben őrizze meg”. Ugyanakkor segítségéhez is folyamodott az ügyben, hogy elutazhasson egy külföldi konferenciára, továbbá közbenjárását kérte az egyház birtokainak kisajátítása, valamint alkalmazottai fizetése kapcsán is.¹⁹ Groza már másnap megírta szintén magyar nyelvű válaszát. Megköszönte a

¹⁵ [N. N.], „Egyórás kihallgatáson fogadta Groza miniszterelnök dr. Kiss Elek unitárius püspököt”, *Erdély* 3, 241. sz. (1946. október 22.): 6.

¹⁶ BÁNYÁSZ Albert, „Az új unitárius püspök tárgyalása Groza miniszterelnökkel”, *Világosság* 3, 299. sz. (1946. december 12.): 3.

¹⁷ Ezt minden bizonnyal a kormány nevében tette. A hírt lásd *Unitárius Közlöny* 57., 2. sz. (1947): 7. Itt március 12-i dátummal szerepel az eskütétel, a korabeli erdélyi lapok azonban 11-ét írják: [N. N.], „Dr. Kiss Elek unitárius püspök letette a hűségesküt az Uralkodónak”, *Erdély* 4., 60. sz. (1947): 4.; [N. N.], „Hírek”, *Falvak Népe* 3., 6. sz. (1947): 94.

¹⁸ *Szabad Szó* [politikai napilap, Temesvár] 4. évf. (1947. augusztus 15.): 2.

¹⁹ A levélben a „bukaresti eljárásaim és találkozásaim” félmondat is szerepel, ami azt jelentheti, hogy az említett alkalmakon kívül máskor is felkereste Grozát. Lásd *Kiss Elek levele Petru Grozához*, Kolozsvár, 1947. augusztus 11., Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: MUEKvGyLt), Kiss Elek unitárius püspök hagyatéka, Kiss Elek és Petru Groza hivatalos/magánlevelezése, 114 (a továbbiakban: Levelezés 114). Köszönöm Molnár Lehel levéltárvezetőnek a kutatásban nyújtott segítségét!

„baráti, meleg” sorokat, megerősítendő „minden emberi keresztény gondolatot”, és beszámolt arról, hogy munkatársait utasította: „nézzenek utána a napirenden levő sürgősebb ügyeknek”.²⁰

A miniszterelnök és a püspök közötti kiváló kapcsolat látványosan mutatkozott meg az 1948. augusztus 8-i dévai Dávid Ferenc-emlékünnepen, amelyen mindketten részt vettek, és közösen leplezték le a helyreállított emléktáblát. Az ünnepség istentisztelettel és az összegyűlt hívek közös énekével kezdődött, majd a beszédek következtek. Groza magyar és román nyelvű szónoklatában a két nép „közös honépítését” és a romániai egyházak egyenlőségét hangsúlyozta, Kiss Elek pedig kiemelte: Dávid Ferenc „harcos lelke” az unitárius egyháznak erőt ad arra, hogy „a Román Népköztársaságban elfoglalhassa az őt megillető helyet”.²¹

Kapcsolatuk alakulása jól nyomon követhető Kiss Elek 1950-ben elkezdett, mindmáig kiadatlan naplójegyzeteiben. Ezekből kiderül, hogy püspökként nagyon gyakran utazott Bukarestbe különböző egyházi és teológiai ügyek intézése végett. Ilyenkor többnyire Grozát is felkereste hivatalában, sőt előfordult, hogy Groza meghívta ebédre az otthonába is.²² Magyar nyelven folytatott kötetlen, baráti beszélgetéseik során a püspök mindig beszámolt neki a megoldásra váró problémákról, az unitárius egyházat ért sérelmekről, Groza pedig igyekezett segíteni azok orvoslásában. Az összes találkozásjukra nem térhetünk ki, néhányat azonban megemlítünk Kiss naplója alapján.

1951. október 22-én délben a püspöknek Vasile Pogăceanunál, az újonnan kinevezett vallásügyi miniszternél kellett volna megjelennie tisztelgő látogatáson, de nem tudott elmenni, mivel nem sokkal előtte a kormányfő megüzente neki, hogy ő is délben fogadja. „A M[iniszter]eln[ök] úr szívesen és szívélyesen fogadott 1 óra 10 perc időtartamig – olvashatjuk a naplóban –, s ezalatt szíves volt sok mindent közölni velünk, amiket tudnunk hasznos és jó. Vele különösen a Nagykönyvtárunk ügyét tárgyaltam meg, s a székelyker[esztúri] kisk[öny]vtár ügyét is. Hálásan köszöntem meg jóindulatát, miről egyszer s mindenkorra biztosított, valamint azt is, hogy a dévai D[ávid] F[erenc] tábla teljes biztonságban

²⁰ Petru Groza levele Kiss Elekhez, Bukarest, 1947. augusztus 12., MUEKvGyLt, Levelezés 114.

²¹ Az ünnepségről szóló beszámolót lásd pl. *Szabad Szó* [A Romániai Magyar Népi Szövetség bánsági napilapja] 5. évf. (1948. augusztus 11.): 1.

²² Ezt sok más ismerősével, barátjával is megtette. Bodor Pál emlékei szerint például Tompa László és Eugen Jebeleanu költők társaságában az államelnök őt is meghívta egy alkalommal az otthonába vendégségbe, és öt órát töltöttek együtt. Groza végig anekdotázott, és magnetofonról cigányzenét hallgattak. Lásd: *Bodor Pál beszél – Kabdebó Lóránt kérdezi* I–II. rész. Petőfi Irodalmi Múzeum, Audiovizuális anyag, CD03416 – CD03417.

van - és a kocsiján átküldött a Min[iszter] úrhoz, akivel telefonon közölte, hogy megyünk.”²³ 1952. március 11-én két és fél órát beszélgettek,²⁴ július 3-án pedig másfelet. Ez utóbbi találkozók kapcsán Kiss feljegyezte naplójába: „sok ügyet próbáltam elintézni, talán sikerült is.”²⁵ 1954. március 10-én először a vallásügyi miniszter fogadta, „s vele elég jól sikerült ált[alá]ban kérdéseink nagy részét megoldanunk”. Ezt követően találkozott Grozával. Az államfő „kiváló tisztelettel és szeretettel” fogadta, „s elvitt kocsival lakására 2 órai (3-5) tárgyalás után, ahol jó ebéddel kedveskedett 3 órai időtartam alatt, és majd visszavitt kocsival a pátriárkaságba [!]. Vele sok mindent el tudtunk intézni, s az ő közbenjárására másnap a Miniszter úr adott 14 ezer leut [...] s kiutalta a már megígért 5000 leut a nagyjaitai templom [...] részére.”²⁶ Volt, hogy Groza látogatta meg a püspököt és családját Kolozsváron. „Dr. Groza Péter [...] többször járt házunkban – emlékezett vissza Kiss Elekné. Dávid Ferenc szellemének őszinte tisztelője és férjemnek igaz barátja, akihez bármilyen egyházi ügyben bizalommal fordulhatott.”²⁷

Utoljára 1957. december 18-án találkoztak Bukarestben. Groza ekkor már láthatóan nagy beteg volt, és csak kivételesen fogadta Kiss Eleket. A püspök így emlékezett vissza erre: „Egy-egy pillanatra visszatért ugyan [Groza] közismert jó kedélye, de egész valóján látszott a testi szenvedés. Meghatottan vettem tőle búcsút, mert úgy éreztem, utoljára látom életben.”²⁸

Nem sokkal később bekövetkezett halálának híre mégis megrázta Kiss Eleket. Naplójában ezt írta: „A mi Egyházunknak nagy jóakarója és nekem kedves barátom volt. Sok jót tett és akart tenni velünk. Ilyen ember nem egyhamar akad.”²⁹ Nyomtatásban megjelent nekrológiájában nagyon közeli ismerősének, jó barátjának nevezte, akinek sokat köszönhetett az unitárius egyház. „Akár a lelkeszeink anyagi támogatásáról, akár egy templom renoválásáról, a könyvtáraink megőrzéséről, vagy bármilyen más ügyről volt szó, kéréseink meghallgatásra találtak és támogatásban részesültünk az államvezetés részéről.”³⁰ A január 10-i te-

²³ MUEKvGyLt, Kiss Elek unitárius püspök hagyatéka, 2. doboz, Dr. Kiss Elek püspök naplója (a továbbiakban: Napló), 10. t., 43–44.

²⁴ MUEKvGyLt, Napló, 10. t., 61.

²⁵ MUEKvGyLt, Napló, 10. t., 75.

²⁶ MUEKvGyLt, Napló, 12. t., 35.

²⁷ MUEKvGyLt, Kiss Elek unitárius püspök hagyatéka, 1. doboz. Életemből. Dr. Kiss Elekné szül. Andrási Emília visszaemlékezései. Kézirat, 17.

²⁸ Dr. Kiss Elek, „Barátunk távozott el”, *Előre* 12., 3170. sz. (1958. január 10.): 2. Vö. MUEKvGyLt, Napló, 13. t., 146–147.

²⁹ MUEKvGyLt, Napló, 13. t., 151.

³⁰ Dr. Kiss, „Barátunk távozott...”: 2.

metésen a gyászistentisztelet után a ravatalnál a többi romániai vallásfelekezet vezetőjével együtt ő is imádkozott, és elmondta az erre az alkalomra aznap reggel költött kis versét, amelynek utolsó három sora ez volt: „Mi könnyezve emlékezünk, / Emlékünkben is szeretünk, / Isten Veled, Isten velünk!”³¹

Őszinte barátság vagy érdekvezérelt kapcsolat?

A kérdésre nem adható kizáró jellegű, „fekete-fehér” válasz. Kettejük több mint egy évtizedes együttműködését vizsgálva ugyanis megállapíthatjuk: e kapcsolat egyfelől közös érdekeken alapuló politikai szövetség volt, másrészt azonban ennél jóval több is: éspedig két, egymás eltérő világnézetét tiszteletben tartó, egymást kölcsönösen nagyra becsülő ember őszinte barátsága.

Milyen közös politikai érdekei voltak Kissnek és Grozának, pontosabban az unitárius egyháznak és az államnak? Az 1945 után fokozatosan kiépülő romániai kommunista hatalom arra törekedett, hogy akár erőszakos eszközökkel is, de beillesse az egyházakat a totalitárius politikai és társadalmi rendszerbe. Erőszakot alkalmazott például a római katolikus egyházzal szemben, amelynek püspöke, Márton Áron nyílt és határozott ellenzéki fellépést tanúsított. Kiss Elek viszont teljesen más utat választott egyháza védelmében: elvetette a nyílt konfrontációt, és ehelyett a tárgyaláson, kiegyezésen nyugvó „békés együttélés” alternatíváját kereste.³² Ennek alappilléret a magyarbarát Grozával való személyes jó viszonya képezte. Groza személyét nemcsak a püspök tartotta nagyra, hanem az egyház egész vezetése, és maguk a hívek is pozitívan ítélték meg. Őszinte támogatójukként könyvelték el, neki tulajdonították, hogy még gyakorolhatják vallásukat, és hogy Erdélyben szabad a nemzetiségek jogairól beszélni.³³ A hatalom csúcán való jelenléte lélektani jelentőséggel bírt az unitáriusok számára. Általános óhaj volt körükben, hogy „csak dr. Groza maradjon az állásában, mert akkor ő gondoz bennünket”.³⁴ Halálát követően a püspök és felesége is nosztalgiával gondolt vissza rá. Egy 1964-es besúgói jelentés szerint Kiss Elekné bizalmasan elmondta, hogy állandó titkosrendőri megfigyelés alatt állnak, rosszabbodott a romániai magyarok helyzete, az egyház pedig nem léphet fel senkinek a védelmében. Nincs, akinek panaszkodjanak; amíg Groza élt, még lehetett vele bizal-

³¹ MUEKvGyLt, Napló, 13. t., 153.

³² PÁL, *Az unitárius egyház szerepkörei...*, 397.

³³ PÁL, „Unitárius egyházvezetés...”: 99.

³⁴ Uo.: 100.

masan beszélgetni, de halála óta nincs senkijük.³⁵ Régen elfogadhatóbb állapotok uralkodtak, mert Grozával még bizonyos dolgokat el lehetett intézni.³⁶

Grozának mint a román államhatalom képviselőjének érdekében állt „pacifikálni” az egyházakat, így az unitáriust is. 1948 áprilisában például azzal büszkélkedett Széll Jenő magyar követ előtt, hogy sikerült rávennie az egyházak képviselőit a román állam iránti hűségeskü letételére, majd felolvasta neki a hűségnyilatkozatokat és saját beszédét az egyházak képviselőihez. Ez szerinte „olyan eredmény, ami neki már sikerült, de a magyar demokráciának még nem”, ezért a „magyar demokrácia jelenlegi formájában” elmarad „a román demokrácia eddigi politikai eredményei mögött”.³⁷ Groza tehát saját politikai sikerének tekintette egyes egyházvezetők, köztük Kiss Elek lojalitását, és ezt nyíltan ki is hangsúlyozta, politikai tőkét kovácsolt belőle. Cserében, mint láttuk, bizonyos fokú támogatást és védelmet nyújtott az unitárius egyháznak, így neki köszönhető az is, hogy egy-két kivételtől eltekintve az ötvenes évek végéig a hatalom érintetlenül hagyta annak vezérkarát.³⁸

A hatalmi szempontokon túl barátságuk őszinte volt. Groza, amint azt egyik volt szászvárosi osztálytársának írta, a „legnemesebb emberi érzések egyikének” tekintette a barátságot.³⁹ Megnyerő, közvetlen, derűs természetével Kiss Elekre mély hatást gyakorolt, és ő is nagyra tartotta a püspököt. A kettejüköt összekötő legfontosabb kapocs Dávid Ferenc, az erdélyi unitárius egyház megteremtőjének személye volt, akit Groza is tisztelt, és aki a miniszterelnök szívéhez közel álló dévai várban szenvedett mártírhalált.

³⁵ PÁL, „Ellenálló, alkalmazkodó, kiszolgáló?...”: 43.

³⁶ PÁL, „Unitárius egyházvezetés...”: 165.

³⁷ Széll Jenő követ jelentése Molnár Erik külügyminiszternek a Petru Groza miniszterelnöknél tett bemutatkozó látogatásról. Bukarest, 1948. április 12. In: *Vasfüggöny keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1948–1955)*, szerk. FÜLÖP Mihály, VIN-CZE Gábor (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 73.

³⁸ PÁL: „Unitárius egyházvezetés...”: 160.

³⁹ Joó Győző, *Groza Petru a barát*. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MS 10.233/c/9. Petru Groza-émlékest anyaga, 11.

Orbán Dezső

A történeti Jézus – a hit Krisztusa¹

Bevezetés

A szinoptikus evangéliumok a történeti Jézus leghitelesebb tudósítói. Közvetlenül Jézus halála után kialakult az ő tanításairól, tetteiről szóló, szájhagyomány útján terjedő beszédgyűjtemény, minden bizonnyal ősi arám nyelven. Eből a beszédgyűjteményből jött létre a Márk evangélistának tulajdonított görög szöveggyűjtemény, a legősibb evangélium, és ezzel párhuzamosan létrejött az ún. Q forrásgyűjtemény. E gyűjteménybe már az írott formában való megörökítés előtt bekerültek az eredeti szövegtől eltérő betoldások, módosítások, amelyek az őskeresztény gyülekezetek és az evangélisták teológiai céljának feleltek meg.

Nagyon nehéz, de nem lehetetlen megkülönböztetni az eredeti, tiszta jézusi hagyományt a Jézusnak tulajdonítottól. Erre vállalkozott Gromon András *Út a forráshoz...* című sorozata² vagy dr. Stankóczy Zoltán *A szinoptikus evangéliumok magyarázatai* című műve.³

A történeti Jézus tanításának minél hitelesebb feltárása érdekében foglalkozom a protokanonikus, gnosztikus evangéliumokkal és az esszénus béke evangéliumával.⁴

¹ Ez a teológiai esszé 2023. február 7-én, előadás formájában hangzott el a csendesnapok alkalmával teológiai tanárok és diákok számára.

² GROMON András, *Jézus evangéliuma Márk tolmácsolásában, Út a forráshoz...* (Budapest: Elpidia, 2003); *Jézus evangéliuma Lukács tolmácsolásában, Út a forráshoz...* (Budapest: Elpidia, 2007); *Jézus evangéliuma Máté tolmácsolásában, Út a forráshoz...* (Duna-keszi: Elpidia, 2013).

³ SZTANKÓCZY Zoltán, *A Máté, a Márk és a Lukács szerinti evangéliumok magyarázatai* (Budapest: Heltai Gáspár Kft., 1996)

⁴ Edmond BORDEAUX SZÉKELY, *Az esszénus béke evangélium (sic!)*, ford. SZENTESY E. András (Budapest: Élő Föld, 1999).

A gnosztikus evangéliumokat 1975-ben találták meg Egyiptomban, Nag Hammádiban, amelyek görög-kopt nyelven íródtak az i. e. III. században. 1947-ben megtalálták a Holt-tengeri tekercseket, amelyek közt fellelték az esszénusoknak tulajdonított szent iratok másolatait. Különösképpen foglalkozom az ún. az esszénus béke evangéliumával, amely a gnosztikus evangéliumokhoz hasonlóan eszmeiségében közel áll a szinoptikus Jézus-képhez. Ez utóbbi dokumentum talán hitelesebb is, mert nem keletkezhetett i. e. 70-nél később. A rómaiak Jeruzsálem elfoglalásával (i. e. 70) és a templom lerombolásával egy időben felszámolták a kumráni esszénusok szektáját. Az esszénus béke evangéliumát a hagyomány szerint nesztoriánus szerzetesek menekítették nyugatra a mongol Batu kán hordái elől, és a vatikáni levéltárban őrizték meg. A gnosztikus iratok közül továbbá kiemelten Tamás evangéliumával foglalkozom.

Indítom tehát a teológiai esszémét az első vezérfonallal a történeti Jézus kutatása szempontjából:

A krisztushit történeti áttekintése

Az őskeresztények hittek Jézusban mint Isten egyszülött fiában, aki meghalt és feltámadt halottaiból.

Mikor úrvacsorát vettek, egyszerűen csak rá emlékeztek, és követésére buzdítást nyertek. A Jézus halálában és feltámadásában való részesedés, az áldozás (eucharisztia) csak később, az egyházzá formálódás idején alakult ki, Krisztus istenségének dogmává válásával egy időben. Aztán a II–III. századi dogmatikai vitákkal egy időben szakadt két jól elhatárolható irányzatra az addig egységes keresztény teológia. Az egyik irányzat Jézus istenségét, isteni természetét emelte ki, hangsúlyozta olyannyira, hogy az ő emberi természete szinte eltűnt, vagy legalábbis jelentőségében eltörpült. Ebbe a dogmatikai „pártba” tartoztak Athanasius alexandriai püspökkel az élen a monofiziták és a nesztoriánusok, míg a másik irányzatba Ariusszal az élen a szabelliánusok, később a manikeusok, akik teológiai meggyőződésükben Jézus emberi természetét hangsúlyozták, csorbát ejtve így Jézus isteni természetének hitén. Létezett egy gnosztikus vonal is, amelyet Markión és az ő tanait követők képviseltek.

A következőkben tömören próbálom a krisztushit kialakulását megérteni és megértetni Sztankóczy Zoltán már említett könyve alapján, amelyben két kiváló katolikus teológus, Joseph Ratzinger (néhai XVI. Benedek pápa) és Hans Küng teológiáját ismerteti.

A két említett teológus az apostoli hitvallás hittételei alapján értelmezi Jézus Krisztust, én a következőkben csak a „Hiszek Jézusban” tartalommal foglalko-

zom, a választott témának megfelelően. Hangsúlyozni szeretném meglátásomat: mindkét teológus a Krisztus-hit sarkalatos tételeit, mint a szentlélektől fogantatást, a szűznemzést, a feltámasztást és a mennybemenetelt közel akarja hozni a modern, posztmodern kor emberéhez, annak természettudományos nézetéhez, hogy érthetővé, elfogadhatóvá tegye a dogmává vált hittételeket, egyszóval racionális értelmezést igyekszik adni irracionális tartalmaknak.

Jézus istenfiusága összefügg a judaizmus teokráciájával, vagyis azzal a meggyőződéssel, hogy Izrael egyedüli királya az egy igaz Isten. A földi királyok ennek a teokráciának csorbítói, gyengítői, bármilyen nagy királyok voltak is (pl. Dávid király). Közvetlenül ehhez a témához tartozik, ezért kiemelem Jézus utalását a 110. zsoltár első versére, a farizeusoknak adott kérdésben megfogalmazott válasza kapcsán, mikor azzal vádolják, hogy kisajátítja a messiási jogcímet, az istenfiuságot: „megkérdezte tőlük Jézus: Mit gondoltok a Krisztusról? Kinek a fia? Ezt felelték: Dávidé. Ő azt kérdezte: Hogyan nevezheti akkor Dávid a Lélek által urának, amikor ezt mondja: »Így szól az Úr az én Uramhoz: Úlj az én jobomra, amíg lábad alá nem vetem ellenségeidet!« Ha tehát Dávid URának nevezi őt, miképpen lehet a fia?» (Mt 22,41b–45)

Az őskeresztények és maguk az evangéliumok szerkesztői is Jézusra ruházták Dávid fiának, a királyi megváltónak a szerepét, aki nemcsak királyi származású, de szentlélektől fogantatott Szűz Máriában. A szentlélektől való megtermékenyítés és a szűzön szülés mítoszát ennek rendelték alá:

„Ezek pedig azért írtattak meg, hogy higgyétek: Jézus a Krisztus, az Isten Fia, és e hitben életetek legyen az ő nevében.” (Jn 20,31)

Az Immánuel-jövendölésben csupán hajadonról van szó, az evangéliumi görög szövegben ebből lesz szűz. A szűznemzés csak később került bele a Jézus születéséről szóló hagyomány gyűjteménybe. Ezt igazolja az, hogy Márk és János evangéliumában nem szerepel. Az Isten fia tehát az ószövetségi teokráciában méltóságnév. Az Isten fia név első klasszikus megfogalmazása a második zsoltár hetedik és nyolcadik verse: „Kihirdetem az ÚR végzését. Ezt mondta nekem: Az én fiam vagy! Fiammá tettelek ma téged! Kérd tőlem, és neked adom örökségül a népeket, birtokol a földkerekséget.” (Zsolt 2,7–8)

A krisztushit kialakulása szoros összefüggést mutat az ókori közel-keleti misztériumvallásokkal. Nem állítom, hogy lett volna köztük közvetlen kapcsolat, de azt igen, hogy mint impulzus ösztönözte azt olyan értelemben, hogy csak így tudta felvenni a megalakuló keresztény vallás a versenyt azokkal szemben. A krisztushit létrejötté missziós céllal történelmi szükségszerűség volt. Egy keresztfán meghaló erőtlen ember, Jézus, még úgy is, hogy a legnagyobb volt a próféták közt, nem jelentett volna konkurenciát a csodavárók, a mágikus hithez

vonzódók számára. A halál felett diadalmaskodó Krisztus már igen, csupán a zsidó Messiást kellett Krisztussá kozmetikázni.

Ehhez a pogányok apostola, Pál értett a legjobban, hiszen ő alkotta meg a bűnöktől megváltó, a mások bűneiért önként szenvedő, meghaló és feltámadó messiáshit krisztológiáját.

A krisztushit eredetéhez, a szűznemzés mítoszának kialakulásához talán hozzátartozik a római császárok kultusza, vagyis az annak kiszorítására való törekvés. A császárok a Napisten fiának, földi helytartójának tartották magukat, és a csodás születés, haláltól való megmenekülés fellelhető kultuszukban.

A szentlélektől való fogantatás és a szűznemzés Jézus isteni származásának, istenfiúságának tisztaságát, tökéletességét hivatott alátámasztani: „Lényegében ezáltal jut kifejezésre minden misztifikáció nélkül, hogy Jézusban az örökkévaló isteni szeretet vett fel emberi természetet.”⁵

Jézus, Isten emberek iránti végtelen szeretetéből mint felkent (messiás vagy krisztus) kapta meg a fiúságot, hogy általa nemcsak saját népét, hanem az egész emberiséget magához emelje, a bűntől megtisztítsa, megváltsa és üdvözítse: „A háromság hitében megfogalmazott Fiú – Isten megvallása nem illeszthető bele az evangéliumok tartalmába, az ilyen értelmezésnek ott nincs helye.”⁶

Az evangéliumokban nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy Jézus önmagát második isteni személyként azonosította volna.

Dávid Ferenc hasonlóan fogalmaz a *Rövid magyarázatban*: „Az egész derék szentírásban nincs világosabb tudomány, mint az egy Istenről szóló tudomány.”

A páli krisztológia sem beszél Jézus születés előtti létezéséről. János evangéliuma logoszstanának sem adható olyan értelmezés, hogy két isteni személy létezett volna egyetlen isteni természetben. Jézus maga Isten lényegbeli és személyi egyetlenségét vallotta. Dávid Ferenc is leszögezi a *De falsa et verában*, hogy a Biblia nem két Krisztust tanít, hanem csak egyet.

Ahogy Jézus születésének történetét a ma emberéhez szólóan, érthetően, elfogadhatóan igyekeznek magyarázni a teológusok, úgy a fent említett szerzők is igyekeznek Jézus feltámadásának és mennybemenetelének, a krisztushit győzelmének értelemmel felfoghatatlan eseményeit elfogadtatni úgy, hogy nem mint csodát, természetfeletti eseményt, hanem Isten akaratának győzelmét látatják bennük. Jézus halálát nem úgy szemlélik a szerzők, mint szükséges elégté-

⁵ Sztankóczy Zoltán, *Ökumenikus gondolkodás és hit 1.*, Pierre Teilhard de Chardin, Joseph Ratzinger, Hans Küng, Teológiai Füzetek 3. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház, Teológiai Intézet, Heltai Gáspár Kft., 1996).

⁶ Uo.

telt (ugyanis a dogmatikus hívők szerint Jézus halála szükségszerű volt, mert áldozati vére által kiengesztelte az ősbűn miatt haragvó Istent).

Az elégtételt követelő, haragvó Isten képe méltatlan lenne a szeretetet, megbocsátást hirdető történeti Jézushoz. „A kereszt nem a halált elszenvedő Isten, hanem a halált elszenvedő ember jelképe. A keresztfán a názáreti Jézus, az ember halt meg. A benne lakozó Krisztus, mint végtelen isteni bölcsesség és szeretet nem halhatott meg testével együtt, hanem tovább élt és él azokban, akik hozzá hasonlóan hisznek és szeretnek.”⁷

A krisztushit lényegében a feltámasztás hitével indul el világhódító útjára. A testi feltámadás hitének van zsolttáros vonatkozása is: „Mert nem hagysz engem a holtak hazájában, nem engeded, hogy híved leszálljon a sírba.” (Zsolt 16,10) Lukács kivételével az evangéliumokban mennybemenetelről nem olvashatunk (Márké csak utólagos betoldás). Lukács is csak utal arra: „És miközben áldotta őket, eltávolodott tőlük, és felvitetett a mennybe.” (Lk 24,51)

A mennybe vitelt csak a feltámasztásba vetett hit szemével lehet látni, értelmezni. „A feltámasztás nem a korábbi tér-idő dimenziójába való visszatérést jelentette, hanem a fizikai lét keretéből való végleges kilépést, és egy másik létezésbe, az örökkévaló mennyei létbe való átlépést. Jézus feltámasztása és mennybe vitele ebbe az isteni transzcendens létezésbe való átlépést jelentette, szellemivé vált testiséggel. A feltámasztás utáni megjelenései minden bizonnyal a tanítványok hitből fakadó belső átélései voltak.”⁸

Íme, a vezető katolikus teológusok evangéliumi értelmezései mennyire közel állnak unitárius hitfelfogásunkhoz, Jézus személyét, küldetését, születését, halálát, feltámasztását, mennybemenetelét illetően.

„Nem abban látjuk Krisztus megváltói szerepét, hogy életét véres áldozatként felkínálta az emberi ősbűn kiengeszteléseként, hanem abban, hogy kinyilatkoztatta számunkra az Isten szeretetét, és megvilágosította a tökéletességig fejleszthető szeretet lehetőségét, megmutatta a rossz, a bűn legyőzhetőségének reményét.”⁹

A protokanonikus, apokrif keresztény iratok és az evangéliumi jézusi tanítások közti párhuzamok

Amint említettem, a történeti Jézus és a hit Krisztusának fogalmkörét értelmezendő be szeretnék vonni két olyan őskeresztény iratot, amelyek nem ke-

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

rültek, kerülhettek bele az újszövetségi kánonba. Ezek a gnosztikus Tamás és az esszénius béke evangéliuma.

A gnosztikus Tamás evangéliuma apokrif keresztény irat, vagy más néven pszeudoepigrafa (álnév alatt megjelent írás). Ezt úgy kell érteni, hogy nem Tamás, az apostol szerezte, csak az ő nevét használták fel, hogy ezáltal elfogadtassák a leírottakat.

Kik voltak a keresztény gnosztikusok?

A gnózis tant vagy ismeretet jelent. A gnosztikusok – akárcsak egykor a sztoikusok, epikureusok, mind a görög filozófia „vadhajtásai” voltak – kezdetben úgy jelentkeztek, mint kereszténységen belüli eretnekségek. Pál apostol leveleiben találunk utalást, mely hitvédelmi céllal óv ezek ellen: „Timóteus, őrizd meg a rád bízott kincset. Fordulj el a hazug módon ismeretnek nevezett szentségtelen, üres beszédektől és ellenvetésektől, amelyeket egyesek elfogadva eltévelyedtek a hittől.” (1Tim 6,20–21a)

A gnoszticizmus teológiai, filozófiai irányzatként vált ismertté, nem maradt fenn semmilyen utalás arra nézve, hogy valamiféle szervezetbe tömörültek volna, ahogyan azt az esszéniusok tették.

A keresztény gnosztikus teológia lényegében görög filozófia, a platóni dualista ideológia leképeződése: az eszmények, ideák világa szófiaként tökéletes szeretként, az igazság és béke mennyei állapotaként képeződik le a gnoszticizmusban.

A földi valóság, ország nem más, mint ennek az ideának vagy szófiának megnyilatkozása, testet öltése, leképeződése. A gnosztikus hitfelfogás a transzcendens szellemi világot is két jól elhatárolható szférára osztotta: a legfelsőbb szellemi birodalomra, amelyben csak és kizárólagosan a tökéletes Isten, a bölcsesség Istene (Szófia, más néven Barbelo) szelleme lakozik. Ő csak hozzá hasonló szellemi lényeket, istenségeket teremtett, amelyek az alatta levő szellemi szférában, a Pleromában lakoznak, hierarchikus alárendeltségben. Pál apostol is utal ezek létezésére: „Mert mi nem test és vér ellen harcolunk, hanem erők és hatalmak ellen, a sötétség világának urai és a gonoszság lelkei ellen, amelyek a mennyei magasságban vannak.” (Ef 6,12)

A gnosztikus szóhasználat ezeket így írja le: fejedelemségek (exusiai), urak (küriotétesz), erők (dünamisz). Ezeknek vannak alárendelve az elohimok, vagyis az istenek (pl. Jahve); az elohimoknak az arkangyalok és az arkangyaloknak az angyalok.

A bibliai Teremtés könyvében Jahve (Jaldabaót) néven említett is csak egy az istenségek közt, aki Barbellótól azt a feladatot kapta, hogy eget és földet teremtsen, és bele élőlényeket, állatokat, embereket. Tehát a legfőbb istenség nem érintkezik közvetlenül a világgal és az emberrel, csak a nálánál alacsonyabb rendű istenség által. Szerintem a gnosztikus világkép magyarázatot ad a biblikus világfelfogás bizonyos ellentmondásaira. Például, hogy egy tökéletesen jó Teremtő tökéletlen, bűnre hajlamos embert teremtett. A gnosztikusok szerint nem a tökéletes Isten teremtette közvetlenül ezt az embert, hanem isteni alárendeltje. Jahve isten a felelős ezért a félresikerült teremtésért. A bibliai Jahve jellemében minduntalan felismerhetjük azokat a gyengeségeket, amelyek az embert is jellemzik: a féltékenységet, bosszúállást stb. A Jahve által így megteremtett ember esendő lett, hajlandó minden bűnre, annyira belesüllyedt az anyagi világba, annyira rabja lett testiségének, hogy önerejéből nem tudott kiszabadulni annak fogságából. A legfelsőbb Teremtő (Szófia) megsajnálta, és azért, hogy az ember lelkét kiszabadítsa testének börtönéből, elküldte az ő egyszülött fiát, a Krisztust.

Krisztus a benne levő szent szellem által hirdette az evangéliumot, tanította az embereket szeretni, hogy felismerjék valódi szellemi származásukat, fénylény mivoltukat, és hogy le tudják győzni testi vágyaikat, hogy kiszabadulhassanak annak börtönéből: „Ha valaki énutánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye fel a keresztyét, és kövessen engem! Mert aki meg akarja menteni az életét, elveszti azt, aki pedig elveszti az életét értem, megtalálja azt.” (Mt 16,24–25)

Az i. sz. 205-ben született neoplatonista filozófus, Plótinosz szerint – aki szellemileg közel állt a gnosztikus tanításhoz – egyetlen Létező van, aki túl van minden gondolon és létezőn, kimondhatatlan és felfoghatatlan; mérhetetlenül több minden más létezőnél. Ezt *Az Egyről, a szellemről és a lélekről* c. munkájában ismerteti. Plótinosz szerint a létező, látható világ ennek az egynek a kiáramlása, emanációja. Elveti a semmiből való teremtés (creatio ex nihilo) elvét. Az Egyből először a Nusz (gondolat, szellem) áramlik ki. A Nuszból ered a Lélek, amely forrása a megtermékenyítő eszméknek (logoi spermatikoi), a Lélek a tapasztalati világot úgy hatja át, mint a fény a homályt, sötétséget. Az anyag, a sötétség a Lélek (fény) hiánya, viszont nem negatív princípium (rossz), hanem csupán hiány (megfosztottság). Az egyéni emberi lélek a világlélekből ered (ez a platóni Demiurgosz megfelelője), bár a Nusz szférájához tartozik, de alacsonyabb rendű, mint a Gondolat és Szellem, hiszen alászállt a testbe. A testtel való egyesülése előtt már létezett, és a test halála után is létezni fog. A testtel azonosuló emberi lélek csak úgy érheti el célját, az Eggyel való újraegyesülést, ha megszabadul és megtisztul az anyaggal való érintkezéstől. Ezt az erények gyakorlása (okosság, bölcsesség, bátorság, lemondás, önmegtartóztatás), az érzékek fogsá-

gából való kiszabadulás által érheti el. Ha erre még rátevéődik az Eggyel való misztikus egyesülés extatikus állapota, akkor a lélek eggyé válik a Szellemmel, és hazaérkezik. Bár Plótinosz ismerhette a korabeli keresztény tanokat, ő mégis megmaradt pogány filozófusnak, hatása alól azonban az őskeresztény egyházatyák (Órigenész, Augusztinus) sem voltak mentesek.

E kis filozófiatörténeti intermezzo arra nézve bír jelentőséggel, hogy jobban megértsük a korabeli keresztény gnosztikus tanokat. A gnosztikus megváltástan szerint a lélek a test börtönében van, és csak úgy üdvözülni, ha kiszabadul onnan, és visszajut oda, ahonnan elindult. Tehát az anyag (test) önmagában véve rossz. Ez a hitfelfogás olvasható ki a gnosztikus Júdás evangéliumából, mely szerint Júdás nem a pénzért árulta el Jézust, hanem azt tette, amit Mestere kért, hogy szabadítsa ki lelkét testének fogságából. Eszerint Júdás nem egy áruló gazember, hanem Jézus legmagasabb szellemi szinten álló tanítványa, aki megérti Jézust, és aszerint cselekszik, amit ő elvár tőle. Ezért mondja neki Jézus: „Amit tenni akarsz, tedd meg hamar!” (Jn 13,27b)

A következőkben kiemelek a Tamás 114 logiont (tanítást) tartalmazó evangéliumából olyan tanításokat, amelyek a szinoptikus evangéliumokkal párhuzamba hozhatók:

Tamás evangéliuma	Keresztény Biblia
„Aki megismeri a szavak értelmét, nem ízleli meg a halált.” (1. logion)	„Bizony, bizony, mondom nektek, ha valaki megtartja az én ígémet, nem lát halált soha.” (Jn 8,51)
„A királyság bennetek és kívületek van. Ha megismeritek magatokat, akkor felismeritek, hogy az élő Atyának fiai vagytok, de ha nem ismeritek meg magatokat, akkor szegénységben lesztek, és ti magatok lesztek a szegénység.” (2. logion)	„Amikor a farizeusok megkérdezték tőle, hogy mikor jön el az Isten országa, így válaszolt nekik: Az Isten országa nem úgy jön el, hogy az ember azt előre kiszámíthatná. Azt sem mondhatják: Íme, itt, vagy íme, ott van! Mert az Isten országa közöttetek van!” (Lk 17,20–21)
„Ha a kettőt eggyé teszitek, és ha a belsőt olyanná teszitek, mint a külsőt, és a külsőt, mint a belsőt, és amikor a férfit és a nőt egyetlenné fogjátok tenni, hogy a férfi ne legyen férfi, sem a nő nő, akkor fogtok bemenni a királyságba.” (22. logion)	„Bizony mondom nektek: aki nem úgy fogadja az Isten országát, mint egy kisgyermek, semmiképpen sem megye be oda.” (Mk 10,15)

Tamás evangéliuma	Keresztény Biblia
„Monda nekik: akinek van füle hallja! Fény van a fény lény belsejében, és megvilágosítja az egész világot. Ha nem világosítaná meg, sötétség lenne.” (24. logion)	„A test lámpása a szem. Ezért, ha a szemed tiszta, az egész tested világos lesz. Ha pedig a szemed gonosz, az egész tested sötét lesz. Ha tehát a benned lévő világosság sötétség, milyen nagy akkor a sötétség!” (Mt 6,22–23)
„Jézus monda: ha azt kérdik tőletek honnan lettetek, mondjátok, hogy a fényből jöttünk, onnan, ahol a fény keletkezett önmaga által. Mondjátok, hogy ti is az ő fiai vagytok, az élő Atyának választottai.” (50. logion)	„Én világosságul jöttem a világba, hogy aki hisz énbennem, ne maradjon a sötétségben.” (Jn 12,46) „Jézus ismét megszólalt, és ezt mondta nekik: Én vagyok a világ világossága: aki engem követ, nem jár sötétségben, hanem övé lesz az élet világossága.” (Jn 8,12)
„Aki nem fogja apját és anyját meggyűlölni, mint én, nem lehet a tanítványom, és aki nem fogja szeretni apját és anyját, mint én, nem lehet a tanítványom, mert az anyám adta nekem az életet.” (101. logion)	„Aki jobban szereti apját vagy anyját, mint engem, az nem méltó hozzám; aki jobban szereti fiát vagy leányát, mint engem, az nem méltó hozzám.” (Mt 10,37)

Az esszénus béke evangéliuma

Az esszénusok Jézus kortársai voltak. Szektájuk tagjai kivonultak a társadalomból, és a Holt tenger partján, egy Kumrán nevű helyen szigorú aszkétikus életet éltek. Nem nőültek, és az általuk sötétség gyermekeinek nevezettektől elkülönültek. Magukat a világosság gyermekeinek tartották. Jellemző volt rájuk a szigorú törvénybetöltés, és közösségi szerveződésük hasonlóságot mutat az őskeresztények egyesületeivel.

Az esszénus béke evangélium arám nyelven íródott. A vatikáni titkos levéltár (ma Vatikáni Apostoli Levéltár) archívumában található. Jézus is a népies arám változatban beszélt a héber nyelvet. Tanításait ezen a nyelven hirdette. Az esszénus béke evangéliuma a gnosztikus evangéliumokhoz hasonlóan tartalmaz a szinoptikus evangéliumoktól eltérően hitbeli újszerűséget, amely talán nem is áll messze a történeti Jézus meggyőződésétől, szellemiségétől.

Ebben az evangéliumban Jézus a mennyei Atya országát a Földanya kebelén látja megvalósíthatónak. Ugyanezt fogalmazza meg a miatyánkban is: „Jöjjön el a te országod, mint a mennyben, úgy a földön is.” (Mt 6,10)

Az esszénus Jézus hangsúlyozza, hogy boldog, egészséges életet csak úgy élhetünk, ha a mennyei Atya és a Földanya törvényeit megtartjuk. Vigyázzunk a Földanya vizének tisztán tartására, amely az ő véreből születik, hasonlóképpen levegőjének tisztaságára, amely az ő lehelete, miképpen saját testünk ápolására, mert csontjaink a Földanyánk csontjaiból, húsunk az ő húsából való. Szemünk látása az ő világosságának, fülünk hallása az ő hangjának felfogására jött létre. Az ember a Földanya gyermeke. Tőle kapta testét, benne él, mozog és létezik, és ő fogadja majd vissza magába. Ha nem tartja meg a törvényeit, betegség, kárhozat, szenvedés és halál a büntetése. Földanyánk angyalai által gyógyulást ad azoknak, akik visszatérnek törvényei tiszteletére és megtartására. Szeretete határtalan, mert még akkor is szeret, megbocsát, és gyermekeiként gondunkat viseli, ha tudatosan vagy tudattalanul fájdalmat, szenvedést, kárt okozunk neki, de mennyire inkább szereti azokat, akik szeretik és törvényeit megtartják.

Az esszénus Jézus a törvényről is beszél, az Isten által teremtett élet törvényéről, amelyet nemcsak szóban és írásban adott át a profétáknak, hanem a szeretet törvényében, amit a szívekbe írt. A törvény szava, betűje, még ha írva van is, halott, míg a szívekbe írt parancsolat élő és ható. A szeretet az egyetlen parancsolat, amelyet, ha betartják, többet ér, mint az írott törvény összes parancsolata. „A ti testetek a lelketek temploma. Ne szennyezzétek be, mert aki a testét betegíti meg, lelkének templomát szennyezi be. Böjtöléssel és imádkozással lehet tisztán tartani, betegségtől megvédeni lelkünk templomát. Újjá kell születni lélekben, hogy testileg is megtisztuljunk.”¹⁰

Az evangélium részletesen beszél a Földanya és a mennyei Atya angyalairól: a levegő, a víz és a világosság angyalairól, amelyek az embert éltetik. Akit e három angyal átölel, azt bűn és tisztátalanság be nem szennyezhet, és mentve lesz minden szenvedéstől. Testét a Földanya angyalai, lelkét a mennyei Atya angyalai táplálják.

Boldog, aki cselekszi mennyei édes Atyja, és a Földanya akaratát. Aki tiszteli Földanyát, hosszú élete lesz a Földön. Aki tiszteli a mennyei Atyját, örök élete lesz a mennyben. Akik a mennyei Atya és a Földanya gyermekei, és cselekszik akaratukat, azok egymásnak testvérei, és mint testvéreknek kell szeretniük, védelmezniük egymást. Ekkor jön el a mennyek országa a földön, mert a föld teljes lesz az embertestvérek és istenfiak szeretetével. Az emberfiak a mennyei Atya akaratára szerint a Földanyában élnek békességben, és az is bennük, így jön el az idők teljessége, és nem lesz többé szenvedés és halál.

¹⁰ Edmond BORDEAUX SZÉKELY, *Esszénus béke evangélium* (Budapest: Élő Föld, 1999).

Jézus az esszénus békeevangéliumban továbbá így tanít: „A szent iratok halott emberek halott nyelvén szólnak hozzátok, vakok vezetnek világtalanokat, a bűnök, a betegségek, a szenvedések ösvényén a halálba. Engem a mennyei Atya küldött hozzátok, hogy megnyissam a sötétséghez szokott szemeket Isten világának világosságára, hogy a mennyei Atya és a Földanya törvényei szerint éljete, hogy egészségesek és boldogok legyetek.”¹¹

Míntha a szinoptikus evangéliumokat hallanánk: „A nép, amely sötétségben él, nagy világosságot lát, és akik a halál árnyékának földjén élnek, azoknak világosság támad.” (Mt 4,16)

Az esszénus Jézus, akárcsak a szinoptikus evangéliumok Jézusa, a mennyei Atyába vetett csodatevő hit erejével gyógyít: „Ne nekem adjatok hálát, hanem a mennyei Atyátoknak és a Földanyátoknak, aki elküldte hozzátok gyógyító angyalait. Többé ne vétezzetek, hogy betegek ne legyetek. Olyan lesz a testetek, amilyen a táplálékotok, és olyan lesz a lelketek, mint a gondolataitok.”¹²

Jézus ebben az evangéliumban is elmondja a tékozló fiú példázatát. Ebben a történetben a fiú nem kéri ki az örökséget apjától, otthon tékozol. Apja dorgálása, figyelmeztetése ellenére sem hajlandó megtérni, megváltozni, a tékozló életformát feladni. Egy idő után az apa sem hajlandó léha viselkedését támogatni, modern szóval szponzorizálni. Fia hitelezőtől vesz fel kölcsönt kamatra. Hét éven át – talán az apja tudta nélkül – éli fel hitelét. A hitelező kamatostól kéri vissza a pénzét. A tékozló fiú nem tud fizetni, ezért a hitelező rabszolgaságra juttatja, míg meg nem adja kamatostól tartozását. Hét éven keresztül kényszermunkára ítélik, mert ő is hét éven keresztül tivornyázott. A tékozló fiú egy hét keserves robotolás után már nem bírja tovább, és elhatározza, hogy segítséget kér apjától. Elvánszorgott apjához, leborult lábaihoz, hogy az apja utoljára szánja meg, és váltsa ki az adósrabszolgaságból. Ekkor könnyek szöktek apja szemébe, mert megesett a szíve fián, összehívta a házanépét, így szólva: „Örvendezzünk, mert megtaláltam szeretett fiamat, kit elveszettnek hittem.” Legfinomabb ruhába öltöztette, egy zacskó ezüstöt adott, hogy azzal visszafizesse az adósságát. Mikor az törlesztette adósságát, és visszatért, ezt mondta az apja neki: „Látod, fiam, milyen könnyű volt hét évig tartó züllött étellel adósságba esni, és milyen kínkeserves annak visszafizetése. Még egy heti robotmunka is kibírhatatlan, hát hét évi. Megváltottam hét évi szenvedésedet, de vigyázz, hogy ezután helyesen élj.”¹³ A fia megfogadta felhívását, és becsületesen dolgozott apja földjén éveken át, és tíz-

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo.

szeresét adta vissza atyjának annak, amivel kiváltotta. Tanulva saját keserves tapasztalatából ő is elengedte azok adósságát, akik neki tartoztak. Ezekért az Isten családdal, gyermekekkel, gazdagsággal és hosszú élettel áldotta meg. Jézus a hallgatósága kérésére megmagyarázza a példázat értelmét, akárcsak a szinoptikus evangéliumokban a magvető példázatának értelmét tanítványainak: A tékozló fiú ti vagytok, a hét évig tartó züllés mind a múlt bűneit jelenti. Az adósságok az e miatti betegségek, a büntetés, a keserves munka, a fájdalmak, szenvedések. A sátán a gonosz hitelező. Az adósság visszafizetése a betegség kiűzése testetekből, jelképesen a gyógyulást, a megtisztulást jelenti. Az apa a mindent megbocsátó, szerető, irgalmas Isten. A tőle kapott zacskó ezüst angyalainak felszabadító erejét jelenti. Különös, hogy ebben a példázatban nem szerepel a tékozló fiú testvére.

Az esszénus példázat tanulsága: jobb, ha az ember fia betartja mennyei Atyja és Földanya törvényeit, lelki-szellemi és fizikai-testi értelemben egyaránt, és annak angyalaival együtt hűségesen dolgozik az Atyja országában, nem eltékozolva, hanem gyarapítva annak javait, mintsem a sátán (testében és lelkében kísértő gonosz) szolgálatában álljon, és betegséget, szenvedést, romlást hozzon magára. Ha netán mégis az utóbbit választja, legyen türelme, a gyógyulásba vett bizodalma, míg elérkezik ama hetedik nap, melyen a hét napig tartó szenvedés után az őszinte, türelmes megbánás és bocsánatkérés által, a mennyei Atya irgalmának ezüstjét adja, hogy a megérdemelt hétévi büntetést eltörölje.

„Ahogy a mennyei Atya megbocsát néktek, úgy ti is bocsássatok meg egymásnak. Bizony mondom néktek, hogy minden gonosztett, beszéd és szándék fel van jegyezve a sátán ördögei által egy könyvbe, a ti testetek és lelketek könyvébe. Mikor szenvedtek és betegek vagytok, a sátán ördögei tesznek e könyvben írottak alapján tanúságot ellenetek, mikor Isten színe elé járultok. Lényegében nem a mennyei Atya ítél meg, hanem ti ítéletek meg magatokat.”¹⁴

Az esszénus béke evangéliumának ismertetését Buddha tanításával zárom: „Semmi sem okoz az embernek nagyobb kárt, mint saját gondolatai.” Ezért vigyázzunk gondolatainkra, mert szavainkká válnak, vigyázzunk szavainkra, mert tettekké válnak, vigyázzunk tetteinkre, amelyek jellemünkké válnak, és vigyázzunk jellemünkre, mert sorsunkká válik.

¹⁴ Uo.

Furu Árpád¹

A Vallásszabadság Házában kiállított festményekről²

2018-ban az egykori unitárius püspöki rezidencia épületében megnyitotta kapuit Kolozsvár új kulturális intézménye, a Vallásszabadság Háza, amely jelképes értelemben a Magyar Unitárius Egyház kulturális nagykövetsége lett. Az új intézmény folytatja azt a közösségi művészetpártoló küldetést, amelyet a ház lakói a reformkortól tudatosan vállaltak. Báró Wesselényi Farkas, a ház egykori tulajdonosa, a korszak biedermeier életérzésének megfelelően zenei estekkel, komolyzenei koncertekkel szórakoztatta a város zenekedvelőit, majd a 20. század első felében Boros György püspök szervezett műkincksiállítást a kolozsvári nemesi családok és gazdag polgárság örökségében megmaradt órákból és egyéb iparművészeti értékekből.³ A ma élő kolozsvári magyar értelmiség idősebb korosztályának képviselői szívesen emlékeznek azokra az alkalmakra, amikor Kovács Lajos és Szabó Árpád püspöksége idejében a ház vendégeként az ódon falakra függesztett festményeket is megtekinthették.

A helyreállított épület falai közt ma konferenciatermek, valláskutató-központ és egyházművészeti múzeum egyaránt helyet kapott. A ház állandó kiállításai közül az egyik legkedveltebb az a festménygyűjtemény, amely betekintést enged az egyház és az unitárius püspökök művészeti reprezentációs, művészetpártoló és gyűjtőtevékenységébe.

Három teremben 34 festmény ad ízelítőt a püspöki hivatal jóval tekintélyesebb és változatosabb képgyűjteményéből. A kiállítás képeinek kiválogatásánál

¹ dr. Furu Árpád (1969, Kolozsvár) egyetemi oktató, a Magyar Unitárius Egyház építészeti és műemlékvédelmi előadó-tanácsosa. Elérhetősége: epiteszo@unitarius.org.

² A tanulmány kéziratát dr. Murádin Jenő művészettörténész lektorálta.

³ SÜLYOK István, „Beszélnek az órák...”, *Erdélyi Lapok* 3., 31. (621.) sz. (1934): 1. Köszönet Kovács Zsolt művészettörténésznek, aki a fenti adatokra figyelmemet felhívta.

több szempont játszott szerepet. Elsődleges célként az fogalmazódott meg, hogy a püspöki gyűjtemény értékes és reprezentatív darabjai kerüljenek kiállításra. Tematika szempontjából három külön korszak és festőiskola alkotásainak bemutatása vált lehetségessé: az erdélyi festészet legjelentősebb teljesítményeként meghatározható nagybányai festőiskola két világháború közötti korszakának néhány festménye, a kolozsvári művészeti élet szintén két világháború közötti fellendüléséhez köthető alkotások, valamint a 19–20. századi akadémikus stílushoz köthető portrék és néhány tájkép. Szempont volt a képek és a Vallásszabadság Házának belső terei közötti méretbeli és jellegbeli összhang, valamint természetesen a képek állapota: a jobb állapotban megőrzött, könnyebben tisztítható képek közül lehetett választani. A nagybányai és kolozsvári 20. századi alkotások korábban is a püspöki rezidencia belső tereit díszítették, így kiállításuk az egyetlen olyan tervezői gesztus, amely az épület korábbi használatával közvetlen kapcsolatot teremt. Nem utolsósorban nem lehet figyelmen kívül hagyni azon körülményt sem, hogy a Bánffy-palotában működő Kolozsvári Képzőművészeti Múzeum állandó kiállításai nem teszik lehetővé a nagybányai festőiskolához köthető alkotások áttekinthető, átfogó megismerését, ahogy a kolozsvári 20. századi képzőművészetről sincs összefoglaló jellegű tárlat. Erre a feladatra eddig szinte kizárólag a Kolozsvári Képzőművészeti Múzeum és a magángalériák, elsősorban a Quadro Galéria időszakos kiállításai vállalkoztak. Ily módon a Vallásszabadság Házának állandó festménykiállítása számbeli szerénysége ellenére is hiánypótló. A kiállítás és a ház tervezőinek szándéka a tárlat hosszú távú megőrzése úgy, hogy az egyes csoportokhoz köthető alkotások váltakoztatásával az unitárius püspöki gyűjtemény jelenleg nem látható részére is fokozatosan sor kerülhessen.

A válogatást a ház belső építészeti tervével megbízott budapesti építész, Wagner Péter végezte, akinek kapcsolata Kolozsvár és Erdély festészetéhez egészen kivételes. Édesapja, Wagner Artúr, a két világháború közötti kolozsvári művészeti élet egyik jelentős mecénása, gyűjtője, akinek budapesti otthonában a korszak és városunk festészetének egyik igen reprezentatív gyűjteménye látható. A képek szakszerű tisztítását szintén Wagner Péter végezte el, munkájában Furu Xénia és Árpád, valamint Zólyomi Emese segítette.

Nagypalota vagy nagy konferenciaterem

A Vallásszabadság Háza nagytermében, mint az egykori rezidencia nagypalotájában, azaz fő reprezentációs terében, a nemesi rezidenciák emlékezetéhez igazodva portrék, elsősorban a házban lakó unitárius püspökök arcképei kerültek kiállításra, kiegészítve néhány olyan személyiséget ábrázoló festménnyel,

akinek kötődése a házhoz vagy a város kulturális életéhez jól ismert. Az alkotások a 19. század és a jelenkor közötti széles időtávban készültek, az akadémikus stílusú, korai realiztikus ábrázolásokhoz jól igazodnak a szintén fényképszerű hitelességre törekvő 20. századi portrék. Az itt kiállított képek korábban az egyházi hagyománynak megfelelően a püspökség egyik legrepresentatívabb terét, az Egyházi Képviselő Tanács gyűléstermét díszítették.

Kilyéni Ferencz Józsefről (1837–1928), a ház első püspök lakójáról több festmény is készült. Az itt látható, időskori háromnegyed-alakos portréját a historizmus és szimbolizmus egyik késői képviselője, a kolozsvári születésű Stein János készítette. A hosszú, hímzéssel díszített fekete palást szinte a teljes festményt kitölti, hangsúlyozva a hosszan hivatalban levő „nagy” püspök szikár, tekintélyt sugárzó megjelenését. Hasonlóan háromnegyed-alakos dr. Boros György (1855–1941) ábrázolása, ám a korábbi kép távolságtartást sugalló, félprofilos beállítás helyett a szembe forduló tartás szelídebb. A képet a Kolozsváron élő és dolgozó Incze Ferencz festette 1942-ben. Egyházi megbízásokat Incze dr. Kiss Elek püspöktől (1888–1971) kapott, őt is többször lefestette, itt látható portréja 1968-ban készült. Kiss Eleket díszdoktori vörös gallérban, világos háttér előtt, magas támlájú székben ülve, közvetlenebb tartásban ábrázolta. Józan Miklós (1869–1946) püspök portréja 1925-ben készült Budapesten, festője Pint Mária. A kép készítésének körülményeiről kevés információval rendelkezünk. Balázs Péter kolozsvári festő munkája dr. Varga Béla (1886–1942) püspök arcképe. Az 1985-ben, fénykép alapján készült kép világoszöld, ívelt fényű háttér elé helyezi az előljárót. Pál Péter marosvásárhelyi festő, falkép-restaurátor munkája dr. Kovács Lajos (1909–1994) és dr. Erdő János (1913–1996) püspökök portréja, mindkét kép 1997-készült. Kovács Lajost szelíd, közvetlen jellemére igen jellemző, barátságos, alig látható mosoly ábrázolásával örökítette meg a festő, miközben karján palástot, kezében könyvet tart. A tudós, kutató Erdő Jánost zöldes árnyalatú, fekete keretes szemüvege nélkül, íróasztala előtt látjuk, kezei közt nyitott könyv és összehajtott levél. (Varga Béla és Erdő János püspökök nem laktak a házban.) Szabó Árpád (1935–2010) festménye a legújabb, alkotója Incze Mózes baróti művész, aki 2014-ben készítette el a portrét. Kiss Elekhez hasonlóan szintén díszdoktori vörös gallérban, a rá jellemző tekintélyt sugárzó tartásban ábrázolták. A portrék nagy része az egyházi hagyomány szerint a püspökök halálát követően készült, és került kiállításra az Egyházi Képviselő Tanács termében. A 20. században a festők általában az előljárók hivatali idejében készült fényképeik alapján dolgoztak. Kivétel természetesen Ferencz József, a 20. századiak közül pedig Józan Miklós és a művészetet pártoló Kiss Elek, akiről életében is több festmény készült.

Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) író, Amerika-utazó portróját, Simó Ferenc litográfiája után, Kővári Endre⁴ tordai születésű, a kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanuló és később tanító festő készítette 1901-ben. Továbbá szintén ebben az évben festette Laborfalvi Berde Mózsa (1815–1893), az egyház egyik jeles jótévőjének félalakos ábrázolását is. További kutatások szükségesek a központi helyen kiállított Brassai Sámuel (1797/1800–1897) 1876-ban készült portréja alkotójának azonosításához. A gazdagon aranyozott, ovális kivágású rámban elhelyezett festmény hangsúlyozott félprofilból, kis sapkában ábrázolja a hosszú fehér hajú és szakállú, távolba révedő tekintetű neves tudóst. Bizonyosak lehetünk, hogy a portrét Veress Ferenc 1876-ban készült fényképe alapján festették. Sajnos az ovális keret takarásában levő piros festékekkel készült aláírás, amely mellett az 1876-os évszám olvasható, jelenlegi ismereteink alapján nem köthető az ekkor Kolozsváron dolgozó, általunk ismert művészekhez. (Az egyház tulajdonában több Brassai-portré maradt fenn, a püspöki irodában a Melka Vincze által, a főjegyzői irodában a Vastagh György által festett kép látható.)

Bizonyára nem véletlen, hogy a fiatakként a torockói iskolában is tanuló Kriza János (1811–1875) püspök, néprajztudós kiváló portróját az egykori torockói unitárius lelkész festőművész fia, Sárdi István festette meg 1877-ben. Az itt kiállítottak közül e kép talán a legjobb példája a 19. századi erdélyi és kolozsvári portréfestészet magas színvonalú alkotásainak. A kutatók számára kiváló forrást jelentő vizitációs jegyzőkönyvei miatt ismert Lázár István (1742–1811) püspök portréfestőjének nevét szintén nem ismerjük, a kép bizonyára a 19. század elején készült. A képet a püspök leszármazottai adományozták az egyháznak. Ez a mozzanat jelzi annak a hagyománynak a kezdetét, amely szerint az unitárius egyház a püspökök, kollégiumigazgatók, világi főtisztviselők, valamint jótévők képeit kiállította.⁵ Kelemen Lajost (1877–1963), az egyház egykori levéltárosát és főgondnokát, az erdélyi művészettörténet-írás és levéltárkutatás legjelentősebb személyiségét többen, többször megfestették, itt kiállított, alá nem írt fénykép-szerű portróját a kutatások alapján Fekete Margit festette 1958-ban.

Zöld szoba vagy az egykori ebédlő

A lépcsőházból nyíló zöld szoba, az egykori ebédlő a látogatók által elsőként megpillantott tér, amely a ház középső tengelyében szorosan kapcsolódik az egy-

⁴ Kővári Endre i-vel és y-nal egyaránt írta nevét. Jelen szövegben az i-vel írott névalakot használjuk.

⁵ Kovács Sándor szíves közlése.

házművészeti múzeum kiállítóteréhez. Ezen helyiség hangulata az építész tervezői szándékának megfelelően az egykori szalonokra emlékeztet, ezt a célt szolgálja a neorokokó csillár, a biedermeier ülögarnitúra, a keleti mintázatú szőnyeg. A falakat két 19. századi portré, illetve a 19–20. század fordulóján és a 20. század első évtizedeiben készült tájképek díszítik.

Mednyánszky László és Szepesi Kuszka Jenő okkeres fényű tájképei a 19. századi felső-magyarországi festészet jellemző alkotásai. Mednyánszky barbizoni hatást mutató tájképein gyakran kereste a naplemente sárgás, aranyos színeit, fényhatásait. A havas Tátra vonulata a távolban eltöprel az előtér vízparti fának fehér törzse és szerteágazó, finom rajzolatú koronája mögött. A kép témája viszont a közlő felhős naplemente mindent aranyos, okkeres fátóllal borító fénye, amely a vízfelületen tükröződik. Mednyánszky bensőséges, lírai hangulatú tájbrázolásához jól illeszkedik Szepesi Kuszka Jenő vízparti csűrököt ábrázoló képe. A festőt itt is a vízfelszínen tükröződő, havas hegycsúcsot is bearanyozó okkeres égbolt fénye ihlette.

A két lányportré két nővért, báró Brukenthal Ilkát, gróf Thorockay Pálnét (1834–1884) és báró Brukenthal Árpádinát, gróf Thorockay Miklósnét (1836–1858) ábrázolja. Férjeik szintén testvérek voltak. Érdekesebb körülmény, hogy a lányok a ház egykori tulajdonosának, Wesselényi Farkasnak (1782–1851) rokonai: édesanyjuk Wesselényi Anna (1806–1886), aki a háztulajdonos József (1769–1826) nevű testvérbátyjának leánya.⁶ Így nem zárható ki, hogy a két nővér akár meg is fordulhatott a házban rokonlátogatáskor vagy az itt gyakran megrendezett zenés estek hallgatóiként. Az 1845–50 körül készült biedermeier festmények alkotóját sajnos nem ismerjük, de kétségtelen, hogy tehetséges, jó szemű művész rejtőzködik a szelíd, ártatlan tekintetek, finom arcvonások, a csipke és a ruha redőinek ábrázolója személyében.⁷

Négy kép a magyar plein air festészet legjelentősebb kibontakozását jelentő nagybányai festőiskola mestereihez és tanítványaihoz köthető. Ismereteink sze-

⁶ NAGY IVÁN, *Magyarország családai* II. (Pest: Friebeisz István, 1858), 240.; Uő, *Magyarország családai* XII. (Pest: Ráth Mór, 1865), 159–160.

⁷ Kolozsvári évei során, 1830-ban sok időt töltött Wesselényi József házában Barabás Miklós, aki Wesselényi Anna testvérét, Wesselényi Polixénát festeni tanította, erről Barabás önéletírásában ír. [*MÁRKOSFALVI BARABÁS MIKÓS Önéletrajza*, szerk. BÍRÓ Béla (Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, 1944.), 74.] Wesselényi Polixéna saját, 22 éves korában elhunyt fiáról készített emlékezetből egész alakos festményt. Wesselényi Annáról is fennmaradt egy portré, aminek stílusa hasonló a két lánya képéhez, de festőjét ennek sem ismerjük. Mindkét kép megtekinthető a Nemzeti Portrétár digitális platformján. <https://npg.hu/portreadat-bazis/paget-oliver-3817/>; <https://npg.hu/portreadatbazis/wesselenyi-anna-ii-2351/>

rint Kiss Elek révén, feltehetően 1926–1933 között, a Kolozsváron többször megrendezett nagybányai kiállítások során⁸ kerültek az egyház tulajdonába.

Thorma János, a szabadiskola egykori vezetője és tanára két képének lágyan ívelő vonalai (*Léda és Fürdőzők*) a nagyterem szigorú férfiportréinak feszességét ellensúlyozza. A *Léda* című kép a művészettörténet évszázadait végigkísérő mitológiai témaválasztás 20. századi értelmezése, az itáliai reneszánsz mesterek kompozícióit idézi. A hattyú képében megjelenő Zeusz és Léda találkozásában rejlt feszültség, a kék háttér előtt fehéren világító, fenyegetően széttárt szárnyú madár és a megadóan, buján pihenő lány tompa tónusú ábrázolásában Thorma egyik kiemelkedő művét csodálhatjuk. A festő késői korszakát jellemző opálos aktok, amelyeket az otthonos tájban láttat,⁹ megmutatkoznak a *Fürdőzők* című festményen is, habár ez utóbbi központi, ülő nőalakját szinte portrészzerűen ábrázolja. Csupán a háttérben látható a vízpart és két sejtelmes női alak. A vízparti fürdés témáját Thorma és a nagybányaiak gyakran és sokféle módon feldolgozták.

Átellenben Mikola András, a nagybányai festőiskola második generációjának nagynevű mestere és tanára egyik karakteres alkotása látható. Az árnyas, zölddel gazdagon benőtt Zazar-parti malommal átellenben, a lombok mögül felsejlik a református templom élénken vöröslő kupolája, amelyet a kép előterében egy piros kendős nőalak ellenpontos. Mikola ezt a kompozíciót függőleges kivágásban is megfestette, mindkét kép varázsát a zöld szín vibráló árnyalatai, az árnyékos, sötétebb vagy élénk, ellenfényes és napsütötte foltok összhangja adja.

A nyár fény-árnyék játékával vonzza tekintetünket az olvasó, kalapos lányt ábrázoló alkotás is. A festmény a fű, a levelek vibráló fényeivel közvetlenül kapcsolódik az impresszionizmus gondolatiságához. A képen látható nehezen olvasható aláírás, amely sok találgatásra adott okot, Jámbor Lajosé, akinek festményei az 1920-as években tűntek fel budapesti kiállításokon.

E kép mellett Zágoni Szabó Lili feltehetően 1925 után festett szénaboglyás tájképe szintén a késő nyár, kora ősz meleg színeivel gyönyörködtet.

Kék szoba vagy kis konferenciaterem: az egykori úrháza

A kék szoba vagy kis konferenciaterem falain elsősorban Kolozsvárhoz köthető mesterek képeit láthatjuk. Egyetlen kivétel Boldizsár István nagybányai ut-

⁸ MURÁDIN Jenő, *Kolozsvár képzőművészete. Alkotói örökségünk a 19–20. századból* (Sepsiszentgyörgy: Art Printer Kiadó, 2011), 191–192.

⁹ RÉTI István, *A nagybányai művésztelep* (Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1994), 105.

cát ábrázoló festménye. Boldizsár képein gyakran szembetűnőek a telített, „mélytűzű” színek¹⁰, az erős fények. A kiállított képen is ez látszik: a mélykék ég és az élénkcsárgás, alacsonyan érkező napsugarak fényei szinte közelebb hozzák a Zazar parti sáncot és az épületeket.

A teremben látható többi kép Kolozsvár két világháború között élénkülő művészeti életéből ad ízelítőt. Ács Ferenc kalotaszegi magastető, tornácos házat, népviseletes asszonyokat ábrázoló képe Papp Sándor torockói, félig tapasztott régi boronaháza társaságban jó példái a kor azon törekvésének, hogy felfedezze, a város műértő közönségével megszerettesse a falu néprajzi értékekben bővelkedő, festői környezetét. Ács Ferenc és Papp Sándor együtt tanítottak a Malom utcai Iparmúzeum épületében a kolozsvári festészeti akadémia létrejöttét megelőző szabadiskolában. Kettőjük közül Ács Ferenc a modernebb, a legkolozsváribbnek tartott festő. Kapcsolata az unitárius egyházzal ismert, az első világháborút követő években, miután a család anyagi helyzetének összeomlása miatt el kellett hagynia a Berde Mózsá utcával szemben, a Kossuth Lajos utcában álló szecessziós emeletes házát, rövid ideig az unitárius tanári lakások egyikében, a Magyar és Bolyai utca sarkán álló épületben tartott fenn műtermet. E műterem ablakából festette a belvárosi unitárius templomot ábrázoló képet, amely jelenleg az egyházközség gyűléstermében látható.

A gyergyói származású Szopos Sándor a kor megbecsült festője volt. A hagyományos akadémikus stílust mindvégig tudatosan követő alkotásai révén jelentős egyházi, elsősorban katolikus megrendelések voltak. Dési festőiskolájának sikerét követően, 1935–1940 között Kolozsváron, közösen Tóth Istvánnal, az Unitárius Kollégium festőművész rajztanárával a kollégium rajztermében működtetett festőiskolát, unitárius tematikájú képeket is festett (*Dávid Ferenc halála*, *Dávid Ferenc beszéde*). Maga vallotta, hogy a „tájkép szép”, de nem volt soha ambíciójának célja, ahogy az „atmoszférikus hatásokat” is csak mások festészetében szerette.¹¹ Ezért komorabb, árnyékosabb tónusú fűzfákat ábrázoló, feltehetően Kolozsvár külvárosában készült képe rendhagyónak, kivételesnek tekinthető, egyike azon kevés alkotásának, melyeken a kor művészeti életét mozgásban tartó újításokkal kísérletezett.

Az erdélyi hegyek havas tájképeinek és tanyavilágának festője, az érzékeny lelkű lelkész festő Gruzda János szintén a két világháború között vált ismertté, és állított ki gyakrabban Kolozsváron. A zöld domboldalban álló havasi román

¹⁰ MURÁDIN Jenő, *Nagybánya. A festőtelep művészei* (Miskolc: k. n., 1994), 11.

¹¹ „Az élet érdekel csupán”, in MURÁDIN Jenő, *Szopos Sándor* (Budapest: Tibera Kiadó, 2006), 81–82.

pásztorkunyhót ábrázoló képe minden bizonnyal a Zalatna környéki hegyekben készült.

Teodor Harşia szintén a két világháború között vált kedveltté Kolozsvár művészetkedvelői körében. Elsősorban tájképeit és csendéleteit szerették. A lány tónusú színekkel megfestett, itt kiállított kép virágba boruló fákat, bokrokat ábrázol. A fehér padon otthagytott élénkvrös kendő az egyetlen harsány, tekintetet vonzó kicsiny folt, amely némi sejtelmességgel utal a korábban ott pihenő ismeretlenre.

A portréiról, zsánerképeiről vagy akadémikus stílusban készülő nagy méretű történeti falfestményeiről ismert Veress Zoltán (Veress Ferenc kolozsvári fényképész fia és Brassai Sámuel keresztfia) kis méretű tájképén egy erdőrészetet látunk: az árnyas lombok, a kérges fatörzs mögött felsejlő vibráló fények az impresszionizmus hatására utalnak.

Fekete Margit 1947-ben készült pasztelljén a kolozsvári egykori vármegyeháza, a jelenlegi polgármesteri hivatal tornya látható. A kép az élettársával, Incze Ferenc festővel közösen használt főtéri műteremlakás ablakából készült. Előterében a lombos fák mellett a római katolikus plébánia hittantermének magas háromszögű oromfala látszik. (Ez az épület a 17. század végén épült, ide költözött az óvári kolostort elhagyni kényszerülő unitárius kollégiumi bentlakás.)

A terem talán legkarakteresebb alkotásai Nagy István pasztelljei. A két világháború közti művészeti élet kiemelkedő alakja, a kimagasló tehetséggel megáldott csíki festő, Nagy István 1925–1927 között nyaranta Kolozsváron festett és állított ki. Náthán Mór Bástya utcai házában biztosított számára műtermet, ahová az egyórás portrék elkészítéséhez a karakteres arcú modelleket behívták, és ahol a szűkszávú Nagy Istvánt a kolozsvári műértők és műgyűjtők, magyarok, románok egyaránt meglátogatták. Feltehetően itt készültek Kelemen Lajos és Borbély István szénnel megrajzolt portréi is, amelyek jelenleg a püspökség irodáiban találhatóak. A Vallásszabadság Házában az itt korábban is látható három pasztellt állítottuk ki. A legkorábbi a *Juhpásztor* című kép, 1913-ban készült a Gyilkos-tó környékén. Az égbetörő sziklák és fenyvesek aljában egy pásztor legelteti állatait. „Boldog voltam, ha birkákat, teheneket vagy csikókat legeltethettem. Ünnepnapiam voltak ezek” – így vall magáról életrajzi feljegyzéseiben Nagy István.¹² A *Tájkép szénaboglyákkal* 1923-ban készült. Ekkor a festő Magyarországon élt. A síkság vízszintes horizontját a szürke, sötét háttér és a két széltől hajlított fa törzse és koronája teszi nyugtalanná.

¹² MURÁDIN Jenő, *Nagy István* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1984), 17.

A legszembetűnőbb alkotás a *Téli táj juhokkal* címet viseli. E képnek két változata maradt fenn, melyet azonos helyen, vagy egyiket a másik alapján festette meg Nagy István. A kompozíció azonos, magasan ívelt domboldal, elválasztókerítés, juhok. A fák alakja, koronája kissé különbözik. A marosvásárhelyi képtárba került példány a Tătaru-gyűjteményből való, „a hó alól felsejlő zöld fűfoltokkal a koratavas üdeségét közvetíti”, míg a Kiss Elek püspök hagyatékából származó „ugyanazt a világot kékre hangolja át”.¹³ A képeket szuggesztíven mutatja be Murádin Jenő művészettörténész, aki így fogalmaz: „Acélkék, fekete és mélyebb zöld színek alkotják koloritját. A tél felett győzedelmeskedett tavasz harsányabb színvilágát kínálja. A feszes, konstruktív szerkesztésű kompozíciós megoldások mintapéldája ez a két festmény. A képfelületet átlós szerkesztéssel osztotta kettőbe a festő. A jobb felső sarokból indulva a kép ellentétes sarkáig vonul át az ívben meghúzott vonal. Az elsőnek leírt képen¹⁴ ez az ív még kíséri valamelyest a terem valóságos formáit, enyhén megtöri a dombhajlaton. A másik festményen¹⁵ az osztó ív már absztraháló mértanisággal, lendületesen húzódik képszéltől képszélig. Átélni lehet inkább a műveket, mint írni, beszélni róluk. Kortársai¹⁶ is így látták: Nagy István művészetét nehéz elemezni. Legfeljebb csak külsőségeket lehetne megközelítőleg leírni, de a szavak retortáján át csak illanó párává omlana szét a tehetség kifürkészhetetlen alkímiájának lényege.”¹⁷

Kőműves Lajos fenti megfogalmazását tulajdonképpen a kiállítás többi képre és a festészet jelenségére általánosan igaznak véljük. A szavak, gondolatok, legfeljebb segítik a látottak értelmezését, közelebb hozzák a képet a nézőhöz, de nem helyettesítik a személyes élményt. A Magyar Unitárius Egyház képgyűjteményéből válogatott tárlat egyike azon kevés helyszínnek, amely Kolozsvár festészetének 19–20. századi alakulásába, a bizonytalan kezdetektől, a két világháború közötti lendületesebb éveikig, ha szerényen is, de betekintést enged. A nagy egészből csak egy kis szelet, néhány kockája egy látványosabb mozaiknak, de e néhány ékkő csillogása talán felkelti érdeklődését és további kutatásra sarkallja a szépművészetre fogékony látogatókat.

¹³ Uo., 106.

¹⁴ A marosvásárhelyi képtár képe.

¹⁵ A Vallásszabadság Házában kiállított kép.

¹⁶ KŐMÍVES Lajos, „Az új Nagy István”, *Keleti Újság* 1927. június 12.

¹⁷ MURÁDIN, Nagy István..., 106.

A kiállított képek jegyzéke

Nagyterem: püspökök és egyházi méltóságok arcképcsarnoka

1. Kővári Endre (1832–1918): Bölöni Farkas Sándor író, tudós, utazó, mecénás. A kép Simó Ferenc (1801–1869) litográfiája után készült.
2. ismeretlen festő: Brassai Sámuel tudós, felügyelőségigazgató
3. Sárdi István (1843–1901): Kriza János püspök, néprajzkutató, 1877
4. Stein János (1874–1945): Ferencz József püspök, 1900 körül
5. ismeretlen festő: Lázár István püspök, 19. sz. eleje körül
6. Kővári Endre (1832–1918): Laborfalvi Berde Mózsa alapítványtevő, 1880 körül
7. Pál Péter (1961–): dr. Erdő János püspök, 1997
8. Incze Ferenc (1910–1988): dr. Boros György püspök, 1942
9. Incze Ferenc (1910–1988): d. dr. Kiss Elek püspök, 1968
10. Pint Mária (20. század első fele–?): Józsan Miklós püspök, 1925
11. Balázs Péter (1919–2003): dr. Varga Béla püspök, 1985
12. Pál Péter (1961–): dr. Kovács Lajos püspök, 1997
13. Fekete Margit (1903–1969): Kelemen Lajos levéltáros, 1958
14. Incze Mózes (1975–): d. dr. Szabó Árpád püspök, 2014

Zöld terem: 19–20. századi portrék és tájképek

1. Szepesi Kuszka Jenő (1885–1948): *Kunyhók*
2. Mednyánszky László (1852–1919): *Tájkép*
3. Ismeretlen festő: báró Brukenthal Ilona (Ilka) gróf Thoroczkay Pálné (1834–1884) portréja
4. Ismeretlen festő: báró Brukenthal Árpádina gróf Thoroczkay Miklósné (1836–1858) portréja
5. Jámbor Lajos (1884–1954): *Olvasó lány*

A nagybányai iskolához köthető képek

6. Thorma János (1870–1937): *Léda*
7. Thorma János (1870–1937): *Fürdőzők*
8. Mikola András (1884–1970): *Vízimalom*
9. Zágoni Szabó Lili (1900–1992): *Szénaboglyák*

Kék terem: Kolozsvári és nagybányai festők

1. Papp Sándor (1868–1937): *Torockói ház*
2. Ács Ferenc (1876–1949): *Kalotaszegi ház*
3. Veress Zoltán (1868–1935): *Erdőrészlet*
4. Fekete Margit (1903–1969): *A kolozsvári városháza tornya*
5. Gruzda János (1881–1953): *Kunyhó*
6. Nagy István (1873–1937): *Téli táj juhokkal*
7. Boldizsár István (1897–1984): *Nagybányai utca*
8. Szopos Sándor (1881–1954): *Fűzfák*
9. Nagy István (1873–1937): *Juhpásztor*
10. Nagy István (1873–1937): *Tájkép szénaboglyákkal*
11. Teodor Harşia (1914–1987): *Pad*

A festők életrajzi adatai röviden¹⁸

Ács Ferenc (Kolozsvár, 1876 – Kolozsvár, 1949)

Egyike a jelentősebb kolozsvári festőknek. Tanulmányait a budapesti Minta-rajziskolában kezdte, Székely Bertalannál. Előbb a Hollósy Simon magániskolájába iratkozott be, majd Münchenben a Képzőművészeti Akadémián Franz von Lenbach és Ludwig Herterich mestereknél tanult. Münchener tartózkodása alatt, 1897-től több nyarat a nagybányai művésztelepen töltött. Tanulmányait 1906-ban a Lotz-mesteriskola tagjaként fejezte be. 1906-ban Kolozsváron telepedett le, ahol az új festői látásmódra oktató magániskolát is létrehozott. Munkássága nyomán nyert teret Kolozsváron az impresszionista hangvételű plein air festészet. Kalotaszeg falvai, a házak, az emberek, a viselet visszatérő ihletelő festészetében, a néprajzi érdeklődést tanítványai körében is próbálta felkelteni és erősíteni.¹⁹ 1902-től rendszeresen szerepelt hazai és külföldi kiállításokon. Talán legsikerültebb képe a feleségét ábrázoló *Kalapos hölgy*, amely műtermében mindig jól látható helyen volt kifüggesztve, a Kolozsvári Művészeti Múzeum állandó kiállításában látható.²⁰

¹⁸ Az életrajzi adatok összeállításánál a lábjegyzetekben jelölt irodalomjegyzéken kívül felhasználtam a Kieselbach Galéria honlapján található adatokat. (<https://www.kieselbach.hu/>, letöltve: 2024. május 8.)

¹⁹ MURÁDIN Jenő, *Erdélyi festőiskolák* (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 1997), 82.

²⁰ Uő, *Ács Ferenc. Az impresszionizmus erdélyi úttörője* (Székelyudvarhely: Litera – Veres Kiadó, 2008).

Balázs Péter (Magyarfenes, 1919 – Kolozsvár, 2003)

Balázs Péter 1933-ban Kós Károly támogatásával került Kolozsvárra, ahol beiratkozott a Szolnay–Szervátiusz-féle festőiskolába. Az 1930-as években Brósz Irma festőművész javaslatára munkái szerepeltek a Barabás Miklós Céh fiataljainak első kiállításán. 1935-ben és 1938-ban Nagybányán tanult, ahol Krizsán János és Ziffer Sándor korrektúráira járt. 1951-ben diplomát szerzett a kolozsvári képzőművészeti főiskolán. Fülöp Antal Andor festőművésszel kialakult barátsága mind emberileg, mind művészileg meghatározó tényező lett az életében. 1959–1974 között az *Utunk* hetilap illusztrátoraként dolgozott. Ismertek a folyóirat által is közölt kifejezőerejű portréi, a kolozsvári és szászföldi városképek és kompozíciók, valamint a Kolozsvár környéki dombokat ábrázoló festményei.²¹

Boldizsár István (Orosháza, 1897 – Budapest, 1984)

1918 és 1919 között a budapesti Képzőművészeti Főiskolán Réti István osztályában tanult, majd Nagybányán Thorma János, Réti István, Kecskeméten pedig Iványi Grünwald Béla oktatta. 1920–1923 között Nemes Marcell ösztöndíjával a müncheni akadémián tanult. Bécsben, majd Budapesten telepedett le, ahol 1924-től tartott fenn műtermet. A nyarakat általában Nagybányán töltötte, a természetből ihletődő festészet híve maradt pályája végéig. Jelentős grafikus munkássága, festményei mellett rézkarcaiból is rendszeresen állított ki, ezzel hangsúlyt adva a kolónia korábban hiányzó grafikus vonalának. 1941-ben a Képzőművészeti Főiskola tanárává nevezték ki. 1979-ben szülővárosában önálló képtára nyílt.²²

Fekete Margit (Kolozsvár, 1903 – Kolozsvár, 1969)

Ács Ferenc, majd Szopos Sándor és Tóth István magániskolájában tanult. Életét szülővárosában, Kolozsváron élte le. Önálló kiállítása nem volt, néhány kollektív tárlaton történő szerepléstől eltekintve műveivel a közönség ritkán találkozott. Életpályáját tragikus családi megpróbáltatások, betegség nehezítette. Incze Ferenc élettársa volt, az ötvenes-hatvanas években csak magánrendelések-ből próbálta magát fenntartani, Márton Áron katolikus egyházfő mellett Kiss Elek unitárius püspök is rendszeresen megrendelésekkel látta el. Munkái legjava

²¹ TIBORI SZABÓ Zoltán, *Balázs Péter* (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 2002).

²² MURÁDIN, *Nagybánya. A festőtelep...*, 11–12.

kolozsvári magángyűjteményekben maradt fent, az unitárius egyház is őrzi néhány portróját, csendéletét.²³

Gruzda János (Tövis, 1881 – Zalatna, 1953)

Református lelkészi családból származott, a nagyenyedi kollégiumban végezte tanulmányait. Tehetségére Fadrusz János figyelt fel. A teológiai képzés elvégzése után beiratkozott a budapesti Képzőművészeti Főiskolára, ahol Hegedűs László, Szinyei Merse Pál és Balló Ede voltak a mesterei. 1908-ban főiskolai tanulmányi ösztöndíjjal Ausztriában és Németországban járt tanulmányúton. A két világháború közötti években tehetségére Kolozsváron is felfigyeltek. Szelíd alkata a csendes alkotásban lelte örömét. 1914-től Magyarbecében, majd 1924-ben Zalatnán végzett lelkészi szolgálatot. Távol a világ zajától, lelkészi állomáshegyei közelében festette az erdélyi dombokat, hegyeket, a havasi tanyák archaikus boronaházait. A havas tájak fényhatásai, a fehér hó ezer árnyalatú vibráló árnyékjátékai jelentették számára az alkotás legvonzóbb ihletét. 1901-től állított ki a Múcsarnokban és a Nemzeti Szalonban.²⁴

Harşia, Teodor (Magyarfülpös, 1914 – Kolozsvár, 1987)

Kolozsvári román festő. A két világháború között fiatalon iratkozott be a város festőakadémiájára, tanulmányait Catul Bogdan irányításával 1932-ben fejezte be. Tájképei és csendéletei tették népszerűvé. 1949–1970 között a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola festészeti és grafikai tanszékén dolgozott. Ő tett eleget talán leghosszabban a szocreál elvárásoknak, írja róla Murádin Jenő, megjegyezve, hogy fiatalkori, nagyobb értéket képviselő látásmódjához a városi tájképek, parkrészetek, Kolozsvár közeli falvak érzékeny színekkel, grafikai vonalvezetésre utaló ecsetvonásokkal való ábrázolásával talált vissza.²⁵

Incze Ferenc (Gyergyószentmiklós, 1910 – Kolozsvár, 1988)

Az erdélyi művészet magányos, mellőzött alakja. Művészeti tanulmányait az Iparművészeti Iskolában végezte Budapesten, de Bécsben is tanult. Portrékat, aktokat, tájképeket, álomszerű víziókat kivetítő kompozíciós műveket festett. 1939-től Kolozsváron élt. Műtermi kiállításai voltak 1941-ben, 1943-ban Kolozsvárott, majd fontosabb egyéni tárlatai nyíltak 1978-ban Hoornban, Amszterdamban és

²³ TIBORI SZABÓ Zoltán, „Fekete Margit (1903–1969) emlékkiállítás”, *Szabadság* 21., 254. sz. (2009. november 3.): 12.

²⁴ MURÁDIN Jenő, *A tél festője* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1989).

²⁵ Uő, *Kolozsvár képzőművészete...*, 304–305.

Utrechtben. 1973-ban kapta meg a Párizsi Szalon ezüstérmét. A kommunizmus éveiben a hivatalos galériákból hosszú évekre kitiltották, csupán a Korunk Galériában állíthatott ki. Halála előtt, 1987-ben ismét Kolozsvárott, a Művészeti Galériában nyílt kiállítása. Szurrealista és expresszionista hatásokkal kiteljesedő művészete csak külföldi sikerei után lett itthon is elismert.²⁶ Az idehaza elszigeteltségben és nélkülözésben eltöltött évtizedek során Kiss Elek unitárius püspöktől kapott megrendeléseket nagy méretű egyházi témájú festményekre és portrékra.

Incze Mózes (Barót, 1975)

Incze Mózes 1994-ben érettségizett a Marosvásárhelyi Művészeti Líceumban, murális festő szakon. A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatójaként 2000-ben végzett. 1997–2022 között több mint 25 egyéni és ugyanennyi csoportos kiállításon vett részt. Munkáit többször díjazták (Horváth-díj, Új Művészet-díj, Koller-díj, a Kortárs Önarckép Biennálé fődíja stb.).²⁷

Jámbor Lajos (Nagyvárad, 1884 – New York, 1954)

Jámbor Lajos 1906-ban a budapesti Iparművészeti Iskola festészeti tanfolyamát látogatta, Udvari Géza, Sándor Géza, Benczúr Béla tanítványaként. Ezt követően Münchenben, Düsseldorfban és Firenzében tanult. Az 1920-as évektől kezdődően vett részt kiállításokon, 1925-ben Budapesten egyéni tárlattal jelentkezett. 1925 után Amerikába emigrált.²⁸

Kővári Endre (Torda, 1832 – Kolozsvár, 1918)

Az erdélyi portréfestészet sokat foglalkoztatott alkotója, apja céhmester volt. Bátyja a történész Kővári László. A kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanult, papi pályára készült, majd pályát változtatva beiratkozott a bécsi Képzőművészeti Akadémiára. 1860-ban letelepedett Kolozsváron, ahol sok megrendelése stabil megélhetést biztosított számára. Hírnevét jól mutatja, hogy őt kérték fel I. Ferenc József életnagyságú képének megfestésére, amelyet a kolozsvári városháza nagytermében helyeztek el. 1870–1891 között az Unitárius Kollégiumban rajztanári

²⁶ SZÉKELY Sebestyén György, *Incze Ferenc (1910–1988). Képzőművészeti monográfia* (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 2010).

²⁷ INCZE Mózes, *Létezésre szomszjasan* (Kolozsvár: Térnyitó Alapítvány, 2022).

²⁸ *Magyar Művészek Lexikona*, letöltve: 2024. június 14., https://lexikoncedulak.mi.btk.mta.hu/J008_doboz

állást vállalt. Mindvégig az akadémikus portréfestészet konzervatív képviselője maradt.²⁹

Mednyánszky László (Beckó, 1852 – Bécs, 1919)

1870–1871-ben még mérnöknek tanult, de hamarosan jelentkezett a müncheni akadémiára. 1873-ban Párizsban, az École de Beaux Arts-on képezte magát, 1878-ban itáliai körútra indult. 1897-ben önálló kiállítása nyílt Párizsban. A hetvenes években járt először Szolnokon, 1902-ben részt vett a művésztelep alapításában. Beckói birtokáról gyakran utazott Párizsba, Bécsbe, Budapestre. Vonzotta a szegények világa és a társadalom periferiájára kerültek társasága; modelljei voltak, támogatást nyújtott nekik, közöttük élt, és velük élt meg mély kapcsolatokat. A világháborúban, már időskorában hadifestőként teljesített szolgálatot.

Mikola András (Nagypeleske, 1884 – Nagybánya, 1970)

1902-től a nagybányai művésztelepen, 1905-től Szablya-Frischauf Ferenc szabadiskolájában képezte magát, de még ebben az évben Párizsba ment, ahol a Julian, illetve a Delécluse Akadémiát látogatta. Hazatérve a Képzőművészeti Főiskola hallgatója lett, előbb Székely Bertalan, majd Ferenczy Károly osztályában. 1913-ban Olaszországban és Németországban járt tanulmányúton. Megalakulásától tagja, 1927-től vezetője volt a Nagybányai Festők Társaságának, ez évtől állt a festőiskola élén is. A második világháborút követően politikai okokból mellőzték, visszavonult, csupán 1957-ben kapcsolódott be ismét a művészeti életbe.³⁰

Nagy István (Csíkmindszent, 1873 – Baja, 1937)

Már tanítószkodott, mikor tehetségét felfedezték (többek között Sárdi István figyelt fel rá), így került a Mintarajztanodába, Székely Bertalan mellé, majd 1899-ben Münchenbe, ahol több akadémiai díjat nyert. Ösztöndíjjal jutott ki 1900-ban a párizsi Julian Akadémiára és 1902-ben Olaszországba. Visszatérve szülőföldjén telepedett le és kezdett dolgozni a Gyilkos-tó környékén. Részt vett az első világháborúban, s noha hivatalosan nem volt hadifestő, a fronton számos rajzot készített, főként katonaportrékat. A háború után rövid ideig Erdélyben élt, majd Budapestre költözött. A húszas évek második felében ismét Erdélyben, többek között Kolozsváron dolgozott, és itt is állított ki. Kolozsvári jelenléte nagy hatás-

²⁹ MURÁDIN, *Kolozsvár képzőművészete...*, 44–45.

³⁰ RÉTI, *A nagybányai művésztelep...*, 128–129., MURÁDIN, *Nagybánya. A festőtelep...*, 66–67.

sal volt a város művészeti és kulturális életére, erőteljes, szenvedélyes képalkotása, érzelmeket sajátosan megragadó portréi nagy visszhangot váltottak ki magyar és román értelmiségi körökben egyaránt. Bejárta Magyarországot, volt Jugoszláviában, míg 1930-ban betegsége végleges letelepedésre kényszerítette. Ettől kezdve Baján alkotott.³¹

Papp Sándor (Popp Alexandru/Alexander) (Diós, 1868 – Temesvár, 1937)

Festő, freskófestő. Művészeti tanulmányait Budapesten és Párizsban folytatta. Lotz Károlyval társulva több monumentális mű alkotásában vett részt. 1897–1921 között a budapesti Iparművészeti Iskola tanára lett. 1920-tól Temesváron és Kolozsváron tevékenykedett. Kolozsváron 1922-től Ács Ferencsel közösen szabadiskolában tanítottak, majd a frissen megalakult Szépművészeti Iskola igazgatója lett. Portrékat, tájképeket és freskókat készített.³²

Pál Péter (Marosvásárhely, 1961)

A művészeti középiskola elvégzése után a bukaresti Nicolae Grigorescu Képzőművészeti Főiskola falképfestészet–restaurálás szakán végzett 1989-ben. 1998–2003 között a marosvásárhelyi művészeti gimnázium tanára, a Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem kommunikáció szakán látványelemzést tanít. Neves japán és koreai egyetemeken is dolgozott. Számos egyéni és csoportos tárlaton vett részt Távol-Keleten és Európában.³³ Nevéhez kötődik a székelyderzsi unitárius erődtemplom falképeinek restaurálása.

Sárdi István (Torockó, 1843 – Kolozsvár, 1901)

Sárdi István festő, grafikus, unitárius lelkészi családban született. Tanulmányait eminens tanulóként a kolozsvári Unitárius Kollégiumban végezte, ahol később pár évig rajztanárként is működött. Két évig házitanítóként a későbbi neves építész, Pákei Lajost is tanította. Sárdy festőművészi képzését Vastagh György bécsi akadémiai képzettségű festőnél kezdte Kolozsváron. 1870-től Münchenben a Kunstschulében, majd a Képzőművészeti Akadémián tanult. 1871-ben Düsseldorfban Munkácsy Mihály műhelyében dolgozhatott. A két művész között szoros barátság alakult ki, ennek tanúbizonysága, hogy amikor Munkácsy 1871-ben Párizsba költözött, Sárdinak adományozta egyik festőállványát és a *Siralomház*

³¹ MURÁDIN, Nagy István..., Uő., *Kolozsvár képzőművészete...*, 167–171.

³² MURÁDIN, *Erdélyi festőiskolák...*, 61–84.

³³ JÁNOSSY ALÍZ, „A mulandóság felvállalása”, *Krónika*, 2007. október. 5., letöltve: 2024. május 9., https://kronikaonline.ro/szempont/a_mulandosag_felvallalasa

című kép egy szignált változatát. 1874-től Kolozsváron telepedett le, ahol tanárként dolgozott. Szerepet vállalt az egyházi életben is, unitárius egyházi tanácsos-sá választották. A *Vasárnapi Újság* több rajzát is közölte.³⁴

Stein János Gábor (Kolozsvár, 1874 – Budapest, 1945)

Festő, grafikus, a historizmus és szimbolizmus egyik késői követője. Azonos nevű nagypapa a város könyvnyomtatással foglalkozó megbecsült polgára. Rokon a Veress Ferenc fényképész és fia, Veress Zoltán festőművész. Tanulmányait Berlinben, Münchenben, Párizsban és Budapesten folytatta. Egy ideig Kolozsváron élt, ahol portrékat és illusztrációkat készített. Freskókat is festett, amelyek közül néhány megtalálható az Országházban és több magyarországi templomban is (Nyíregyháza, Eger). Nagy hatással volt rá Lotz Károly, aki mellett 1899-től dolgozott. Tanított az Iparművészeti Főiskolán, 1905-ben megjelent *Művészeti bonctan* című könyve.³⁵

Szepesi Kuszka Jenő (Igló, 1885–1948)

A budapesti Iparművészeti Iskolában tanult. Később Mednyánszky László volt a mestere, akinek hatása erősen érződik képein. Európa több országában járt tanulmányúton. Sokat dolgozott a Felvidéken, a Tátrában. 1906-tól kiállítóművész, a budapesti Múcsarnokban, illetve több vidéki városban is bemutatta alkotásait.

Szopos Sándor (Csíkszereda, 1881 – Kolozsvár, 1954)

Festő, grafikus. Tanulmányait a budapesti Mintarajziskolában kezdte. Mesterei Székely Bertalan és Lotz Károly voltak, majd a Képzőművészeti Főiskolán Zemplényi Tivadartól, Révész Imrétől és Hegedűs Lászlótól tanult. 1913-ban megfordult a nagybányai művésztelepen is. Tanulmányúton járt Olaszországban és Németországban. Rajztanárként dolgozott Gyergyószentmiklóson, majd Désen, ahol évekig festőiskolát működtetett. Később Kolozsvárra költözött, az Unitárius Kollégium rajztermében 1935–1940 között tartott fenn festőiskolát Tóth Istvánnal közösen. Grafikusként könyvillusztrációkat is készített. Első önálló kiállítása 1911-ben volt. Számos erdélyi városban szerepelt kiállításon, Budapesten 1941-ben mutatkozott be.³⁶

³⁴ MURÁDIN, *Erdélyi festőiskolák...*, 82–85., Uő, *A biedermeiertől az avantgárdig* (Sepsiszentgyörgy: Art Printer Kiadó, 2018), 35–53.

³⁵ UA, 102–110.

³⁶ MURÁDIN, *Szopos Sándor...*

Thorma János (Kiskunhalas, 1870 – Nagybánya, 1937)

A Mintarajziskolában Székely Bertalan, Münchenben 1887–1890 között Hollósy Simon tanítványa volt. 1891-ben, majd 1893–1895 között a párizsi Julian Akadémiát látogatta. 1896-ban a nagybányai művésztelep egyik alapítója lett. 1912-ben kezdeményezte a nagy visszhangú jubiláris kiállítás megrendezését, 1917-ben a Nagybányai Festők Társaságának elnökévé választották. A szabadiskolában végzett tanári munkája az első világháború alatt és után vált jelentőssé, amikor a telep egyedüli vezetőjeként irányította az egyre nagyobb számban jelentkező növendékek munkáját. Az impériumváltást követő igen nehéz politikai helyzetben kiegyensúlyozott személyiségének köszönhetően, diplomáciával, határozottsággal, jó vezetői készséggel nehéz időkben is átmentette a kolónia működését. Thorma János hagyományféltő konzervativizmussal védte a festőiskola első generációjának művészeti szemléletét, természetközeliségét. Ecsetje alól nagy lélegzetű történeti témák is kikerültek. Késői korszakában egyre távolodott a drámai témáktól, nagy levegőjű, színes, fényteli tájképeket, tompa tónusú, gazdag színvilágú, harmonikus kompozíciókat, opálos aktokat és portrékat festett.³⁷

Veress Zoltán (Kolozsvár, 1868 – Budapest, 1935)

Festő, restaurátor, a fényképészet kolozsvári úttörőjének, Veress Ferencnek a fia. Tanulmányait részben keresztpaja, Brassai Sámuel anyagi támogatásával a müncheni Képzőművészeti Akadémián végezte 1890–1895 között. Mesterei Liezen-Mayer Sándor és Gabriel von Hackl voltak. Kollektív kiállításon szerepelt Kolozsvárott 1902-ben. Ezt követően szobrász feleségével, Kozma Erzsébettel Budapestre költözött, majd a pécsi székesegyház, a budavári koronázótemplom, a győri székesegyház freskóit restaurálta. Műveiből számosat őriz a Szépművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria is.³⁸

Zágoni Szabó Lili/Lea/Erzsébet (Szászrégen, 1900 – Lienz, 1992)

1918–1924 között Deák-Ébner Lajos tanítványa volt a budapesti Képzőművészeti Főiskolán. A húszas évek közepén a nagybányai szabadiskola növendéke volt, itt Thorma János és Réti István korrigálta alkotásait. Európa nagyvárosi művészeti központjaiba is ellátogatott. 1945-ben férjével Erdélyből elmenekültek, és Ausztriában telepedtek le.

³⁷ RÉTI, A nagybányai művésztelep..., 87–106., MURÁDIN, *Nagybánya. A festőtelep...*, 96–98.

³⁸ MURÁDIN, *Kolozsvár képzőművészete...*, 86–88.

Irodalom

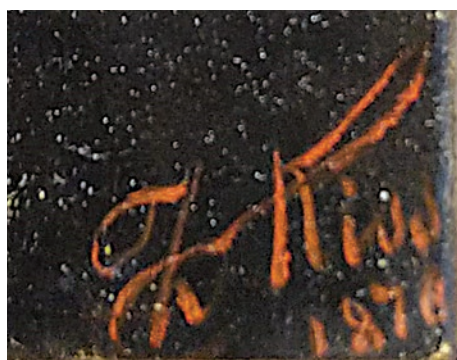
- BARABÁS Miklós, *Márkosfalvi Barabás Mikós Önéletrajza*, szerk. BÍRÓ Béla (Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, 1944).
- INCZE Mózes, *Létezésre szomjasan* (Kolozsvár: Térnyitó Alapítvány, 2022).
- JÁNOSY Alíz, „A mulandóság felvállalása”, *Krónika*, 2007. október. 5., letöltve: 2024. május 9., https://kronikaonline.ro/szempont/a_mulandosag_felvallalasa,
- KŐMÍVES Lajos, „Az új nagy István”, *Keleti Újság*, 1927. június 12.
- MURÁDIN Jenő, *Nagy István* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1984).
A tél festője (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1989).
Nagybánya. A festőtelep művészei (Miskolc: k. n., 1994).
Erdélyi festőiskolák (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 1997).
Szopos Sándor (Tibera Kiadó: Budapest, 2006).
Ács Ferenc. Az impresszionizmus erdélyi úttörője (Székelyudvarhely: Litera – Veres kiadó, 2008).
Kolozsvár képzőművészete. Alkotói örökségünk a 19–20. századból (Sepsiszentgyörgy: Art Printer Kiadó, 2011).
A biedermeiertől az avantgárdig (Sepsiszentgyörgy: Art Printer Kiadó, 2018).
- MURÁDIN Jenő – SZŰCS György, *Nagybánya 100 éve* (Nagybánya–Miskolc: Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület – Herman Ottó Múzeum, 1996).
- NAGY Iván, *Magyarország családai* II. (Pest: Friebeisz István kiadása, 1858), *Magyarország családai* XII. (Pest: Ráth Mór kiadása, 1865).
- REICHER Péter, szerk., *A kolozsvári Unitárius Püspökség portrégalériája* (Budapest: Nemzeti Portrétár, 2015).
- RÉTI István, *A nagybányai művésztelep* (Budapest: Kulturtrade kiadó, 1994).
- SULYOK István, „Beszélnek az órák...”, *Erdélyi Lapok* 3., 31. (621.) sz. (1934): 1.
- SZÉKELY Sebestyén György, *Incze Ferenc (1910–1988). Képzőművészeti monográfia* (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 2010).
- SZÉKELY Sebestyén György – TÚROS Eszter, szerk., *Nagy István 150* (Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum – Iskola Alapítvány, 2023).
- SZOPOS Sándor, „Az élet érdekel csupán”, in MURÁDIN Jenő, *Szopos Sándor* (Budapest: Tibera Kiadó, 2006), 81–82.
- TIBORI SZABÓ Zoltán, *Balázs Péter* (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 2002).
„Fekete Margit (1903–1969) emlékkiállítás”, *Szabadság* 21., 254. sz. (2009. november 3.): 12.

*Sárdi István (1843–1901):
Kriza János, 1877*

*Köväri Endre (1832–1918):
Bölöni Farkas Sándor*

Ismeretlen festő: Brassai Sámuel

*Stein János (1874–1945):
Ferencz József (1900 körül)*

*Ismeretlen festő:
Lázár István (19. sz. eleje körül)*

*Kövári Endre (1832–1918):
Laborfalvi Berde Mózsa (1880 körül)*

*Pál Péter (1961–):
dr. Erdő János, 1997*

*Incze Ferenc (1910–1988):
dr. Boros György, 1942*

*Incze Ferenc (1910–1988):
d. dr. Kiss Elek, 1968*

*Pint Mária (20. század első fele – ?):
Józsan Miklós, 1925*

*Balázs Péter (1919–2003):
dr. Varga Béla, 1985*

*Pál Péter (1961-):
dr. Kovács Lajos, 1997*

*Fekete Margit (1903-1969):
Kelemen Lajos, 1958*

*Incze Mózes (1975-):
d. dr. Szabó Árpád, püspök, 2014*

Nagy terem

Szepesi Kuszka Jenő (1885–1948): Kunyhók

Mednyánszky László (1852–1919): Tájkép

*Ismeretlen festő: báró Brukenthal Ilona
(Ilka) gróf Thoroczkay Pálné
(1834–1884)*

*Ismeretlen festő: báró Brukenthal
Árpádina gróf Thoroczkay Miklósne
(1836–1858)*

Jámber Lajos (1884–1954): Olvasó lány

Mikola András (1884–1970): Vízimalom

Zágoni Szabó Lili (1900–1992): Szénaboglyák

Thorma János (1870–1937): Léda

Thorma János (1870–1937): Fürdőzők

Zöld terem

Papp Sándor (1868–1937): Torockói ház

Ács Ferenc (1876–1949): Kalotaszegi ház

*Veress Zoltán (1868–1935):
Erdőrészlet*

*Fekete Margit (1903–1969):
A kolozsvári városháza tornya*

Gruzda János (1881–1953): Kunyhó

Nagy István (1873–1937): Téli táj juhokkal

Boldizsár István (1897–1984): Nagybányai utca

Szopos Sándor (1881–1954): Fűzfák

Nagy István (1873–1937): Juhpásztor

Nagy István (1873–1937): Tájkép szénaboglyákkal

Teodor Harşia (1914–1987): Pad

Kék terem

KÖNYVSZEMLE

Pákei Lajos, szerk. Gy. DÁVID Gyula, *Az építészet mesterei, sorozatszerk. SISA József (Budapest: Holnap Kiadó, 2023), 260 pp.*

Majdnem hatvan esztendeje, egyetemi hallgatóként találkoztam először Pákei Lajos névvel. Néhai barátom, Tonk Sándor részletetett nagyapja, Tavaszgy Sándor különnyomat-gyűjteményének egy másodpéldányából, Balogh Jolánnak a Pákei Lajos építészeti felméréseit bemutató dolgozatából.

Ez a saját kutatásaimat végigkísérő ajándék jutott sokadszor ismét eszembe, amikor kézbe vehettem a Gy. Dávid Gyula által szerkesztett *Pákei Lajos c.*, leginkább szöveggyűjteménynek tekinthető kötetet, a Holnap Kiadó által közzétett, *Az építészet mesterei* című, immár több mint három tucat kötetet számláló sorozatának legújabb darabját.

Az egykori kolozsvári főépítész, Kolozsvárott és Erdély-szerte emelt számtalan igényes épület megálmodója, helytörténeti jelentőségén túl akkoriban még csupán a kincses város közép- és kora újkori, gótikus és reneszánsz emlékeinek a megmentőjeként, felmérőjeként, megörökítőjeként számíthatott érdeklődésre, historizáló építészeti stílusának alkotásai ugyanis a 20. század közepén nálunk még nem kerültek be a kánonba. A 19. század második felének és a 20. század elejé-

nek művészete csupán az elmúlt évtizedek folyamán vonult be az építészettörténet- és művészettörténet-írásba, akárcsak az egyetemi oktatásba.

Különösen a mi tájainkon jelentett nagyon nagy átalakulást a kiegyezés és az I. világháború közé eső korszak: provinciális kisvárosból Kolozsvár esetében a kiegyezés után regionális főváros lett, új státuszának megfelelő emeletes bérházak, valamint középületek, kaszárnyák, egyetemi épületek, klinikák, megyeház, törvényszéki palota váltották fel a Főtér és a környező utcák szerény emeletes, a központtól távolabb pedig már kivétel nélkül földszintes polgárházait. Kiépült az újonnan született nagyváros infrastruktúrája. Ennek a városépítési lendületnek tervezőkre, urbanistákra volt szüksége.

Közéjük tartozott a korszak jellegzetes személyisége, Pákei Lajos is. Életpályáját és családját Kolozsvár legjobb ismerőjének, Gaal György irodalom- és művelődéstörténésznek a precíz és számottevő részletkutatással hitelesített dolgozatából ismerheti meg az olvasó.

Székely Miklós a dualizmus kori építő- és iparművészet kutatója a Bölcsészeti Kutatóközpont Művészettör-

téneti Intézetében, Budapesten. Tudományos érdeklődése hozta őt Erdélybe. Ő *Pákei Lajos és a kolozsvári múzeum-ügy* címen foglalta össze kutatásainak eredményeit. Dolgozatában a kolozsvári Iparmúzeum épületének történetéről, az építész Pákei Lajosnak és az iparoktatásnak nagyon korszerű kapcsolatáról értekezve, a korban igen jelentős szerepet játszó iparművészeti múzeumszervezéshez kapcsolódó gyűjtő- és szervező tevékenységét világítja meg.

Fehér János művészettörténész Pákei Lajos templomépítéssel kapcsolatos munkásságának részleteit összegezte, illetve tárta fel. A 17. századtól Kolozsváron élő unitárius családból származó építész elsősorban saját felekezete számára tervezett templomokat, az egyetlen kivétel Dicsőszentmárton római katolikus temploma (1899). A protestáns felekezetek a kezdetektől törekedtek a katolikus hagyománytól eltérő tudatos építészet kialakítására, ami az istentiszteleti helyet illeti, s a német Nicolaus Goldmann matematikus, valamint Leonhard Christoph Sturm építész a 17–18. század fordulóján meg is fogalmazta az alapvető szempontokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a hívek akár több szinten elhelyezett karzatok révén is körbefogják a templompiacon álló szószéket és úrasztalát.

Pákei stílustörekvéseiben, így tervezői munkásságában és elméleti írásaiban is jelentős hangsúlyt kaptak

ezek a centrális jellegű törekvések. Fehér János a kötet két különböző fejezetében foglalkozik velük: először bevezeti az olvasót a bölöni, székelyudvarhelyi és firtosmartonosi unitárius templomok tervezés- és építéstörténetébe, a magyarsárosi templom átalakításának történetébe, megvilágítja néhány további terv születésének a körülményeit, majd pedig csokorba szedi Pákei írásainak a centrális elrendezést méltató elméleti megfontolásait. Egészen kivételes megnyilvánulása azután Pákei Lajos centrális alaprajzi törekvéseinek a dévai várhegyre tervezett Dávid Ferenc-émléktemplom, amelyet – vessenek meg vaskalapos műemlékvédő véleményemért! – önmagában értékes alaprajza, térszerkezete ellenére szerencsére nem sikerült felépíteni. Nem a szerkezettel volt baj, hanem a tervezett emléktemplom és a fölé magasodó várrom viszonyával: az új épület korántsem használt volna a középkori vár látványának.

Kastélyokról és udvarházakról szól Bordás Beáta Pákei Lajost méltató tanulmánya. Az építész jelentős szerepet vállalt e kihalófélben lévő építészeti műfaj utolsó fellángolásából. Az elpusztult alsóorbói (Teleki-) vadászkastélyról, a bánffyhungyadi Barcsay-udvarházhoz ragasztott kilátóról, a désfalvai Pataky-udvarházról, a mezőkapusi Sándor-udvarházról van szó. A nagyobb együttesek sorában különleges hely illeti Bánffy Jenő enyedszentkirályi, Teleki László Gyula kővár-

hosszúfalusi, Bornemisza András elpusztult várhegyi, Béli Tivadar bodolai, valamint Ugron István mezőzáhi kastélyát, s elemzésük világot vet az építész stilisztikai nézeteinek alakulására is.

Molnár Lehel egyházi főlevéltáros az unitárius iskolaüggyel kapcsolatos építkezésekről, a kolozsvári unitárius kollégiumról és a székelykeresztúri főgimnáziumról szóló gazdag szakirodalmat foglalta össze.

Pákei Lajos által tervezett lakóházakról és villákról szól a Pásztohy Júlia és Hadik András írásaiból összeszerkesztett dolgozat. Hadik András rekonstruálta az elpusztult budai Naphegyen épült műtermes villát, míg a szintén elpusztult borszéki Urmánczyvilláról, Békésy Károly kolozsvári villájáról, Várfalvai Nemes János erzsébetvárosi lakóházáról, a kolozsvári Pákei-villáról, Merza Lajos Unió utcai meg Fekete Gábor Hegedűs Gyula utcai házáról Pásztohy Júlia írásai szólnak.

Építészek, Laczkó Kata és Gy. Dávid Gyula jegyzik a *Középületek Kolozsváron és másutt* című fejezetét a kötetnek. Korántsem teljes, inkább reprezentatívnek tekinthető összefoglalásuk a Városi Vigadó/Redut bonyolult történetű és végül meg sem valósult átépítésének terveivel indul (Gy. Dávid), s a New York (Laczkó) szállodával folytatódik. Külön adatlapokat kaptak a Sétatér építkezései, valamint két kórházépület, a bánffyhunyadi és a

mócsi – valamennyi Gy. Dávid Gyula munkája.

A polgárosodó Kolozsvár színe-változásának emlékeiről szól gondolatébresztő írásában Murádin Jenő művészettörténész *Emléktáblák, szobortalapzatok* címen. Gondolatmenetének kiindulópontja a Mátyás-szülőház 1889-ben felavatott feliratos emléktáblája. Az épület, melyben egyébként valószínűleg még 16. századi, a 18. században még létezett felirat jelölte a nagy király születésének a helyét, emlékértékére I. Ferenc József hívta fel a kolozsváriak figyelmét. 1892-ben, a 100. évforduló tiszteletére jelölték meg a Pákei Lajos által tervezett, rokokóra emlékeztető keretben az Erdélyi Magyar Nemes Szinjátszó Társaság emléket a Rhédey-házon. 1901-ben helyezték el az építetők és a támogatók emléktábláit az unitárius kollégium előcsarnokának két oldalán, az építész tervezte klasszicizáló keretben. Ma már nem létező emléktáblák álltak a Kereskedelmi Akadémia és az Iparmúzeum épületében is. 1903-ban a tordai unitárius templom renoválását jelölték meg egy Pákei által tervezett táblával.

A városi berendezésnek fontos darabja lett a Szent Mihály-templom cintermét határoló kerítés, a Főtér kiemelkedő díszé pedig a Mátyás-szobor, amelynek Pákei tervezte a talapzatát. Fadrusz és az építész együttműködése azonban korábbi, a pozsonyi Mária Terézia-szobor talapzatával indult. Pákei

tervezte továbbá a fellegvári Erzsébet királyné szobor talapzatát is.

Csécs Kinga Emőke értekezett a temetőben található síremlékekről (Kéler Ilona, 1893; Berde Mózes; Braszai Sámuel, 1897; Wesselényi-kripta, Pákei-síremlék).

Nem állhatom meg, hogy ne büszkélkedjem azzal, hogy az eddig felsorolt szerzők közül négyen, Fehér János, Bordás Beáta, Pásztohy Júlia és Csécs Kinga Emőke is a BBTE magyar művészettörténet szakán végeztek, így eredményeik immár egy új nemzedék kutatói érdeklődését illusztrálják.

Pákei „gyűjtő spiritusa”. A *műemlékvédelem szolgálatában* címmel törekszik Gy. Dávid Gyula valamit törleszteni a műemlékvédő Pákei Lajos tevékenységével kapcsolatban. Nem talált a szerző adatot a magyar műem-

lékvédelem és Pákei Lajos konkrét kapcsolatára, de az is biztos, hogy Balogh Jolán fentebb idézett dolgozatának megjelenése óta nagyon népszerű lett Pákei Lajos. Kolozsvári felméréseit mindannyian használjuk, sok esetben neki köszönhető egy-egy korábban homályos részlet megvilágítása is.

Gy. Dávid Gyulát, a kötet szerkesztőjét dicséri a szövegek és a témák összefésülése mellett a számtalan illusztráció értő feltárása, kiválogatása és bemutatása. Úgy vélem, hogy az általa szerkesztett kötettel sikerült egy nagyon széles olvasói réteg számára emészthető, tudományos összefoglalást adni városunk egykor, de ma is minden tiszteletet megérdemlő főépítészéről.

Köszönet érte!

Kovács András

ABSTRACTS

János Pál

Primary Education in the Unitarian Diocese of Székelyudvarhely (1919–1931) II.

This article continues the one from the previous issue in exploring the effectiveness of the Unitarian Church's school organizing activities in preserving ethnic and denominational identity in Romania after 1918, specifically in the Unitarian Diocese of Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc). It focuses on the 1920–1921 school year – a critical period after the Trianon treaty – and the following decade. The Unitarian Church's Representative Council determined the principles for organizing this school year, which proved pivotal for parish schools in the Székelyudvarhely Diocese. State obstacles, such as the repossession of school buildings and the requirement for teachers to pledge allegiance in summer 1920, greatly affected the fate of denominational schools. Despite efforts, many parishes hesitated to start school due to negotiations with state authorities. Financial unpredictability persisted, leading to the collapse of denominational education by December 1920, as the Church yielded to state decrees, leaving school-age children as direct victims of closures and conflicts.

In the Székelyudvarhely Diocese, three parishes were able to maintain denominational schools for some time: the Székelyderzs (Dârjiu), the Oklánd (Ocland) and the Vargyas (Vârghiș) parish. However, the Romanian state used all means to make these schools impossible. Inter-denominational cooperation has not been able to ensure the maintenance of denominational, mother-tongue schools [(Homoródszentmárton (Mărtiniș), Homoródkarácsonyfalva (Crăciunel), Homoródalmás (Merești)].

The minority fate in this period meant a harsh environment for the Hungarian community in Romania, in which the economic, spiritual and infrastructural decline of the community was a characteristic trend.

Keywords: 1918, 1920–1921 school year, archival documents, denominational school system, economic situation, ethnicity, Homoródalmás (Merești), Homoródkarácsonyfalva (Crăciunel), Homoródszentmárton (Mărtiniș), Székelyderzs (Dârjiu), Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Oklánd (Ocland),

Romania, school closures, state decrees, state schools, Trianon treaty, Unitarian Church, Unitarian Diocese of Székelyudvarhely, Vargyas (Vârghiş)

Attila Márk

History of Denominational Education in the Unitarian Parish of Árkos

Religious education in Árkos (Arcuş) has a centuries-old tradition and historical significance. This article traces the history of the school through the centuries.

In the early 1600s, the Árkos Unitarian Church was one of the strongest Unitarian communities in the area. The first documented source about Árkos' denominational school is in the bishop's minutes from his 1693 visitation, which mentions the salary of the schoolmaster of Árkos, but does not name him. The records of the bishop's 6th May 1732 visitation includes János Uzoni (?-?) as the schoolmaster. In the 18th century, the parish was required to educate both boys and girls.

The minutes of the bishop's 1789 visitation are the first to describe in detail the schoolmaster's property. There were 35 boys in school at that time.

At the beginning of the 19th century, a girls' classroom was built on the schoolmaster's plot. Over the centuries, the number of pupils attending school fluctuated, as not all the school aged children attended school.

In 1817, the first Church curriculum for all its village schools was established, so it is known what subjects were taught in the schools. During the 19th century, pupils of the other denominations began to attend the Unitarian school.

After the Compromise of 1867, Romanian Law 38 of 1868 dictated a radical reform of the education system. In the early 1870s, the Reformed and Unitarian schools were converted into public/state schools. The new school building had three classrooms and three teachers.

Some of the annual reports of the Árkos parish committee on religious education from the early 20th century have survived.

After the 1920 Trianon Treaty, the parish re-established the denominational school, but was obstructed in every conceivable way by the Romanian state. The parish built a new school in 1925. The state attacked not only the institution, but also the students: according to the state, children whose names were Romanian could not be enrolled in the denominational school. Between the two world wars the school ran relatively smoothly. After World War II, Árkos had one state

school and one denominational school with 3 teachers in each school. (The parish also owned the state school building.)

In 1948, the Romanian state took over the church school buildings, and denominational education was definitively abolished, not only in Árkos, but also in the whole country.

Keywords: 1867 Compromise, Árkos Unitarian Parish, curriculum, Compromise of 1867, denominational education, education committee of the Árkos Unitarian Parish, minutes of the bishop's visitations, Romanian state, Unitarian Parish of Árkos, Trianon Treaty; Uzoni, János (?-?)

Anna Szakál

Mihály Kiss's Career and Missing Parts of His Ldegency

Mihály Kiss (1809, Torda/Turda – 1889, Árkos/Arcuş), was a Unitarian minister in Árkos and the Háromszék district's Dean. This article presents his life path and career, and his role in the collection of folk poetry based on reminiscences published in periodicals and his surviving personal papers. As a close friend of Unitarian priest and bishop János Kriza (1811–1875), Kiss participated in collecting folk poetry. As a result of his and other collectors' effective contributions, mainly those of Unitarian ministers and school teachers, the first regional folklore collection was published in 1863 under the title *Vadrózsák* (Wild Roses).

Keywords: Árkos/Arcuş, folk poetry, folklore, poetry collection, Torda/Turda, Unitarian minister, *Vadrózsák*; Kiss, Mihály (1809–1889); Kriza, János (1811–1875)

Béni L. Balogh

The Friendship of Unitarian Bishop Elek Kiss and Petru Groza

The paper explores the friendship between Unitarian Bishop Elek Kiss (1888–1971), and Romanian Prime Minister Petru Groza (1884–1958), which spanned over a decade and significantly influenced the Romanian Unitarian community in the post-war period. Despite their distinct career paths, both individuals attained the apex of their respective fields, with Kiss becoming the

leader of the Unitarian Church and Groza ascending to the highest public office in Romania. Both figures were deeply rooted in their religious convictions.

The precise inception of their friendship remains unclear; however, their first documented meeting occurred in 1946. The relationship strengthened following Kiss's election as bishop, with Groza frequently assisting the Unitarian Church in resolving various issues, thereby earning Kiss's profound respect and gratitude. Their relationship was characterized by both political and personal dimensions. Politically, their alliance was mutually beneficial: Kiss opted for cooperation and negotiation to protect his church from the Romanian communist regime, while Groza sought to reinforce the churches' loyalty.

Following Groza's death, both Elek Kiss and the Unitarian community experienced profound grief. Kiss often reminisced about his friend, underscoring Groza's substantial support for the church. Their friendship exemplifies how genuine and profound human relationships can transcend political interests within the political sphere.

Keywords: bishop, friendship, prime minister, politics, post-war era, Unitarian Church; Groza, Petru (1884–1958), Kiss, Elek (1888–1971)

Árpád Furu

About the Paintings Exhibited in the House of Religious Freedom

In 2018, the House of Religious Freedom, a new cultural institution of Cluj-Napoca, opened its doors in the former Unitarian bishop's residence, symbolically becoming the cultural embassy of the Hungarian Unitarian Church. This institution upholds a tradition of community arts engagement dating back to the Reformation. The restored building includes conference rooms, a religious studies center, and a museum of religious art, with a notable permanent exhibition of paintings.

This article offers a catalog of the 34 paintings displayed in three rooms, which represent a broader, prestigious collection held by the Bishop's Office. These works are categorized into three key periods: the interwar Nagybánya School of Painting, the interwar Cluj art scene, and the 19th and 20th-century academic style, and includes works by prominent artists such as Ferenc Ács (1876–1949), Péter Balázs (1919–2003), Ferenc Incze (1910–1988), János Gruzda (1881–1953), László Mednyánszky (1852–1919), István Nagy (1873–1937), Jenő

Szepesi Kuszka (1885–1948), János Thorma (1870–1937), and Zoltán Veress (1868–1935).

Keywords: Academic style, Conference rooms, House of Religious Freedom, Kolozsvár (Cluj-Napoca), Hungarian Unitarian Church, Interwar period, Museum of religious art, Nagybánya School of Painting, permanent exhibition, Reformation era, Religious studies center, Transylvanian art, Unitarian bishop's residence; Ács, Ferenc (1876–1949); Balázs, Péter (1919–2003); Gruzda, János (1881–1953); Incze, Ferenc (1910–1988); Mednyánszky, László (1852–1919); Nagy, István (1873–1937); Szepesi Kuszka, Jenő (1885–1948); Thorma, János (1870–1937); Veress, Zoltán (1868–1935)

STUDII

- János Pál
Perspectivele minorității maghiare în lumina educației primare din
Protopopiatul Unitarian Odorheiu Secuiesc (1919–1931) II 3
- Attila Márk
Istoria învățământului confesional unitarian din Arcuș..... 48
- Anna Szakál
Cariera lui Mihály Kiss și părțile lipsă ale moștenirii sale 115
- Béni L. Balogh
Prietenia dintre episcopul unitarian Elek Kiss și prim-ministrul României,
Petru Groza 131

ATELIER

- Dezső Orbán
Iisus cel istoric – Hristosul credinței 140

VARIA

- Árpád Furu
Despre picturile expuse în Casa Libertății Religioase 152

RECENZIE

András Kovács: *Lajos Pákei*, ed. Gyula Gy. DÁVID, seria Az építészet mesterei,
ed. József SISA (Budapest: Holnap, 2023), 260 pp. 187

Rezumate..... 191

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn,
dr. Botond Koppándi, dr. Adél Csilla Lakatos, dr. Borbála Lovas, dr. Lehel Molnár**

Redactori onorifici: **dr. Mihály Balázs, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593 236, +40 740 246 585; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- János Pál
Primary Education in the Unitarian Diocese of Székelyudvarhely
(1919–1931) II. 3
- Attila Márk
History of Denominational Education in the Unitarian Parish of Árkos. 48
- Anna Szakál
Mihály Kiss's Career and Missing Parts of His Legacy 115
- Béni L. Balogh
The Friendship of Unitarian Bishop Elek Kiss and Petru Groza 131

WORKSHOP

- Dezső Orbán
The Historical Jesus – the Christ of Faith 140

VARIA

- Árpád Furu
About the Paintings Exhibited in the House of Religious Freedom 152

BOOK REVIEW

András Kovács: *Lajos Pákei*, ed. Gyula Gy. DÁVID, Masters of Architecture, series ed. József SISA (Budapest: Holnap Publishing House, 2023), 260 pp. 187

Abstracts 191

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Matlaga**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn,
dr. Botond Koppándi, dr. Csilla Adél Lakatos, dr. Borbála Lovas, dr. Lehel Molnár**

Honorary editors: **dr. Mihály Balázs, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593 236, +40 740 246 585; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.